https://hstryres.uz/journal/index.php/makro
2026, № 2 (14)
ISSN-3030-3761

ТАРИХИЙ ТАДҚИҚОТЛАР
Илмий журнали

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
Научный журнал

HISTORICAL RESEARCHES
Scientific journal

ТОШКЕНТ-2026

ТАРИХИЙ ТАДҚИҚОТЛАР
ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
HISTORICAL RESEARCHES

Бош муҳаррир:
Главный редактор:
Chief Editor:
Юнусова Хуршида Эркиновна
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети

Бош муҳаррир ўринбосори:
Заместитель главного редактора:
Deputy Chief editor:
Шакиров Иляс Рахимзянович
т.ф.ф.д., (PhD)
Ўзбекистон Миллий университети

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ
EDITORIAL BOARD

Сагдуллаев Анатолий Сагдуллаевич
тарих фанлари доктори, профессор, Академик
Ўзбекистон Миллий университети
Сулейманов Рустам Хамидович
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Муминов Алишер Гаффарович
Сиёсий фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Зуев Андрей Сергеевич
тарих фанлари доктори, профессор
Новосибирск Давлат университети
Ишанхуджаева Замира Раймовна
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Кобзева Ольга Петровна
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Холиқулов Ахмад Баймахаматович
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Габриэльян Софья Ивановна
тарих фанлари доктори, доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Убайдуллаева Барно Машрабжонова
тарих фанлари доктори, доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Очилдиев Файзулла Бобокулович
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Саидбобоев Зокиржон Абдукаримович
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Азизов Илдар Рафаэлевич
Сиёсий фанлари доктори (DSc)., доцент
Бизнес ва тадбиркорлик Олий мактаби

Ғаффоров Шокир Сафарович
тарих фанлари доктори, профессор
Самарқанд давлат университети
Сиддиков Равшан Бердимуратович
тарих фанлари номзоди, доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Тухтабеков Козимбек Азимбекович
тарих фанлари номзоди, доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Бабабеков Акбар Давурбаевич
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Ўзбекистон Миллий университети
Бахранов Шерзод Таштурсунович
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Жамоат ҳафсизлиги университети
Алиназарова Дилдора Валишеровна
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Холиқулова Шахноза Боймухамматовна
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
Навоий Давлат педагогика институти
Нормуродов Дилмурод Рахматуллаевич
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Абдулаева Нигора Санжаровна
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
Америка технологиялар университети
Тоғаев Жасур Эркинович
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Усаров Умид Абдумавлянович
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Эшкувватов Бобир Валикул ўғли
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)., доцент
Ўзбекистон Миллий университети

Контакт редакции журнала
Город Ташкент, улица Мирзо Голиба,
Исторический факультет
Национального Университета
Узбекистана имени Мирзо Улугбека
Web: Https://hstryres.uz/journal/
E-mail: I.Shakirov91@mail.ru
Тел: +998900382203

Contact Editors of journal
Tashkent city, street of Mirzo Golib,
Faculty of history of the National
university ofUzbekistan named after
Mirzo Ulugbek
Web:Https://hstryres.uz/journal/
E-mail: I.Shakirov91@mail.ru
Phone: +998900382203

МУНДАРИЖА / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

1	**Adilov Abror Anvarovich** IKKINCHI JAHON URUSHIDAN KEYINGI DASTLABKI YILLARDA O‘ZBEKISTONDAGI DAVLAT VA DIN MUNOSABATLARI TARIXIDAN	**5**
2	**Алиназарова Дилдора Валишеровна** ВОЕННЫЕ КОРРЕСПОНДЕНТЫ И ИХ ВКЛАД В РЕГИОНАЛЬНУЮ ПЕРИОДИЧЕСКУЮ ПЕЧАТЬ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ	**14**
3	**Berdiyev Abduvali Abdug'aniyevich** XIX ASRNING 30-40-YILLARIDA BUXORO XONLIGIDA INGLIZ-RUS SAVDO-IQTISODIY RAQOBATI VA UNING MINTAQAVIY SAVDO ALOQALARIGA TA’SIRI	**27**
4	**Bo'tayev Jonibek Shodiyevich** XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA SAMARQAND VILOYATIDA HARBIY-MA’MURIY BOSHQARUV TIZIMINING SHAKLLANISHI	**35**
5	**Исхаков Мирсадик Мирсултанович, Ғойибов Бобир Собирович** СУҒДИЙ ТИЛ СОН ТУРКУМИНИНГ ЛЕКСИК ВА РАҚАМЛИ ИФОДАЛАРИ	**43**
6	**Kimsanova Ruxshona Xayrulla qizi** NAVRO‘Z AHMADXON VA UNING AVLODLARI DAVRIDA TOSHKENT	**53**
7	**Mamatova Maxfuza Baxriddinovna** MARKAZIY OSIYO CHOY YO’LI TARIXIDAN	**61**
8	**Muzaffarov Muhammadaminxon Xusanxon o‘g‘li** TURKIY TILLI DAVLATLAR HAMKORLIK KENGASHI (TURKIY KENGASH) TARKIBIDAGI ASOSIY ORGANLAR VA TUZILMALAR	**67**
9	**Ne'matov Shoxzodbek Ulug'bek o'g'li** O‘ZBEKISTONDA O‘RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA’LIM TIZIMIDA AMALGA OSHIRILGAN ISLOHOTLAR (2017–2021-YILLAR)	**73**
10	**Normuratov O‘rolbek Jumma o’g’li** BUXORO XONLIGI VA ROSSIYA PODSHOLIGI O‘RTASIDAGI SIYOSIY HAMDA IQTISODIY MUNOSABATLARNING SHAKLLANISHI (XVI ASR OXIRI – XVII ASR BIRINCHI YARMI)	**82**
11	**Очилдиев Файзулла Бобоқулович** БУХОРО АМИРЛИГИГА ТЕМИР ЙЎЛ ТАРМОҒИНИНГ КИРИБ КЕЛИШИ ВА УНИНГ ИҚТИСОДИЙ АҲАМИЯТИ	**92**
12	**Qosimov Mirjalol Ravshan o‘g‘li** O‘ZBEKISTONLIK PARTIZANLARNING SOBIQ ITTIFOQ HUDUDINI OZOD ETISHDAGI ISHTIROKI (UKRAINA VA RSFSR MISOLIDA)	**101**
13	**Raximova Gulilola Zohid qizi** O‘ZBEKISTONDA BOLALAR MAVZUSIGA IXTISOSLASHGAN OMMAVIY AXBOROT VOSITALARINING FAOLIYATI	**110**
14	**Саломова Барчиной Журақуловна** ЖУРНАЛИСТ АЁЛЛАРНИНГ ЖАМИЯТ ҲАЁТИ ВА ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАРДАГИ ЎРНИ	**117**
15	**Toirova Zamira Suban qizi** TOSHKENT IQTISODIY RAYONI ELEKTR ENERGETIKASI: HUDUDIY JOYLASHUVI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI	**131**
16	**Turdaliyeva Gulasalxon Abdusalom qizi** XV ASR OXIRIDA HIROT DAVLATIDA SOLIQ SIYOSATINING XUSUSIYATLARI (HUSAYN BAYQARO DAVRI)	**137**
17	**Xasanboyeva Gulxayo Ximmat qizi** 1950-1980-YILLARDA O‘ZBEKISTON SSR KOLXOZLARINING HOLATI VA UNDAGI O‘ZGARISHLAR	**142**

18	**Qodirova Ra’no Mamirjonovna** SOVET HOKIMIYATINING DASTLABKI YILLARIDA TURKISTON XALQ MAORIFI VA JAMIYATSHUNOSLIK FANINING SHAKLLANISHI	**148**
19	**Ergashev Umidjon Muhammed o‘g‘li** O‘ZBEKISTON SSRDA SOLIQ TIZIMINING TASHKIL ETILISHI (TOSHKENT OBLASTI MISOLIDA)	**155**
20	**Эргашев Ҳусан Юсуп ўғли** ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИДА ОЛИБ БОРИЛГАН АРХЕОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАРНИНГ ОЛИБ БОРИЛИШИ ХУСУСИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР	**162**
21	**Xaitov Zafar Uzakovich** VIZANTIYA MADANIYATI VA UNING JAHON SIVILIZATSIYASIDA TUTGAN O‘RNI	**167**
22	**Юлдашева Шохсанам Юнусали кизи** ВЕНСКАЯ СИСТЕМА МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ МУЗЕЙНОГО ДЕЛА ВО ФРАНЦИИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА	**173**

Adilov A. A.
«O‘zbekistonning eng yangi tarixi» kafedrasi dotsenti, DSc
O‘zbekiston Milliy universiteti
Adilov_A@gmail.com

IKKINCHI JAHON URUSHIDAN KEYINGI DASTLABKI YILLARDA O‘ZBEKISTONDAGI DAVLAT VA DIN MUNOSABATLARI TARIXIDAN

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola O‘zbekiston SSRda Ikkinchi Jahon urushidan keyingi yillarda davlat tomonidan olib borilgan diniy siyosatning mohiyatini ochib berishga bag‘ishlangan bo‘lib, urushdan keyingi yillarda barcha sohalar qatorida diniy sohani ham markazning yuqori ijroiya organlari tomonidan nazorat qilish borasida keng ko‘lamli chora-tadbirlab ko‘rib borildi. Ayni shu vaqtda respublikaning soha faollari tomonidan tashabbuslar ilgari surib borilgan bo‘lib, buning natijasida yuzaga kelgan mavjud holatning tub sabablari, uning borishi va natijalari kabi dolzarb muammoni yoritishda ushbu kichik ilmiy tadqiqot ishi o‘z ahamiyatiga egadir.

Kalit so‘zlar: SSSR Ministrlar Soveti, O‘OQMDB (O‘rta Osiyo Qozog‘iston Musulmonlari Diniy Boshqarmasi), Oq masjid, Masjidi Kalon, Saidboy, Qushbegi, Abdulbobo, Nurullaboy, Darshah bozbobo.

KIRISH

Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda O‘zbekiston diniy-ma’naviy hayotida ma’lum o‘zgarishlar ro‘y bera boshladi. Shubhasiz bu hol sovet davlati ichki siyosatining taktik uslublaridan biri edi. 1946 yili noyabrida Diniy ishlar bo‘yicha kengash raisi I.V.Polyanskiy SSSR Ministrlar Soveti raisi o‘rinbosari K.E. Voroshilov nomiga yozgan dokladida O‘rta Osiyo va Qozog‘iston musulmonlarining ma’lum qismi O‘OQMDB tomonidan nazorat qilinmasligi, shu bois norasmiy masjidlar soni ko‘payganligi, diniy bayramlarda ochiq yerda ham ko‘plab namozxonlar ibodat marosimlarini bajarishayotganligini bayon etadi[1]. Ilgari “reaksion”, “eskilik sarqiti” deb ataluvchi diniy e’tiqod masalasiga endilikda nafaqat keksa avlod, balki yoshlarda ham qiziqish orta bordi[2]. Buni esa urush, urushdan keyingi dastlabki davrlarda masjid, cherkov, sinagoga, turli darajadagi ibodat uylarini ochish masalasida aholining yuqori sovet organlariga murojaati, iltimosnoma, arizalarida ham ko‘rish mumkin edi. 1945-yil 5-martda Diniy ishlar bo‘yicha kengash raisi I.V. Polyanskiy o‘zining O‘zbekistondagi vakili I.Ibodovga yuborgan maktubida: “Hisobotdan ko‘rinib turibdiki, 1944-yil 4-kvartal, 1945-yil I kvartal mobaynida Sizga 214 ta iltimosnoma kelib tushgan. O‘tgan davr mobaynida biz 15 ta iltimosnomaga ruxsat berdik, qolganlariga qat’iy rad javobi berilsin”, -deya qayd etilgan edi[3]. Xususan, I.V. Polyanskiy respublika bo‘yicha yangitdan qurilgan 108 ta masjid hukumat ruxsatisiz qurilganligi, ular qaysi mablag‘dan qurilganligi to‘g‘risida ham hisob talab etadi[4]. 1944-1947 yillar mobaynida O‘zbekistonda 74 ta masjid, 7 ta ziyoratgoh, 11 ta sinagog, 5 ta

yevangel xristian baptistlar ibodatxonalari rasmiy ro‘yxatdan o‘tgan edi[5]. Rus pravoslav cherkovi yeparxiyasi 1949 yilga kelib rasman jami Toshkent shahrida-3ta, cherkov va respublika bo‘yicha-19 ta cherkovda o‘z faoliyatini yuritgan. Yyeparxiya ham cherkovdan tashqari ibodat maskanlarini ham (prixod) ochishga harakat qilgan. Masalan, 1946 yil -10 ta maskan, 1947 yil - 12 ta maskan, 1948 yil - 4 ta maskan ochilgan. 1949 yildan boshlab esa yeparxiyaning ham cherkovlar ochish to‘g‘risidagi iltimosnomalari aksariyat tarzda javobsiz qolib keta boshlagan[6]. 1945-1946 yillar mobaynida Toshkent oblast Bo‘ka rayoni “Oydin kolxozi”, shu rayondagi Stalin nomli kolxoz, O‘rta-qo‘rg‘on qishlog‘i, Ordjenikidze rayoni Baytqo‘rg‘on qishlog‘i, Lenin nomli kolxoz, Toshkent shahar Kuybishev rayoni Bo‘z (Lunacharskiy ko‘chasi, 48) masjidi, Koh ota masjidi, Surat, Qo‘shtut mahallalari[7] va poytaxtning ko‘plab boshqa hududlaridan ham masjidlar ochishga ruxsat so‘ralgan arizalar taqdim etilgan edi[8].

1945 yilning birinchi choragida Qoralpog‘iston ASSRning Qo‘ng‘irot rayonidan 41 kishi tomonidan imzolagan diniy marosimlarni o‘tkazish uchun masjid binosiga joy ajratish bilan bog‘liq ariza tushgan[9].

Xiva shahridagi 1925-1928 yillar davomida yopilgan Oq masjid, Masjidi Kalon, Saidboy, Qushbegi, Abdulbobo, Kaptarxona, Nurullaboy, Darshah bozbobo, Mamadmahram kabi masjid va namozxona binolarini tiklash va diniy marosimlarni u yerlarda o‘tkazish bilan bog‘liq 450-500, 600 va 1000 nafar fuqarolar nomidan ariza va murojaat qilingan[10].

Ta’kidlash lozimki, ba’zan aholining hech qanday rasmiy idoralar ruxsatisiz, o‘z tashabbuslari bilan bir qator masjidlarni ta’mirlab, ularni qayta ibodat maskanlariga aylantirganlar. Xususan, 1944 yilning oxiri va 1945 yil boshlarida Toshkentda-26 ta, Andijonda-41 ta, Namanganda-31 ta, Surxondaryoda-10 ta, jami bo‘lib-108 ta masjid dindorlar tomonidan hukumat ruxsatisiz qurilgan va ta’mirlangan[11]. O‘z navbatida O‘rta Osiyo va Qozog‘iston musulmonlari diniy boshqarmasining tashkil topishi respublika musulmon axolisi ruhiyatini ko‘tarib, maxalliy aholi vakillari, dindorlar bir qator arizalarni ushbu idora manzilgohiga ham yo‘llaganlar.

O‘rta Osiyo va Qozog‘iston musulmonlari diniy boshqarmasi o‘zining 1945 yil hisobotida, “Musulmonlardan Boshqarmamizga masjid ochishni so‘rab 93 ta jamoatchilik arizalari tushdi, biz ularning arizalarini hammasini ijobiy qondirolmadik, chunki arizalarga tegishli javobni O‘zbekiston SSR Xalq Komissarlar Soveti ruxsatidan keyingina bir qarorga kelinar edi”[12] deyilgan edi. Shubhasiz, sovet davlati to‘liq nazorati ostida faoliyat yuritgan O‘OQMDB bu kabi ariza va murojaatlarni hal etish vakolatiga ega emas edi.

To‘g‘ri, shu davrda O‘rta Osiyo va Qozog‘iston musulmonlari diniy boshqarmasining (O‘OQMBD) ruxsatisiz joylarda masjid va madrasalar ochilib, ayrim diniy muassasalarga imom-xatiblar xalq tomonidan o‘zboshimchalik bilan ham saylana boshlaganliklari mavjud hol edi. Arxiv hujjatlaridan birida, ya’ni O‘zbekiston SSR hukumati huzuridagi Diniy ishlar bo‘yicha kengash vakili I. Ibodovning 1946 yilning yozida SSSR Ministrlar Soveti qoshidagi Diniy ishlar bo‘yicha kengash raisi I.V.Polyanskiyga yo‘llagan maxfiy maktubi bu masaladagi fikrni tasdiqlaydi. Mazkur maktubda masjid, qabristonlarni ochish, ularga imom va

mullalarni tayinlash Oʻrta Osiyo va Qozogʻiston musulmonlari diniy boshqarmasi koʻrsatmasi bilangina amalga oshirilishi qayd qilingan. Lekin, qaror OʻOQMDB ixtiyorida boʻlmagan. Shunga qaramay Qirgʻiziston SSR bosh qozisi Sh. Xoliqnazarov respublikada masjidlar qurish, ularni ochish hamda yangi ochilgan masjidlarga imomlar tayinlashni oʻzboshimchalik bilan hal qilgan. Qirgʻizistonning Oʻsh shahridagi hazrati Taxti-Sulaymon ziyoratgohini ochish hamda Abdullaxon ibn Iskandariy Rabot masjidini ta’mirlab ishga tushirish uchun rasmiy ruxsatsiz, xalqdan 85.000 rubl pul toʻplanganligi haqidagi ma’lumotidan ham koʻrish mumkin edi[13].

1945-1946 yillarda Oʻzbekistonda jami 108 ta masjid OʻOQMDB qarorisiz tiklanganligi va faoliyat koʻrsatayotganligi qayd etiladi. Markazdan yuborilgan javob maktublarida, tavsiyalarda bunday harakatlarni keskin choralar qoʻllash orqali bartaraf etish koʻrsatilgan[14]. Respublikada qonuniy va noqonuniy yoʻllar bilan faoliyat koʻrsata boshlagan masjid binolari “xudosizlik” uchun kurash va sovet hokimiyatining uzoq davom etgan “dinsizlik” siyosati oqibatida boshqa maqsadlarda foydalanilgan masjid binolari hisobidan koʻpayib borgan, biroq diniy muassasalarning, ayniqsa masjidlarning koʻp qismi 1947 yilgacha ham etarli darajada tiklangan emas edi. Chunki, ularni asosan omborxona, otxona, bolalar uyi, aholi yashash joylari va boshqa maqsadlarda band qilinib, boʻsh yotgan masjidlar ham anchaginani tashkil etar edi.

“Xudosizlik” uchun kurash ommaviy tus olgan davrda koʻpgina “muqaddas” qadamjolar vayrona yoki yarim vayrona holatga tushib qolgan edi. Musulmon aholining ehtiyoji va murojaatlari, ariza hamda talablari tufayli 1945-1947 yillarda Oʻzbekiston SSR hukumati me’moriy obidalarni, qadamjolarni tiklash va ta’mirlash uchun davlat byudjetidan 1 mln. 800 ming soʻm miqdorda mablagʻ ajratadi. Ta’mirlash ishlari uchun rejalashtirilgan diniy muassasalarning 22 tasi madrasa, xonaqoh va maqbaralardan iborat boʻlgan[15].

Ta’mirlash ishlari olib borish uchun ajratilgan mablagʻning viloyatlar boʻyicha taqsimoti quyidagicha boʻlgan: Samarqand oblastiga 1 mln. rubl, Buxoroga 500 ming rubl, Fargʻona oblastining Qoʻqon shahri obidalariga 100 ming rubl, Surxondaryo viloyatining Jarqoʻrgʻon minorasi uchun 50 ming rubl, Xorazm viloyatining Xiva shahrida joylashgan Ichanqala va Dishanqal’a yodgorliklari uchun 50 ming rubl, Qashqadaryo viloyatining Shahrisabz shahri markazida joylashgan Oqsaroy yodgorligi uchun 50 ming rubl, Toshkent shahri va viloyati hududida joylashgan obidalar uchun 150 ming rubl[16].

Tabiiyki, Oʻzbekiston SSR hududida joylashgan yuzlab diniy muassasa binolari, tarixiy obidalar uchun ajratilgan mablagʻ etarli emas edi. Ma’lumki, 1920-1940 yillar davomida sovet hokimiyatining dinsizlik siyosati oqibatlari tufayli ayanchli ahvolga tushgan respublikadagi koʻplab obidalarni tiklash uchun katta miqdordagi mablagʻ talab qilinar edi. Hukumatning bu tadbiri cheklangan xarakterda boʻlib, u 1946-1950-yillarda 2 mln. rubllik miqdordagi harajatdan oshmadi.

Oʻrta Osiyo va Qozogʻiston musulmonlari diniy boshqarmasining faoliyati doirasida diniy ta’limni yoʻlga qoʻyish uchun avval mavjud boʻlgan diniy bilim yurtlarini ochish vazifasi ham turgan. Bunga esa Markazdagi diniy idoralarning

soʻrovlari ham turtki boʻlgan. Bir necha arizalardan soʻng Toshkent oblijroqoʻmi 1947 yil 9 dekabrda Yevropalik yahudiylar sinagogini roʻyxatdan oʻtkazgan. Ushbu sinagog urushgacha Kirov rayonidagi Chempion koʻchasi 67/77 uyda joylashgan boʻlgan[17]. Arizachilar hatto 1943 yil 30 oktyabrda sinagog ochilishga ruxsat soʻrab shaxsan I.Stalinga ham murojaat qilishgan edi[18]. Mazkur murojaatda ilgari Toshkentda 4 ta sinagog boʻlib, hozirda bitta ham yoʻqligi vaj qilib keltirilgan. Garchi sinagog uchun Kuybishev rayoni, Kladbishenskaya koʻchasidagi 66/77-uy manzili olib borilgan boʻlsada, Toshkent shahar din ishlari boʻyicha vakili Nasritdinov uning faoliyatiga faqatgina 1950 yil 25 avgustdagina ruxsat bergan[19].

Toshkentdagi yahudiylar jamoasi raisi M.S.Shaxmurov Toshkent shahar Moskva rayonida “Tkiat Shoyfer”, “Purim”, kabi bayramlar, yahudiylar dini tarixiga bagʻishlangan tadbirlar tashkil etgan[20]. Xususan, uning tashabbusi bilan Toshkent shahar, Moskva rayoni, 5-dekabr koʻchasi, 104-uy 50.000 rublga sotib olinib, uni sinagogga aylantirishgan[21]. Qoʻqonda ham mahalliy yahudiylar sinagog ochishga ruxsat soʻrab murojaat bilan chiqishgan[22]. Namangan shahridagi yahudiylar jamoasi ham 1945 yil mayida shunday iltimosni ilgari surishgan[23]. Buxoroda buxorolik yahudiylarning 4 ta sinagogi rasman faoliyat koʻrsata boshlagan boʻlsada, lekin 12 ta shaxsiy uylarda ular sinagogdan tashqari holda ibodat marosimini oʻtkazishgan[24].

Xristian-baptistlar ham tegishli organlarga Qoʻqon, Samarqand, Toshkent, Fargʻonada oʻzlari uchun ibodat uylarini ochish toʻgʻrisida qator murojaatlar bilan ham chiqishgan[25]. Yevangel xristian baptistlar (YEXB) katta presviteri Penkov Oʻrtasaroyda (Toshkent oblasti) boʻlib, bu erda YEXB cherkovi ochish toʻgʻrisidagi arizani markazga joʻnatgan. YEXB jamoalari koʻpayib, ular Yangiyoʻl, Sirdaryo, Parkent, Qorasuv, Ordjenikidze, Oʻrsatev rayonlarida oʻz ibodat uylarini ochishgan[26]. 1947-1948 yillarga kelib arman-grigoryan cherkovi vakillari Toshkentga kela boshlashgan. 1948 yil 20 taga yaqin armani shaxs arman-grigorian cherkovini ochishga rusxsat soʻrab murojaat bilan chiqishgan[27]. Ularning arizasi asossiz deya topilib, rad etilgan. “Pyatidesyant”liklar diniy sektasi esa Toshkent va Toshkent oblastida faollashib, oʻzlariga ibodat uylari uchun ruxsat soʻrashgan[28].

Shu davrda rus pravoslav cherkovi yeparxiyasi ham cherkov va ibodat uylarini ochish masalasiga katta eʼtibor bergan. Xususan, 1949 yilga kelib Oʻzbekiston boʻyicha 19 ta pravoslav cherkovi rasman faoliyat koʻrsatgan boʻlsa, ularning 3 tasi Toshkent shahrida boʻlgan[29]. 1948 yil sovet davlatida nishonlangan Rus pravoslav cherkovini avtokefaliyasining 500 yilligi Oʻrta Osiyo va Toshkent boʻyicha yeparxiya idorasi tomonidan ham keng nishonlangan[30].

Bu borada yeparxiya rahbari Guriy (Egorov)ning xizmatlari katta boʻlgan (1946-1953)[31]. Shubhasiz, pravoslav cherkovi sonlarining koʻpayishida, boshqa konfessiyalardan farqli ravishda sovet davlati tomonidan ularning maʼlum darajada qoʻllab-quvvatlanishi ham boʻlgan. Balki, shuning uchun Guriy davrida pravoslav ibodat maskanlari soni 66 taga etgan boʻlishi kerak. Maʼlumki, Oʻzbekistondagi aholining asosiy qismi, eʼtiqod qiluvchilarning aksariyati islom dinining hanafiya mazhabida boʻlgan. Shu bois respublikada masjidlar ochilishi bilan bogʻliq masala

jiddiy ahamiyat kasb etardi. O‘OQMDB (SADUM)ning 1948 yil 20 sentyabr ma’lumotiga ko‘ra bu paytda O‘zbekistonda jami 73 ta masjid faoliyat ko‘rsatgan[32]. Xususan, O‘OQMDB ixtiyoridagi Qozog‘istonda - 28 ta, Qirg‘izistonda - 35 ta, Turkmanistonda - 5 ta, Tojikistonda - 17 ta masjid faoliyat ko‘rsatgan[33]. Yuqorida ta’kidlaganidek, urushning oxirgi davrida aholi orasida diniy kayfiyatning, e’tiqod qiluvchilar sonining o‘sishi ro‘y bergan edi.

Diniy ishlar bo‘yicha kengash raisi I.V.Polyanskiy VKP(b) MQ targ‘ibot va tashviqot bo‘lim mudiri G.F.Aleksanrovga 1945 yil 31 avgust kuni qilgan dokladida aholi orasida diniy faollikning oshganligi mahalliy sovetlarning o‘z navbatida diniy tashkilotlar va o‘zaro munosabatlarining kuchayganligini alohida qayd etadi[34]. O‘zbekiston xususida to‘xtalganda, jumladan, u Toshkentdagi 85-sonli bolalar uyi direktori O‘OQMDB raisi muftiy E.B.Abdulmajidxonovdan shu uyda tarbiyalanayotgan 50 nafar o‘g‘il bolalarni xatna qilinishiga yordam berishini so‘raganligi ta’kidlaydi[35]. Urushning oxirgi yillari, g‘alabadan keyin aholi orasida ko‘tarinki ruh, diniy e’tiqod borasidagi “yon berish” va nisbatan erkinlik siyosati bois joylarda yangi qurilajak yoki ta’mir etilishi mumkin bo‘lgan masjidlarga homiylik qilish istagida bo‘lgan shaxslarni ham o‘rtaga olib chiqdi. Masalan, Toshkent shahrida 1944-1945 yillar mobaynida 100dan oshiq masjid ochilishi to‘g‘risidagi arizalarga 7000 dan ziyod fuqaro homiylik qilishi istagini bildirgan[36]. Bunday voqelikni respublikaning boshqa hududlarida ham ko‘rish mumkin edi. Tegishli siyosiy ahvol, sovet davlatining ichki va tashqi siyosati mohiyatidan kelib chiqqan holda Diniy ishlar bo‘yicha kengash o‘z faoliyatida ikkiyoqlama siyosat yuritdi. Uning raisi I.V. Polyanskiy avval ham ta’kidlanganidek, Davlat havfsizligi halq komissarligi 5-bo‘lim 2-boshqarmasi (barcha diniy e’tiqod ruhoniylari o‘rtasida antisovet elementlari, sekstantlik va mistikaga qarshi kurash) boshliq o‘rinbosari bo‘lishiga qaramay, o‘zining yangi lavozimdagi ish jarayonida qatag‘on-zo‘ravonlik uslublaridan bevosita foydalangani yo‘q. U bir tomondan, tashqi dunyoda sovet dindorlari xususida ijobiy taassurot qoldirish tamoyiliga asoslansa, ikkinchi tomondan, sovet kishilari turmush tarzidan diniy e’tiqodga oid har qanday unsurlarni yo‘qota borishga intildi. Shu paytda O‘rta Osiyo ijtimoiy-ma’naviy hayoti, maishiy turmush tarzida, xususan O‘zbekistonda avvalo islomiy an’analarga qaytish tendensiyasi ancha kuchaydi. O‘OQMDB ta’siridan chetda bo‘lgan norasmiy masjidlar, eshonlarga murid tushish, “muqaddas” ziyoratgohlarga tashriflar, namozxonlar safining ko‘payishi, ba’zida islom an’analarini o‘rgatuvchi yashirin maktab, hujralarning paydo bo‘lishi hollari ham ko‘paydi. Mahallalarda qorilar, azayimxonlar, kinna soluvchilar, dam uruvchilar soni ham ko‘paydi. Ko‘p holda islomga aloqasi yo‘q amallar, bid’atga bog‘liq hatti-harakatlarni amalga oshishi kuzatila boshlandi. Xususan, qabristonlarda sham yoqish, arvohlardan madad so‘rash, tumor, ko‘zmunchoqlar taqish, isiriq tutatish, uch kunlik, etti kunlik, yigirma, qirq, hadm, yil oshi va boshqalar shular jumlasidandir. Ba’zi hollarda diniy ishlar kengash vakilligi ham ma’lum savollarga javob berishdan ojiz bo‘lib qolardi. Masalan, Diniy ishlar bo‘yicha ma’lum kengash vakilligining Farg‘ona oblastidagi mas’ul vakili bo‘lmish Shokirov bir vaqtning o‘zida masjidda ham xizmat qilgan. Uning

ustiga partiya safiga oʻtishga ruxsat ham soʻragan. Bunday vaziyatda I.Ibodov javobni faqat Moskvaga murojaat etish bilangina echishi mumkin edi[37].

Shu yillarda aholi orasida ramazon oyida roʻza tutish hollari koʻpaya borgach, 1947 yil iyunida Diniy ishlar boʻyicha kengash Oʻzbekistondagi oʻz vakiliga muftiy Eshon Boboxonga roʻza vaqtida (19 iyul -17 avgust) mehnat intizomiga qat'iy amal qilish lozimligi haqida aholiga bayonot berishga chiqaradi. Moskvadagi Diniy ishlar boʻyicha kengash mamlakatdagi din bilan bogʻliq vaziyatni nazorat qila turib, qator mavzularda tegishli hisobot materiallarini tayyorlay boshlagan. Xususan, SSSR Ministrlar Soveti va VKP(b) MQ uchun tayyorlangan 1947 yil 1 yanvarga qadar boʻlgan davr uchun diniy ishlar boʻyicha hisobotni taqdim etar ekan, unda mazkur kengash mamlakatdagi diniy ahvol, barcha konfessiyalar haqida etarlicha ma'lumotga ega ekanligini alohida qayd etadi[38]. Sovet hukumati va Kompartiya MQ Siyosiy byurosi sovet davlati ichki va tashqi siyosatiga mos keluvchi kengash faoliyatini asosan ma'qullagan. Kengash ishi markaz rahbariyati tomonidan qoʻllab-quvvatlangan. Bu esa Diniy ishlar boʻyicha kengash faolligini oshishiga sabab boʻlgan[39]. Masalan, SSSR Ministrlar Soveti raisining oʻrinbosari K.E. Voroshilov Diniy ishlar boʻyicha kengash raisi I.V.Polyanskiy va Rus pravoslav cherkovi ishlari boʻyicha kengash raisi oʻrinbosari S.K.Bolshov bilan 1948 yil 18 fevraldagi uchrashuvida quyidagilarni ta'kidlagan edi: “Sizlar tomoningizdan amalga oshirilayotgan ishlar ma'lum bir darajada cherkov faoliyatini mustahkamlaydi. Lekin, shu bilan birga biz bu ishingizni kerakli ish deya hisoblaymiz”[40]. K.E. Voroshilov bu bilan tegishli holatda, agar sovet davlati va hukumati uchun zaruriyat tugʻilib qolsa kengash faoliyatidan bevosita oʻz manfaatlari yoʻlida foydalanishi mumkinligini ham nazarda tutgan edi. Masalan, 1949-yil 12-fevralda uning haj masalasida I.V.Polyanskiy bilan boʻlgan suhbatida “SSSR rahbariyati agar davlatgagina zaruriyat tugʻilgudek boʻlsa oʻshandagina hajga ruxsat beriladi”, degan bayonoti yuqoridagi mulohazaning toʻliq tasdigʻi boʻlib xizmat qiladi[41]. Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, yuqori ijroiya organlari tomonidan olib borilgan chora-tadbirlar ushbu soha faollarini itoatda tutish orqali Sovet davlatining siyosatini amalga oshirishda oʻzining “istiqboli”ni oʻtgan butun davr tasdiqladi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Ахмадуллин В.А. Изучение особенностей исламской жизни Советом по делам религиозных культов при СНК СССР СМ СССР в первое последованное десятилетие. // Исламоведение. 2019. Т.10. №2. –С.62.

2. Трухин В.Н. Религиозный подъём в Советском Союзе во время Великой Отечественной войны. https// www.tust.msu.ru/science /conf/lamwebo/truhin.htm

3. О религии и церкви. М., 1981. -С. 67-68.

4. Мустафаева Н. Шўролар ҳукуматининг “иккиёқлама” диний сиёсати.// Тошкенет Ислом университети илмий-таҳлилий ахбороти, 2008. 1-сон, 42-бет.

5. Oʻz MA, P-2456-fond, 1-roʻyxat, 109-ish, 15-varaq.

6. Oʻz MA, P-2456-fond, 1-roʻyxat, 125-ish, 5-varaq.

7. Oʻz MA, P-2456-fond, 1-roʻyxat, 81-ish, 6-7-varaqlar.

8. Архив ҳужжатларидаги маълумотларга кўра, Туркистон ўлкасида 1917 йил октябрига қадар 12473 та масжид фаолият юритган бўлса, 1944 йил охирларига бориб, Ўзбекистонда 2274 та мавжуд масжид биноларини фақатгина 14 таси қонуний, расман фаолият юритувчи масжид, 208 таси норасмий ishлаётган, рухсати йўқ масжидлар бўлса, масжидларнинг 2052 таси эса турли иншоотларга (боғча, артель, ётоқхона, омбор va boshqalar) айлантирилган эди. Oʻz MA, P-2456-fond, 1-roʻyxat, 3-ish, 3-varaq. Мазкур маълумот расмий совет идораси хулосаси эди.

9. Oʻz MA, P-2456-fond, 1-roʻyxat, 5-ish, 35-varaq.

10. Oʻz MA, P-2456-fond, 1-roʻyxat, 10-ish, 13-14-varaqlar.

11. Oʻz MA, P-2456-fond, 1-roʻyxat, 5-ish, 44-varaq; Бухоро областида шу даврда ҳукуматдан рухсат олган 7 та мусулмон масжиди ва 1 та евангель христиан черкови, 1 та яҳудийлар синагоги бўлган. Бу диний муассасалар фаолиятига расмий рухсат берилган эди.Салмонов А.М. Кўрсатилган дисс.-Б. 104.

12. Oʻz MA, P-2456-fond, 1-roʻyxat, 3-ish, 4-varaq.

13. Oʻz MA, P-2456-fond, 1-roʻyxat, 8-ish, 8-14-varaqlar.

14. Oʻz MA, P-2456-fond, 1-roʻyxat, 109-ish, 44-varaq.

15. Oʻz MA, 837-fond, 32-roʻyxat, 2448-ish, 15-varaq, ўша манба. 7215-ish, 75-varaq.

16. Oʻz MA, 837-fond, 32-roʻyxat, 2448-ish, 75-varaq.

17. Oʻz MA, P-2456-fond, 1-roʻyxat, 97-ish, 1-2-varaqlar.

18. Oʻz MA, P-2456-fond, 1-roʻyxat, 97-ish, 4-varaq.

19. Oʻz MA, P-2456-fond, 1-roʻyxat, 97-ish, 152-varaq.

20. Oʻz MA, P-2456-fond, 1-roʻyxat, 96-ish, 4,13-varaqlar.

21. Oʻz MA, P-2456-fond, 1-roʻyxat, 96-ish, 18-19-varaqlar.

22. Oʻz MA, P-2456-fond, 1-roʻyxat, 121-ish, 8-varaq.

23. Oʻz MA, P-2456-fond, 1-roʻyxat, 49-ish, 9-varaq.

24. Oʻz MA, P-2456-fond, 1-roʻyxat, 119-ish, 6-7-varaqlar.

25. Oʻz MA, P-2456-fond, 1-roʻyxat, 102-ish, 2,22-varaqlar.

26. Oʻz MA, P-2456-fond, 1-roʻyxat, 119-ish, 6-7-varaqlar.

27. Oʻz MA, P-2456-fond, 1-roʻyxat, 119-ish, 6-varaq.

28. Oʻz MA, P-2456-fond, 1-roʻyxat, 87-ish, 9-varaq.

29. Oʻz MA, P-2456-fond, 1-roʻyxat, 129-ish, 18-varaq.

30. Oʻz MA, P-2456-fond, 1-roʻyxat, 125-ish, 7-varaq.

31. Qarang: Гурий (В.М.Егоров (1891-1965)-Галкин А.К. Гурий Егоров Вячаслав Михайлович//Православная энциклопедия. - М.,2006 -Т.XII: "Григорий Палама - Даниель - Ропс".-С.473-475; Борисова О.В. Гонимы, но не оставлены: Ташкентская и Среднеазиатская епархия, 1943-1961. Монография.-М.: Свять - филаретовский православно - христианский институт, 2019. -С.295,306,308 и др.; Асанова С.А. История православной церкви в Центральной Азии (во втор. Пол. XIX- начало XX вв.) дисс. на соис.уч.степ.канд.ист.наук. - Тошкент; 2011. -С.5-7, 11-15 и далее; Шимон И.Я. Отношения советского государства и Русской Православной Церкви в

период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Автореф.дисс.докт.ист.наук. М., 1995. -С.11-15; Салих П. Русская православная церковь и религиозная поитика советского государства в условиях второй мировой войны и послевоенной период. Автореф.канд.полит.наук. М., 2011, -С.8-12 и далее.

32. Oʻz MA, P-2456-fond, 1-roʻyxat, 122-ish, 7-varaq.
33. Oʻz MA, P-2456-fond, 1-roʻyxat, 122-ish, 7-varaq.
34. Ахмадуллин В.А. Изучение особенностей исламской жизни Советом по делам религиозных культов при СНК СССР СМ СССР / СМ СССР в первое последованное десятилетие. // Исламоведение. 2019. Т.10. №2. –С.61.
35. Там же.
36. Oʻz MA, P-2456-fond, 1-roʻyxat, 120-ish, 6-varaq.
37. Ахмадуллина Ж.В. Проблемы становления института уполномоченных совета по делам религиозных культов при СНК СССР в 1944-1945 гг. // Ислам в современном мире, 2021, 4, -С.107.
38. Ахмадуллин В.А. Изучение особенностей исламской жизни Советом по делам религиозных культов при СНК СССР СМ СССР / СМ СССР в первое послевоенное десятилетие. // Исламоведение. 2019. Т.10. №2. –С.64.
39. Там же.
40. Ахмадуллин В.А. Изучение особенностей исламской жизни Советом по делам религиозных культов при СНК СССР СМ СССР / СМ СССР в первое последованное десятилетие. // Исламоведение. 2019. Т.10. №2. –С.64
41. Там же

Адилов А. А.
DSc., доцент кафедры «Новейшая история Узбекистана»
Национальный университет Узбекистана
Adilov_A@gmail.com

ИЗ ИСТОРИИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ГОСУДАРСТВА И РЕЛИГИИ В УЗБЕКИСТАНЕ В ПЕРВЫЕ ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена раскрытию сущности государственной религиозной политики, проводившейся в Узбекской ССР в послевоенные годы после Второй мировой войны. В этот период, наряду с другими сферами общественной жизни, религиозная сфера также находилась под строгим контролем высших исполнительных органов центра, которые осуществляли широкомасштабные меры по её регулированию. В то же время активистами соответствующей сферы в республике выдвигались различные инициативы, в результате чего данное небольшое научное исследование приобретает актуальность в освещении такой важной проблемы, как выявление коренных причин сложившейся ситуации, её развития и последствий.

Ключевые слова: Совет министров СССР, Управление мусульман Средней Азии и Казахстана (УМСАК), Ак мечеть, Мечеть Калон, Саидбой, Кушбеги, Абдулбобо, Нуруллабой, Даршах бозбобо.

Adilov A. A.
DSc., associate professor at the department of «Modern history of Uzbekistan»
National university of Uzbekistan
Adilov_A@gmail.com

FROM THE HISTORY OF STATE–RELIGION RELATIONS IN UZBEKISTAN IN THE EARLY POSTWAR YEARS AFTER THE SECOND WORLD WAR

ABSTRACT

This article is devoted to revealing the essence of the state's religious policy carried out in the Uzbek SSR in the years following The Second World War. During this period, alongside other spheres, the religious sphere was also subjected to extensive measures of control by the central government's highest executive bodies. At the same time, initiatives were put forward by activists in the field within the republic, and as a result, this small-scale scientific study is of particular significance in addressing such a pressing issue as identifying the root causes of the existing situation, its development, and its outcomes.

Kalit so'zlar: USSR Council of Ministers, Spiritual Administration of the Muslims of Central Asia and Kazakhstan, Oq mosque, Mosque of Kalon, Saidboy, Qushbegi, Abdulbobo, Nurullaboy, Darshah bozbobo.

Алиназарова Д. В.
PhD., доцент кафедры «Истории Узбекистана»
Национальный университет Узбекистана
dildoraalinazarova@gmail.com

ВОЕННЫЕ КОРРЕСПОНДЕНТЫ И ИХ ВКЛАД В РЕГИОНАЛЬНУЮ ПЕРИОДИЧЕСКУЮ ПЕЧАТЬ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается периодическая печать Ферганской долины Узбекистана в предвоенный период и в годы Второй мировой войны. Анализируется функционирование региональных периодических изданий в условиях военного времени. Освещается деятельность военных корреспондентов, фотожурналистов, внештатных авторов, а также линотипистов и наборщиков типографий. На основе архивных материалов выявлены новые имена военных журналистов, работавших на фронте и в тылу.

Ключевые слова: Ферганская долина, периодическая печать, военные корреспонденты, фотожурнализм, линотиписты, Вторая Мировая война.

ВВЕДЕНИЕ

Периодическая печать всегда играла важную роль в освещении общественных, политических и культурных процессов. Особенно значимым этот аспект становится в условиях военного времени, когда газеты и журналы выполняют функцию не только информирования, но и мобилизации населения, формирования патриотического сознания. Настоящее исследование посвящено изучению периодической печати Ферганской долины накануне и во время Второй мировой войны. Особое внимание уделено деятельности военных корреспондентов, фотожурналистов, внештатных авторов, а также сотрудников типографий, обеспечивавших выпуск печатной продукции в сложных условиях войны.

ОСНОВНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Население Узбекистана, после больших потерь в период коллективизации и кулачества, а также политики массовых репрессий, в конце 30-х - начале 40-х годов XX века, в условиях временного мира, постепенно самоустранилось и занялось активной созидательной деятельностью. В этот период стал меняться облик узбекских сел и городов. 15 января 1938 года в составе Узбекской ССР первоначально были образованы 5 областей, в том числе Ферганская область. 6 марта 1941 года Андижанская и Наманганская области были отделены от Ферганской области.

Дальнейшая модернизация хлопководства и других отраслей сельского хозяйства в условиях Узбекистана была тесно связана с решением водной проблемы. Учитывая важность этого вопроса, на основании постановления

ЦК КП Узбекистана и СНК УзССР о практических мерах по строительству канала от 6 июня 1939 г. начался Большой Ферганский канал. 1 августа 1939 года на хашар - закладку Большого Ферганского канала - вышли 160 000 человек. Большой Ферганский канал был построен хашаром за 45 дней, то есть 1 августа - 17 сентября 1939 года. Большой Ферганский канал имени Усмана Юсупова является крупным оросительным каналом в Узбекистане, Киргизии и Таджикистане. Построенный в 1939-1940 годах, он был одним из крупнейших гидротехнических сооружений бывшего СССР [43, с. 5-6].

Благодаря строительству Большого Ферганского канала совместно с Южным Ферганским каналом (в 1940-1941 гг.) объем орошения в Ферганской долине значительно увеличился. Урожай хлопка в области увеличился вдвое. Конечно, с самого начала работы на БФК были организованы печатные издания для освещения строительства канала - газеты «На Сталинской стройке» [25] и «Сталинча қурилишда» [41] на русском и узбекском языках.

Как орган ЦК и Ферганского обкома КП(б) Узбекистана по строительству Большого Ферганского канала газеты издавались ежедневно с 1939 г. Распространялись бесплатно. И хотя в 1939 году при Коллегии Наркомпроса Узбекской ССР была создана комиссия по разработке узбекского алфавита на основе кириллицы, газета «Сталинча курилишда» на узбекском языке по-прежнему издавалась на латинице [42]. Кроме того, 17 февраля 1940 года начала свою деятельность газета «Северный Ферганский канал» - орган ЦК и Ферганского обкома КП(б) Узбекистана по строительству Северного Ферганского канала [37].

Газеты «На Сталинской стройке», «Северный Ферганский канал» знакомила своих читателей с работами каждого колхоза по отдельности. Помимо официальных и интересных рубрик газеты, присутствовала рубрика «Доска почёта», куда постоянно редакция газеты, за образцовую и самоотверженную работу на строительстве Ферганского канала заносила имена тружеников [26] и, конечно же, знакомила своих читателей с такими новостями. Аналогично, в газете «Сталинча қурилишда» на узбекском языке, была это рубрика под названием «Хурмат тахтаси». Также постоянно на 3-ей странице приводились ряд статей под рубрикой «С огромным подъёмом строители приближаются к завершению земляных работ» [27]. Большая заслуга в красочности и насыщенности этих газет, фотокорреспондентов, как А. Шайхет [3], М. Пенсон [18], М. Альберт [17], Г. Зильму [8], Д. Назаров и др.

Вторая мировая война вынудила жителей Ферганской долины взяться за такой тяжёлый труд в такое время!? Конечно, команда начать строительство Большого Ферганского канала (БФК) была дана из Москвы с целью освоения новых земель под хлопчатник. Героический труд строителей был высоко оценен правительством. Указом Президиума Верховного Совета СССР от 28 апреля 1940 года орденами и медалями награждены 448 строителей. Учрежден знак «Участник строительства Большого Ферганского канала». Сотни передовиков были награждены этим знаком. Словом, строительство БФК стало всенародной стройкой [19].

Со всеми достижениями и подробностями строительства помимо специальных газет «На сталинской стройке» и «Сталинча қурилищда», знакомили и республиканские, областные, городские и районные газеты [4]. По данным Центрального статистического управления при Совете Министров УзССР в одной Ферганской долине на 1 января 1940 года издавались 32 газеты: 2 областные, 8 городских и 22 районных газет [33]. Почти во всех этих газетах в этот период создаются новые рубрики, освещающие строительство БФК и его работников. Можно с уверенностью сказать, что строительство БФК вошло в нашу историю как один из величайших примеров трудового подвига и стало символом героического труда узбекского народа. 22 июня 1941 года гитлеровская Германия начала наступление на СССР. Для народов Советского Союза, в том числе и для народов Узбекистана, настало время суровых испытаний и самоотверженной борьбы с немецко-фашистскими захватчиками.

Одним из важных источников, по которым можно проследить историю Второй мировой войны, являются газеты. Вклад работников средств массовой информации, журналистов, корреспондентов нашей страны в историческую победу над фашистской Германией в войне 1941-1945 годов был огромен. Печать была самым острым оружием идейно-политического воспитания масс в годы войны. В то время в Узбекистане выходило 200 газет, из них 124 на узбекском языке. Кроме того, в стране было 52 журнала, 19 из которых издавались также на узбекском языке. Разовый тираж газет в Узбекистане составлял 900 000 экземпляров, а на узбекском языке – 600 000 экземпляров [46, с.381]. Помимо регулярного освещения положения на фронтах на страницах газет и журналов, журналистское перо освещало жизнь тех, кто неустанно трудился в тылу для славной победы [31, с. 78].

После отделения 6 марта 1941 года Андижанской и Наманганской областей от Ферганской области количество областных газет увеличилось с 2 до 6. В 1941 г. количество газет увеличилось почти на 9 по сравнению с 1937 годом и достигло 38. Единовременный тираж областных газет за эти годы увеличился с 11569 до 51,565 тыс. экз. [31].

В годы войны в одной только Ферганской долине издавалось 38 газет, 32 из которых были на узбекском языке. В Ферганской области выходило 14 газет (2 областные, 2 городские и 10 районных) [1]. Этому свидетельство и данные Центрального статистического управления при Совете Министров УзССР на 1 января 1942 год [28]. В Андижанской области выходило 13 газет (2 областные, 11 районных) [30] и в Наманганской области 11 газет (2 областные, 9 районных) [29]. В них нашли отражение материалы как центральных, так и местных новостей. Значительно возросло количество и работа стенгазет, боевых листов, молниеносных листов и фотогазет. Возрастает роль военных корреспондентов, растет число внештатных корреспондентов.

В период Второй мировой войны в Ферганской долине издавались такие областные газеты, как: «Сталин ҳақиқати» и «За Коммунизм» - орган оргбюро ЦК КП(б)Уз по Наманганской области, горкома КП(б)Уз и

оргкомитета верховного совета УзССР, «Ферганская правда» и «Коммуна» - орган Ферганского обкома и горкома Коммунистической партии Узбекистана, областного и городского Совета трудящихся и «Сталинское знамя» и «Коммунист» - орган Андижанского обкома и горкома Коммунистической партии Узбекистана, областной и городской Совет депутатов трудящихся. На страницах этих газет постоянно печатались статьи о героических подвигах нашего народа на фронтах и в тылу [2].

Областная ежедневная газета Наманганской области «Сталин ҳақиқати» («Сталинская правда») начала издаваться с 1936 года по 1958 год на узбекском языке. Её тираж в этот период возрос до 4 тысяч [11]. Первыми редакторами газеты являлись Т. Фатхулин, Й. Кораев, а в годы Второй мировой войны и после ее окончания в разное время были К. Узоков, С. Тилла, Т. Соатов, С. Отажонов, А. Хамроев и А. Мадумаровы. Т. Фатхулин в первые же годы, одним из первых отправился на войну, в качестве военного корреспондента [5].

Одна глава произведения Т. Эрназарова и А. Акбарова «История печати Узбекистана (1925 – 1952 гг.)» называется «Создание и укрепление фронта войны печати на узбекском языке». Авторы отметили, что в 1943 году на фронтах Второй мировой войны на узбекском языке выходили 13 фронтовых и 3 дивизионных газет: «Душманга қарши олға» («вперед против врага») на 1-м Прибалтийском фронте, «Суворовчи» («Суворовец») на II-м Прибалтийском фронте, «Ватан учун» («за Родину») на 3-м Прибалтийском фронте, «Фронт ҳақиқати» («Правда фронта») на I-м Белорусском фронте, «Қизил аскар ҳақиқати» («правда Красного солдата») на 3-м Белорусском фронте, «Ватан шарафи учун» («за честь Родины») на I-м Украинском фронте и другие [45, с. 8].

Многие узбекистанские журналисты служили во фронтовых газетах, издававшихся на узбекском языке, и, видя воочию военные подвиги своих соотечественников, писали о них стихи и очерки. В этом, конечно, роль редактора Наманганской областной газеты Фатхулина велика. Он писал статьи как на фронтовые, так и на областные газеты. В самый трудный военный 1941 год, ответственным редактором газеты «Сталин ҳақиқати» назначен Б. Жонбоев. Под его руководством газета печаталась ежедневно, во все дни недели, доставляя народу информацию [38].

В годы войны печать служила важным и могучим духовным оружием Советского государства в мобилизации народа и армии на борьбу, в поднятии боевого духа воинов на полях сражений. Особо следует отметить вклад в великую победу так называемых «безоружных солдат», призванных из Ферганской долины в армию в 1941-1945 годах, их героическую, но трагическую жизнь и судьбу.

После утверждения постановления ЦК от 24 мая 1943 г. «О реорганизации структуры партийных организаций в Красной Армии и усилении роли фронтовых, армейских и дивизионных газет» политорганы провели большую работу по воспитанию журналистских кадров,

выдвижению новых свежих сил из солдат и офицеров, способных к журналистской и литературной деятельности [24].

Деловые и моральные качества каждого военного журналиста подвергались тщательному анализу, а люди, недостойные занимать столь высокое звание, изгонялись из редакций. Резко возросли требования к военным знаниям фронтовиков-газетчиков и их боевому мастерству. Журналисты упорно изучали, что нужно на войне, проходили испытания по определенной программе.

Много информации о военных журналистах, которые внесли большой вклад в развитие и процветание периодической печати Ферганской долины, можно найти в документах, хранящихся в 796-м фонде Государственного архива Наманганской области. Рафаэль Иванович Мясков проявил себя мужественным и умелым военным журналистом – корреспондентом «Сталин ҳақиқати», писавшим в газету с фронта. В частности, в статье Й. Эгамбердиева «Москвадаги бош мухбиримиз» («Наш главный корреспондент в Москве»), посвященной деятельности Р.И. Мяскова, пишется: «…Здесь живет настоящий сын нашего Намангана, один из ярых агитаторов, журналист-ветеран Рафаэль Иванович Мясков. Его детство, жизнь и трудовая деятельность в основном тесно связаны с нашим цветущим городом и судьбами людей с открытой душой» [6].

В 1944 году, в переломный момент Второй мировой войны, Р.И. Мяскова направили на фронт, чтобы он писал статьи для газеты «Сталин ҳақиқати». На фронте Р. И. Мясков, вместе с опытными журналистами, такими, как К. Узоков, И. Юсупов, И. Алиев, совместно мобилизовывали народ на дело достижение великой победы. Его отличное знание узбекского языка, культуры и традиции узбекского народа очень помогло ему в журналистской фронтовой деятельности. После войны, работая корреспондентом для «Комсомольской Правде», затем в газетах «Советская Россия», «Известия», объездил весь Узбекистан. Но где бы он не был, Р. Мясков не забывал свою родину, свой великолепный город Наманган и его простых, гостеприимных людей [7].

ЦК ВКП(б) совместно с руководством Главного управления политической пропаганды возложил на представителей партийных органов в Красной Армии ответственность за сведение к минимуму проблем в работе военных корреспондентов, а также как использование всех доступных ресурсов, чтобы помочь им. Так, к началу сентября 1941 г. все представители крупнейших армейских изданий были обеспечены автомобилями [35, с. 6]. Кроме того, всем им были выданы специальные пропуска, позволяющие выезжать на передовую, чтобы получать точную и оперативную информацию о том, что происходит на передовой. Также пропуск позволял запросить у командования частей необходимую помощь в поиске материалов и информации. Еще одним важным изменением в работе журналистов армейских изданий стало создание передвижной фотолаборатории - благодаря этому новшеству фотографы ТАСС, сопровождавшие авторов, могли обрабатывать снимки в кратчайшие сроки. Это позволило ускорить процесс подготовки будущих изданий.

Все представители военной прессы получили оружие, обмундирование, был решен вопрос об их питании. Было также решено организовать регулярные выезды военных корреспондентов на заседания штабов армейских соединений для получения информации о положении на фронте и формирования тем, наиболее остро нуждающихся в освещении в армейских изданиях.

Годы Второй Мировой войны оказали существенное влияние на государственный бюджет страны, однако, тираж газет, издаваемых в долине, только возрастал. Если рассмотреть на примере «Сталин хакикати», то в начале 1941 года её тираж составлял 4 тыс, 1945 году достигает 6 300 экземпляров. Ответственным редактором в последние годы войны стал коллега и друг Р. Мяскова - журналист К. Узоков [40].

Второй областной газетой Наманганской области периода Второй мировой войны была газета, выходившая на русском языке – «За Коммунизм». Она печаталась с 1941 года по 1958 год, ответственным редактором которой был Р. Поммрих, после него на этой должности работал Гланштейн [15].

Начавшаяся Вторая мировая война потребовала перестройки печати на военный лад. На второй день войны совместным постановлением ЦК ВКП(б) и СНК СССР было создано Совинформбюро и создана система фронтовой печати в короткий срок, который носил многонациональный характер. Во всех областных и районных газетах постоянной рубрикой становится рубрика «Совет информация бюросидан» («От Совинформбюро»), где публиковались утренние и вечерние известия с фронта и тыла[13].

На первых полосах областных и районных газет публиковались Указы Президиума Верховного Совета СССР о награждении борцов за подвиги в борьбе с фашизмом. В частности, в номере газеты от 5 августа 1941 г. имеется информация о получении Д.А. Зайцевым, И.И. Ивановым, Н.А. Добновым вместе с орденом «Ленин» и медалью «Олтин Юлдуз» («Золотая звезда») звание Героя Советского Союза». Так же можно прочитать указ о награждении 72-го и 108-го кавалерийских полков и 12-й отдельной конно-артиллерийской дивизии орденом «Кизил Байрок» («Красное знамя») за героические подвиги в борьбе с немецким фашизмом и за проявленное мужество [39]. На четвертой странице газеты публиковались в основном фотографии с полей и полей сражений.

1 января 1942 года на первой полосе праздничного номера газеты была помещена интересная статья под названием «Новогодние подарки защитникам Родины», написанная специальными корреспондентами газеты. Появилась информация, что колхозники Папского района Наманганской области отправили бойцам действующей армии, где бок о бок сражались представители разных национальностей - русские и узбеки, татары, украинцы и белорусы и многие другие, новогодние подарки - сухофрукты, орехи, миндаль, абрикосы, махорка, мыло, шерстяные варежки, носки, полотенца, носовые платочки с собственной вышивкой и др.

Колхоз «Правда», сельсовета Туда послал доблестным бойцам Красной Армии 134 кг. сахарного урюка, 15 кг. кишмиша, много других сушенных фруктов. Колхоз «Сыр-дарья», Сангского сельсовета, послал фронтовикам 260 кг. сушенных фруктов, колхоз «Янги-Давлят» - 187 килограммов. На приобретение подарков фронтовикам рабочие и служащие совхоза «Гульбах» внесли свыше 2600 рублей. И сотрудники газеты «За Коммунизм» регулярно предоставляли такого рода информацию на первых полосах газеты под общим заголовком «От советского информбюро» [12].

В статье А. Викторова «Подвиг Шуры Московцевой» можно было прочитать о волевой и мужественной девушке Шуре, которая, не боясь смерти, смогла добыть информацию о расположении минных зон, в результате чего было обезврежено 800 немецких мин [14]. Официальные сводки с фронта, указы, публикации писем с фронта и на фронт, новости авиации, публикация военных песен и стихотворений, литературные заметки с фронта - такова была разнообразная тематика всех издаваемых газет в Ферганской долины.

Ещё одной из главных официальных газет Ферганской долины, выходивших во время Второй мировой войны, была «Сталинское знамя», предшественник «Андижанской правды». С 1918 года газета выходила под названием «Известия», с 1921 года - «Партийных двухнедельник», с 1930 года - «Официальный бюллетень Андижанского городского Совета рабочих, дехканских и красноармейских депутатов», с 1941 года – «Сталинское знамя», а с 1954 года – «Андижанская правда».

Редакторами газеты, кроме А. Чайкина, были П. Шереметьевский, А. Агапов, Н. Коваленко, П. Пышкин, М. Свиридов, Т. Сигалов, И. Герасимов, Р. Сафаров, Н. Кондратенко, И. Навоженин, Н. Коркин.

Во время войны газета сообщала с фронта, писала о вкладе андижанцев в борьбу с фашизмом, призывала к трудовым подвигам во имя Великой Победы. В ходе нашего исследования мы наткнулись на интересную статью, опубликованную к 70-летию «Андижанской правды». Он гласит: «В день юбилея газеты вполне естественно вспомнить ее ветеранов, тех, кто стал свидетелем становления и развития «Андижанской правды»» [21].

Значимое место в материалах, характеризующих героизм советских людей на фронте, занимали статьи и переписка, очерки и сводки военных корреспондентов и линотипистов, как Л. Гришнин, Е. Я. Дорош, А. Г. Горбушенко, Н.А. Гряценко, З. Усманова, Л. Шароватова и В. Захаров и Х. Эрматов.

Леонид Андреевич Гришнин - Заслуженный работник культуры Узбекской ССР, член Союза журналистов бывшего СССР. Стаж работы Л.А.Гришнина исчисляется десятками лет. Он - история самой газеты. Он пришел в «Андижанскую правду» в трудные годы войны. А до этого работал слесарем на хлопзаводе в Ташкенте, был рабочим корреспондентом «Правды Востока». Травма, полученная на заводе, на всю жизнь сделавшая его инвалидом, не позволила ему отправиться на фронт. Однако работать на производстве Гришнину уже не довелось. Потом решил стать профессиональным

газетчиком, потому что имел не один год сотрудничества с редакциями, то есть имел некоторый журналистский опыт.

В августе 1941 года Гришнин прибыл в Андижан. «Газета была размером с «Пионерскую правду», – вспоминает Леонид Андреевич, – печаталась на грубой бумаге, какой угодно – зеленой, голубой, серой, хоть на обёрточной конфетной. Набор был сделан вручную, буква за буквой. Теперь в арсенале издательства современные технологии, станки, оборудование, качественное сырье – работать неизмеримо легче. А дальше было намного сложнее. Каждый день - сводка Совинформбюро - подробная, обстоятельная, тревожная, но и оптимистичная. Ее принимали по радио - телетайпам, знаете ли, о ней еще не было ни слова. Затем без малейших задержек отчет отправлялся в печать. Мы торопились: газета ни в коем случае не должна опаздывать с выпуском» [22], - отмечал Л.А.Гришнин.

В первый год войны в город Андижан Андижанской области стали прибывать эвакуированные. Среди них был писатель Ефим Яковлевич Дорош, несколько лет проработавший в андижанской печати. Именно здесь была задумана и написана в черновой форме его книга очерков «Деревенский дневник».

А также в газете «Сталинское знамя» проработал талантливый публицист, демобилизованный фронтовик, прекрасный журналист А. Г. Горбушенко.

В штате современной редакции давно нет такой должности - радист-машинистка. И все же эта должность когда-то была одной из необходимых. Кто-то из пожилых людей наверняка помнит неторопливый, размеренный голос диктора, звучавший по радио каждый день в определенное время, выговаривая имена и трудные слова. Эти радиостанции передавали правительственные сообщения для редакторов газет. В обязанности радиста-машинистки входило точно принять такой текст на пишущей машинке. Нина Афанасьевна Гряценко, ветеран войны, ветеран труда, начала работать в редакции «Сталинское знамя» вскоре после войны. Позади была служба в эвакогоспитале, сотни километров прифронтовых дорог. В Андижан она приехала с мужем, офицером, переведенным на службу в местный военкомат. За добросовестный многолетний труд Нина Афанасьевна награждена двумя Почетными грамотами Президиума Верховного Совета УзССР в ознаменование 50-летия и 60-летия «Андижанской правды», несколькими памятными медалями, а за участие в войне – орденом Отечественной войны II степени» [23].

Ряд журналистов газеты «Сталинская знамя» Зоя Усманова, линотиписты Людмила Шароватова и Владимир Захаров пользовались заслуженным авторитетом в коллективе. Во многом благодаря этим людям областная газета неоднократно занимала призовые места в республиканском конкурсе на лучшее полиграфическое исполнение.

Не отличалась упорным трудом во время войны от предыдущих газет - орган Ферганского обкома и горкома Компартии Узбекистана, областного и городского Совета трудящихся «Ферганская правда» печаталась с 20 августа

1938 года, а областная газета на узбекском языке «Коммуна» от 1 декабря 1930 г. в г. Фергане [32].

Активно сотрудничали в те годы с прессой представители передовой интеллигенции - узбекские журналистки. Одна из них, Рузиматова Халисахон, 1927 г.р., в годы войны (1941-1945 гг.) работала в редакции областной газеты «Коммуна» (ныне «Ферганская правда») [36]. Верная жена, великолепная мать и патриотка своей Родины, как и Х. Рузиматова своим творчеством внесла посильный вклад в дело Великой Победы над немецкими захватчиками, публикуя интересные статьи, поднимавшие дух наших бойцов и тружеников тыла.

Военным журналистам не было равных за всю мировую историю. Писатели, публицисты, поэты, журналисты, драматурги вместе со всем народом встали на защиту Родины. Военная журналистика, разнообразная по форме, индивидуальная по своему творческому воплощению, является средоточием величия, безграничного мужества и преданности советского народа своей Родине.

Проблемы советской журналистики в годы войны чрезвычайно разнообразны. Однако центральными оставались несколько тематических направлений: освещение военного положения в стране и боевых действий Советской армии; всестороннее проявление героизма и мужества людей этого периода на фронте и в тылу врага; тема единства фронта и тыла.

В исследованиях В.Музаффарова отмечается ценная находка, участника Второй мировой войны, ветерана областной газеты “Ферганской правды”. Автору лично дали эту находку, т.е блокнот с зарисовками и корреспонденциями, сын военного корреспондента «Ферганской правды» В. Исаева. И редакция газеты решила ознакомить своих читателей, корреспонденциями фронтового журналиста В. Исаева, который записывал зарисовки, корреспонденции в блокнот под заголовками «Доблесть совесткого офицера», «Единая семья», «Бой за переправу», «Воин агитатор» и др. Он упоминает в своих зарисовках, что в одном только подразделение воевали 26 национальностей, бывало, что друг друга не понимали, но команды знали наизусть. Единственным стремлением было скорее разбить врага [23].

Очередная статья «Седьмая атака» Ю. Ефимова, ветерана газеты «Ферганская правда» рассказывает о Герое Советского Союза – Мансуре Абдулине, который с 1938 года по 1940 год работал в Ферганской долине [9].

Достойный вклад в победу над фашистами – немцами внесли воины из Узбекистана. За мужество 227 человек удостоены были высшей награды – Герой Советского союза, из них 75 – были узбеками. Из числа ферганцев – участников Второй мировой войны награждено орденами медалями свыше 12 тыс.человек, звание Героя Советского Союза получили 13 человек [10].

Юрий Павлович Ефимов - около четверти века занимался поиском Героев Советского Союза, жизнь которых связана с Ферганской областью. Если в самом начале его творчества были известны имена 16 Героев Советского Союза, то сейчас в этом списке более 50 человек. За большую научно-

исследовательскую работу и участие в военно-патриотическом воспитании молодежи награжден знаком «Отличник культурного служения над Вооруженными Силами СССР» [16].

В периодической печати, сохранились имена ещё бывшего наборщика из Ферганы, Пётра Митрафановича, который воевал за Литву [44]. Список можно долго продолжать, но на основе таких статей, больше узнаём о профессиональной деятельности журналистов Ферганской долины (военкоров, фотокорреспондентов, внешаштных корреспондентов, линотипистов и наборщиков в типографиях и др.).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Из вышеизложенного видно, что периодическая печать советского периода всей своей деятельностью способствовала созданию культа личности Сталина. Его личные заслуги заключались в победах в первых пятилетках, в демократических завоеваниях, провозглашенных в новой Конституции СССР, в успехах строительства социализма.

Но, несмотря на это, анализ статей, сохранившихся в газетах накануне и периода войны, дает много бесценных сведений о вкладе нашего народа в Победу в Второй мировой войне, в целом по истории периодической печати Ферганской долины. В годы войны работники прессы Ферганской долины проявили самоотверженность, силу духа, и каждая написанная ими статья запечатлелась на страницах истории Узбекистана.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

1. Алиназарова Д. В. История развития периодической печати Наманганской области в 40-е-50 годы XX века / Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси. 2020. № 2/2. Узбекистон, Хива. 2020. - С. 24-27
2. Alinazarova D. V. A Worthy Contribution to the People of Uzbekistan in the Victory Over Fascism in World War II (Based on the Press of Fergana Valley) / International Journal of Psychosocial Rehabilitation / 2020. Vol. 24, Issue 05, 2020 ISSN: 1475-7192.
3. Аркадий Самойлович Шайхет (1898-1959) - один из крупнейших мастеров советской фотографии, начинал свой творческий путь в родном городе Николаеве помощником слесаря на судостроительном заводе. Благодаря своему таланту и трудолюбию Шайхет успел сделать тысячи снимков, вошедших в фотолетопись Большого Ферганского канала. В годы Второй мировой войны Шайхет много снимался на фронте, был награжден двумя орденами и медалями. Электронный ресурс: https://ru.wikipedia org/wiki/ [Дата обращения: 15.12.2021]
4. Большой Ферганский канал // Правда Востока. 21 августа. 1939. – № 191.
5. ГАНО, ф.796, оп.1, д.44, л.20.
6. ГАНО, ф.796, оп.1, д.44, л.20.
7. ГАНО, ф.796, оп.1, д.44, л.20.

8. Георгий Зельма - режиссер-документалист (настоящее имя Зельманович) родился в 1906 году в еврейской семье, проживающей в Ташкенте. Активно участвовал в снимке процесса строения БФК. В дальнейшем фотожурналист по-прежнему часто ездил в Среднюю Азию. О его глубокой привязанности к ней уже свидетельствует тот факт, что Георгий назвал своего сына Тимуром. Впоследствии он стал кинематографистом и продюсером. С 1937 года Георгий перестал подписываться своим полным именем и начал использовать его сокращенную форму - Зельма. Он был военным корреспондентом и работал в Ташкенте и послевоенные годы. Электронный ресурс: https://ru.wikipedia.org/wiki. [Дата обращения: 15.12.2021]

9. Ефимов Ю. Седьмая атака // Ферганская правда. 5 май. 1989.

10. Ефимов Ю. Седьмая атака // Ферганская правда. 5 май. 1989.

11. За Коммунизм. 1 январь. 1942.

12. За Коммунизм. 1-2 январь. 1942.

13. За Коммунизм. 3 январь. 1942.

14. За Коммунизм. 4 январь. 1942.

15. За Коммунизм. 6 январь. 1942.

16. Иленко Ф. Подвиг народа // Ферганская правда. 9 мая. 1964.

17. Макс Альперт - автор самой известной фотографии времен Второй мировой войны «Комбат». Но в историю фотографии он вошел еще до войны, благодаря фоторепортажам о прокладке Туркестано-Сибирской железной дороги и строительстве Большого Ферганского канала. Он был одним из лучших фотожурналистов мира, а еще он был ветераном Второй мировой войны. Электронный ресурс: https://ru.wikipedia.org/wiki/ [Дата обращения: 15.12.2021]

18. Макс Захарович Пенсон (1893, Россия - 1959, Ташкент) - известный фотограф, фотохудожник, фотожурналист газеты "Правда Востока» и Всесоюзного информационного агентства ТАСС. Активно участвовал в строительстве Большого Ферганского канала. Самые популярные работы: "Знаменитый строитель Дунан Дусманов", "Выступление Тамары Ханум и Мукарам Тургунбаевой". Его самая известная фотография - портрет "Узбекской мадонны", получивший высшую награду на Всемирной выставке в Париже в 1937 году. Электронный ресурс: https://ru.wikipedia.org/wiki [Дата обращения: 15.12.2021]

19. Максудов М. Большой Ферганский канал - плод дружбы таджикского и узбекского народов // Народная газета. 10 октября. 2019.

20. Мельников Р. Наши ветераны // Андижанская правда. 1 январь.1987.

21. Мельников Р. Наши ветераны // Андижанская правда. 1 январь.1987.

22. Мельников Р. Наши ветераны // Андижанская правда. 1 январь.1987.

23. Музаффаров В. Ценная находка // Ферганская правда. 5 май. 1989.

24. Муллоев Ш.Б. Периодическая печать в годы Великой Отечественной войны // Электронный режим: https://mulloevsharif.wordpress.com/2011/09/28/132// [Дата обращения: 15.01.2019].

25. На Сталинской стройке // 18 августа. 1939. – № 22.

26. На Сталинской стройке // 18 августа. 1939. – № 22.
27. На Сталинской стройке // 3 сентябрь. 1939. – № 35.
28. НА Уз, ф. Р-1619, оп.11, д.883, л. 3-4.
29. НА Уз, ф. Р-1619, оп.11, д.883, л. 4.
30. НА Уз, ф. Р-1619, оп.11, д.883, л. 4-5, 17.
31. НА Уз, ф. Р-1619, оп.11, д.883, л.4-5, 17; д. 521. л.2.
32. НА Уз, ф.Р-1619, оп.11, д.521, л. 16.
33. НА Уз, ф.Р-1619, оп.11, д.619, л. 2.
34. Овсепян. Р. П. История новейшей отечественной журналистики (Февраль 1917 - начало 90-х годов). – Москва: Изд-во Моск. университета, 1996. – С. 78.
35. Письменский Д. А., Баринова К. В. Работа военных корреспондентов в годы Великой Отечественной войны: специфика, особенности, нормативно-правовая база // Научно-образовательный журнал для студентов и преподавателей «StudNet», 2020. - №11. – С. 6.
36. Почести ветеранам труда. [Электронный ресурс]: http://ferlibrary.uz. [Дата обращения: 02.02.2021].
37. Северный Ферганский канал // 27 февраля. 1940.
38. Сталин хақиқати. 5 август. 1941.
39. Сталин хақиқати. 5 август. 1941.
40. Сталин ҳақиқати. 14 ноябрь. 1945.
41. Сталинча қурилишда // 1 сентябр. 1939. – № 33.
42. Сталинча қурилишда // 1 сентябр. 1939. – № 33.
43. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). К. 2. Ўзбекистон 1939-1991 йилларда / масъул муҳаррирлар: Р. Абдуллаев, М.Рахимов, Қ.Ражабов; Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси тарих институти. Ўзбекистоннинг энг янги тарихи масалалари бўйича мувофиқлаштирувчи-методик марказ. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019. – Б. 5-6.
44. Фролов П. Он воевал за Литву // Ферганская правда. 9 май. 1964.
45. Шамсутдинов Р. Иккинчи Жахон уруши ва фронт газеталари. К.I. – Ташкент: Akademnashr, 2017. – Б. 8.
46. Шамсутдинов Р., Мўминов Х., Ўзбекистон тарихи. – Тошкент: Академнашр, 2019. – Б. 381.

Alinazarova D. V.
«Oʻzbekiston tarixi» kafedrasi dotsenti, PhD
Oʻzbekiston Milliy universiteti
dildoraalinazarova@gmail.com

HARBIY MUXBIRLAR VA ULARNING FARGʻONA VODIYI MINTAQAVIY DAVRIY MATBUOTIGA QOʻSHGAN HISSASI

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Oʻzbekistonning Fargʻona vodiysi davriy matbuoti Ikkinchi jahon urushi arafasi va urush yillarida oʻrganiladi. Urush sharoitida mintaqaviy davriy nashrlarning faoliyati tahlil qilinadi. Tadqiqot harbiy muxbirlar, fotojurnalistlar, shtatdan tashqari mualliflar, shuningdek bosmaxonalarda ishlagan linotipchilar va teruvchilarning faoliyatini yoritadi. Arxiv materiallariga asoslanib, front va front ortida ishlagan harbiy jurnalistlarning yangi nomlari aniqlangan.

Kalit soʻzlar: Fargʻona vodiysi, davriy matbuot, harbiy muxbirlar, fotojurnalistika, linotipchilar, Ikkinchi Jahon urushi.

Alinazarova D. V.
PhD., associate professor at the department of «History of Uzbekistan»
National University of Uzbekistan
dildoraalinazarova@gmail.com

MILITARY CORRESPONDENTS AND THEIR CONTRIBUTION TO THE REGIONAL PERIODICAL PRESS OF THE FERGANA VALLEY

ABSTRACT

The article examines the periodical press of the Fergana Valley in Uzbekistan on the eve and during the Second World War. The functioning of regional periodicals under wartime conditions is analyzed. The study highlights the activities of military correspondents, photojournalists, freelance authors, as well as linotypists and typesetters of printing houses. Based on archival materials, new names of military journalists who worked at the front and in the rear have been identified.

Keywords: Fergana Valley, periodical press, military correspondents, photojournalism, linotypists, Second World War.

Berdiyev A. A.
«Tarix» kafedrasi dotsenti, PhD
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
abduvali4111104@gmail.com

XIX ASRNING 30-40-YILLARIDA BUXORO XONLIGIDA INGLIZ-RUS SAVDO-IQTISODIY RAQOBATI VA UNING MINTAQAVIY SAVDO ALOQALARIGA TA'SIRI

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada XIX asrning birinchi yarmida Buxoro xonligi va O‘rta Osiyo hududlarida Buyuk Britaniya hamda Rossiya imperiyalari o‘rtasida yuzaga kelgan savdo-iqtisodiy va siyosiy raqobat masalalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda ingliz diplomatlari va sayyohlari – Mir Izzatulloh, Aleksandr Berns, Artur Konolli va Jozef Volf kabi shaxslarning O‘rta Osiyoga amalga oshirgan safarlari hamda ularning mintaqadagi siyosiy va iqtisodiy jarayonlar haqidagi kuzatuvlari ilmiy manbalar asosida o‘rganiladi. Shuningdek, ingliz sanoat mahsulotlarining O‘rta Osiyo bozorlariga kirib kelishi, savdo yo‘llari va mintaqaviy iqtisodiy aloqalar tizimi hamda bu jarayonlarning Rossiya imperiyasining savdo manfaatlariga ta’siri yoritib beriladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ingliz savdosining faol harakatlariga qaramasdan, Rossiya va O‘rta Osiyo o‘rtasida tarixan shakllangan savdo aloqalari mintaqa bozorlarida Rossiya savdogarlarining ustun mavqeini saqlab qolishiga imkon bergan. Mazkur masala XIX asrda Markaziy Osiyoda yuzaga kelgan xalqaro siyosiy jarayonlar va imperiyalar o‘rtasidagi raqobatni o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: Buxoro xonligi, O‘rta Osiyo savdosi, ingliz-rus raqobati, Buyuk Britaniya, Rossiya imperiyasi, Aleksandr Berns, Artur Konolli, Jozef Volf, savdo yo‘llari, sanoat mollari.

KIRISH

XVIII-XIX asrlar Markaziy Osiyo tarixida Buyuk Britaniya va Rossiya imperiyalari o‘rtasidagi keskin geosiyosiy raqobat - tarixshunoslikda “Buyuk o‘yin” nomi bilan mashhur davrni tashkil etadi. Mazkur raqobat nafaqat siyosiy va harbiy sohalarda, balki iqtisodiy va diplomatik yo‘nalishlarda ham o‘z ifodasini topdi. Bu davrda Buyuk Britaniya uchun Markaziy Osiyo xonliklari – B uxoro, Xiva va Qo‘qon – Hindiston xavfsizligini ta’minlovchi strategik hudud, shu bilan birga sanoat mahsulotlari uchun istiqbolli bozor sifatida ahamiyat kasb etgan. Shu sababli A. Berns, V. Murkroft, G. Trebek, J. Vulf, Ch. Stoddart va A. Konnolli kabi ingliz elchilari va tadqiqotchilari mintaqaga yuborilib, siyosiy vaziyatni o‘rganish, savdo aloqalarini yo‘lga qo‘yish va diplomatik munosabatlar o‘rnatish vazifalarini bajarganlar.

Rossiya imperiyasi esa, o‘z navbatida, Turkiston ustidan nazorat o‘rnatish hamda xalqaro savdo yo‘llarini qo‘lga kiritish orqali o‘z ta’sir doirasini kengaytirishga intilgan. Natijada ikki yirik imperiya o‘rtasidagi iqtisodiy va siyosiy

raqobat Markaziy Osiyo xonliklarining tashqi siyosati, iqtisodiy tuzilmasi hamda ichki boshqaruv tizimlariga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Mazkur tadqiqot Buyuk Britaniyaning Markaziy Osiyodagi diplomatik va iqtisodiy faoliyatini, uning Rossiya mustamlakachilik siyosati bilan o'zaro aloqadorligini hamda ingliz ta'sirining chegaralarini ilmiy asosda tahlil etishga qaratilgan.

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

XIX asrning dastlabki o'n besh yili tarixda "Napoleon urushlari" nomi bilan yuritilib kelinadi. Agar e'tibor qilib qaralsa, bu hol faqat Yevropa mamlakatlari hududlari bilan cheklanmasdan, uning ta'siri Sharq mamlakatlarini ham qamrab olganini, bu davrdagi Yevropa davlatlari o'rtasidagi nizo va qarama-qarshiliklar u yoki bu tarzda Sharq xalqlari taqdirida ham bevosita muhim rol o'ynaganini ko'ramiz. Bunga sabab shuki, yetakchi Yevropa davlatlarini domiga tortgan o'zaro urush va nizolar ayni vaqtda ularning mustamlakachilik siyosati bilan ham chambarchas bog'liq edi. Demak, kurash birgina Yevropa qit'asida ustunlikni ta'minlash yuzasidan bo'lmay, balki dengiz yo'llari va Osiyo-Afrika kengliklarida joylashgan o'nlab mamlakat va xalqlar tizginini qo'lga kiritish ustida ham brogan [6:119-b].

XIX asrning 30-yillari Angliya tarixida kapitalistik munosabatlarning rivojlana borishi va mustahkamlanishi bilan xarakterlanadi. Angliya savdosi rivojlanishi bilan u Osiyoga ikki tomondan, ya'ni Hindiston va Qora dengiz orqali kirib kela boshladi. Mana shu sababli, ingliz burjuaziyasi mamlakatning ichki va tashqi siyosatida muhim ta'sirga ega bo'lib, yangi mustamlaka bozorlari va xomashyo manbalari bo'lgan Osiyo mamlakatlarini bosib olishga hamda u yerda yashovchi xalqlarni qul qilib, bo'yinlariga kolonial sirtmog'ini solishga zo'r berib harakat qilardi [7:383-b]. Bu vaqtlarda ingliz bosqinchilari Hindistonning ko'pgina qismini bosib olib, unga qo'shni bo'lgan mamlakatlarda o'z hukmronligini o'rnatish uchun siyosiy va diplomatik tayyorgarlikni keng yo'lga qo'yib yuborgan edilar.

Yana shuni ta'kidlash lozimki, inglizlar Buxoro xonligiga bir vaqtning o'zida ikkita elchi yo'llagan. Asosiy e'tibor va vakolat ingliz josusi Mir Izzatullohga berilgan. Xususan, shu paytgacha ingliz mustamlakachilari uchun noma'lum Kashmir-Sinszyan-Buxoro yo'nalishini sinchiklab o'rganish, O'rta Osiyodagi davlatlarning harbiy kuch-qudratiga baho berish, Hindistonga qarshi shimoldan yurish yuz berganda uni to'xtatish imkonlari qay darajada ekanini aniqlash edi. Shuningdek, O'rta Osiyo xonliklariga birinchi navbatda Buxoro amirligi bilan yaqin munosabatlar o'rnatish vazifalari ham yuklatilgan edi [6:122-b].

Tarixiy voqealarning keyingi rivoji inglizlarning Hindistonni Napoleon I ning O'rta Osiyo orqali amalga oshirilishi kutilgan hujumini daf etish yo'lida ko'rgan ehtiyot choralarining behuda ekanini ko'rsatdi. Lekin o'z vaqtida buni hech kim oldindan aytib berolmasdi ham. Ost-Indiya kompaniyasining shu maqsadda Buxoro xonligiga yuborgan Fozilxon va Mir Izzatulloh rahbarligidagi elchiliklari O'rta Sharq mintaqasida hukm surgan g'oyat murakkab xalqaro munosabatlarni o'rgandi. Buni O'rta Osiyo diplomatiyasi tarixining ma'lum davrini o'zida aks ettirgan qimmatli tarixiy manba sifatida qabul qilish mumkin [6:131-b].

Britaniya mustamlakachilari Hindistonda bosqinchilik siyosatini hamon davom ettirar, asta-sekin butun O‘rta Sharq bo‘ylab tajovuz qilmoqda edi. Bu esa Afg‘oniston va O‘rta Osiyo xonliklari Angliyaning bosqinchilik rejalarining bevosita obyektiga aylanishiga olib kelayotgan edi. Inglizlar O‘rta Sharq mamlakatlarini, ayniqsa O‘rta Osiyo xonliklarini bosib olish uchun o‘zlarining bor imkoniyatlarini ishga solayotgan edi.

Xususan, Buxoro xonligida o‘z hukmronligini o‘rnatish uchun, hammadan avval, bir tomondan, bu hududlar bilan iqtisodiy aloqalar o‘rnatish, keyin O‘rta Osiyo bozorlarini Angliya ta’siriga olish, ikkinchi tomondan, diplomatik munosabatlar orqali u yerda o‘z hukmronligin o‘rnatishni reja qiladi. Shu asnoda O‘rta Osiyo bozorlarida Angliyaning sanoat mollari birinchi marta 1825-yilda paydo bo‘lgan edi [5:219-b].

Buxoroda ingliz sanoat mollarining paydo bo‘lishi Rossiya hukmron doiralarini bezovta qila boshlaydi. Hattoki bu masala Osiyo savdo komitetida muhokamaga qo‘yiladi [5:219-b]. Ingliz mollarining O‘rta Osiyo bozorlariga kirib kelishi bilan Rossiyada paydo bo‘lgan bezovtalik ayniqsa Ost-Ind kompaniyasi leytenanti A. Bernsning 1831 – 1833-yillarda Buxoroga qilgan “sayohati” dan keyin kuchayadi. Chunki, A. Bernsning oldiga qo‘yilgan vazifalardan biri Hind daryosi bo‘ylab O‘rta Osiyoga Hindistondan yangi savdo yo‘lini ochish va bu daryo orqali mollarni olib borish uchun Hind hokimi bilan shartnoma tuzishdan iborat edi. Shubhasiz, inglizlarning O‘rta Osiyoga kirib kelishi uchun bu yangi yo‘lning barpo etilishi xonlikdagi rus savdo munosabatlariga bevosita xavf tug‘dirardi. Mana shuning uchun ham ingliz-rus raqibligi masalasi Rossiya hukmron doiralarining diqqatini tortuvchi bir mavzuga aylandi.

Shunday qilib, XIX asrning 30-yillaridan boshlab, O‘rta Osiyoda ingliz-rus savdo raqobati vujudga keldi. Mavjud adabiyotlarda berilgan ma’lumotlarga qaraganda inglizlar dastlab O‘rta Osiyo bozorlariga arzon narx bilan o‘z sanoat mollarini yuboradi. Inglizlarning O‘rta Osiyo savdosiga nisbatan tutgan bunday ishlari vaqtinchalik edi. Asosiy maqsad o‘zlari biroz zarar ko‘rsalarda O‘rta Osiyo savdosini tamoman Angliya ta’siriga olish, asrlar davomida O‘rta Osiyo xonliklari bilan savdo aloqasida bo‘lib kelayotgan Rossiyani u yerdan butunlay siqib chiqarish edi. Chunki, O‘rta Osiyo bilan qadimdan bevosita do‘stlik munosabatida bo‘lib kelgan Rossiya Angliya tajovuzkorlari nazarida jiddiy bir raqib bo‘lib. O‘rta Osiyo, jumladan, Buxoro xonligining Rossiyaga nisbatan yaqinlashish harakatlari ingliz kapitalistlarining g‘azabini keltirgan.

XIX asrning 30-yillari boshlaridayoq O‘rta Osiyo bozorlarida ingliz mollarining narxi rus mollariga nisbatan anchagina oshadi. A.Konollining so‘ziga ko‘ra, rus mollari arzon bo‘lishiga qaramasdan, ingliz mollari Buxoro bozorida afzalroq ko‘rilgan. Uning fikricha, agarda keyinchalik ingliz mollarining narxi rus mollarining narxigacha kamaysa, ular ruslarni O‘rta Osiyo bozorlaridan siqib chiqarishlari mumkin [3:232-234-b]. A. Konollining bu fikrlari butunlay asossiz bo‘lib, Rossiyani inglizlar O‘rta Osiyo bozorlaridan siqib chiqarishlari mutlaqo mumkin emas edi. Chunki, birinchidan, Angliya O‘rta Osiyo bozorlarida faqat ip gazlamalar savdosida Rossiyaga raqib bo‘lib, qolgan savdo (metall va tayyor buyumlar – B.A.) butunlay Rossiyaning qo‘lida edi, ikkinchidan, inglizlar o‘z

mahsulotlarini naqd oltinga sotib, Oʻrta Osiyo mollarini sotib olmas edilar. Rossiya boʻlsa, oʻz mollarini sotish bilan barobar, Oʻrta Osiyoning mahalliy mahsulotlari haridori ham edi. Shularga asosan, inglizlarning Oʻrta Osiyoga qilgan iqtisodiy hujumlarining muvaffaqiyatsiz chiqishi muqarrar edi. A. Berns Buxoroda koʻpgina mahsulotlar savdosida ruslarning inglizlarga nisbatan ustunligini bayon qiladi [1].

1843-1845-yillarda Buxoroga borgan ingliz josusi J. Volf Buxoro bozorini tasvirlar ekan, Buxoro bozorida sotilayotgan mollarning asosini rus buyumlari tashkil etishini va Buxoroda 300 ga yaqin Hindiston savdogarlari boʻlishiga qaramasdan, asosiy savdo Rossiya bilan bogʻliq ekani toʻgʻrisida yozadi [4:272-b]. U Buxoro bilan Qobul oʻrtasidagi savdo ishida dovon qor bilan qoplanib qolgan vaqtida qiyin ahvolda qolgan. Shuning uchun, u Kobuldan savdo karvonlari birinchi yoz oyining oxiri yoki ikkinchi oyining boshlarida Buxoroga kelgan, oxirgi karvon esa yozning oxirgi oyi va kuzning boshlarida kelganligini yozadi. Afgʻonistondan Buxoroga asosan toʻq koʻkrang buyoq va ingliz mahsulotlari keltirilgan.

Ingliz mahsulotlarining koʻplab keltirilishi natijasida Oʻrta Osiyo bozorlarining Angliyaga qaram boʻlib qolishi mumkinligi rus diplomatini tahlikaga soladi. Xanikov Buxoroga ingliz mollari qatori an’anaviy hind mahsulotlari: buyoq olinadigan va dorivor oʻsimliklar, hind kimxoblari va talabgor boʻlgan qimmatbaho toshlar olib kelinganini ma’lum qiladi.

Bu davrda tarjima asarlar soni kamayib borgan. Masalan, ingliz sayyohi diplomat va josusi A.Berns XIX asrning 30-yillarida Britaniya hukumatining maxsus topshirigʻi bilan Buxoroga joʻnatiladi. Uning asarida Hindiston, Afgʻoniston va Buxorodagi ijtimoiy-iqtisodiy voqealar haqida, ayniqsa shu mamlakatlar oʻrtasidagi savdo munosabatlari toʻgʻrisida muhim ma’lumotlar keltiriladi [4:272-b].

Bernsning ma’lumotlariga koʻra, Kobul bozorlarida Buxorodan keltirilgan 40 dan ortiq nomdagi rus va Oʻrta Osiyo mollari boʻlib, ulardan 30 dan ortigʻi Rossiyadan keltirilgan edi. Bundan tashqari, Buxoroga Hindistondan 17 nomda hind, shuningdek, yevropa, xususan ingliz mahsulotlari keltirilgan. Bular indigo, Kashmir jun roʻmollari, “lungi” deb ataluvchi multon sharflari, “nosirxon”, “xota”, “xosa-babar”, “andarshox”, “bedalxoni” va boshqa nomlar bilan ataluvchi hind matolaridir [2:41-42-b].

Ingliz savdosi va sanoat kapitali manfaatlari tarafdori boʻlgan Bernsni koʻproq ingliz tadbirkorlarining Sharq bozorlarini egallashi masalasi qiziqtirgan edi. Uning ta’kidlashicha, XIX asrning 30-yillarida ingliz va hind mahsulotlari ikki mingtagacha boʻlgan tuyada Kobulga keltirilgan. (taxminan 448 t). Bu mahsulotlarning yarmi Buxoroga olib borilgan. Ingliz mahsulotlaridan qirqdan bir miqdorda yoki 2,5% boj soligʻi olingan. Boj soligʻidan tashqari poytaxtda Buxoro bilan Hindiston oʻrtasidagi savdodan tranzit boj soligʻi ham olingan.

Oʻrta Osiyoning Afgʻoniston va Hindiston bilan savdo aloqalarida Kobul har doim muhim rol oʻynagan. Shu munosabat bilan Berns Buxoro savdosi Kobul savdosi bilan chambarchas bogʻliq, deb yozgan edi. Berns Buxoro xonligining zoʻravonlik tizimini qoralagan boʻlsa ham, u yerda hali ham savdoning

rivojlanayotganini e’tirof qilib, ingliz savdo sanoat doiralarini O‘rta Osiyo bozorlarini jadalroq egallashga chaqirgan edi.

Yuqorida qayd qilinganlar asosida, XIX asrning 30 - 40-yillarida inglizlarning o‘z sanoat mollari bilan O‘rta Osiyo bozorlariga kirib kelishga zo‘r berib qilgan harakatlari Rossiya hukmron doiralari hamda rus savdogarlari o‘rtasida bezovtalik tug‘dirgan bo‘lsa ham, Rossiya va O‘rta Osiyo, jumladan Buxoro xonligi o‘rtasidagi savdoning umumiy holatiga katta ta’sir etgan emas, degan xulosaga kelish mumkin. Ingliz mustamlakachilari Buxoro xonligida o‘z ta’sirini o‘rnatish uchun iqtisodiy jihatdan u yerga kirib borish bilan bir vaqtda, siyosiy tomondan ham o‘z tayyorgarliklarini kuchaytirgan edilar.

Xulosa o‘rnida shuniga aytish mumkinki, XIX asrning birinchi yarmida yuz bergan xalqaro siyosiy jarayonlar, ayniqsa Yevropa davlatlari o‘rtasidagi geosiyosiy raqobat Markaziy Osiyo mintaqasining tashqi siyosiy va iqtisodiy hayotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Napoleon urushlari davrida boshlangan global kuchlar muvozanatidagi o‘zgarishlar keyinchalik Osiyo hududlarida, jumladan, O‘rta Osiyo xonliklari atrofida yangi geosiyosiy raqobatning shakllanishiga zamin yaratdi. Ayniqsa, Buyuk Britaniya va Rossiya imperiyalari o‘rtasida yuzaga kelgan manfaatlar to‘qnashuvi mintaqada savdo-iqtisodiy hamda diplomatik kurashning kuchayishiga olib keldi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, XIX asrning 30–40-yillarida Buyuk Britaniya O‘rta Osiyo, xususan Buxoro xonligiga nisbatan faol siyosiy va iqtisodiy strategiya olib bordi. Ingliz hukumatining asosiy maqsadi Hindiston mustamlakasining xavfsizligini ta’minlash, shu bilan birga O‘rta Osiyo orqali o‘tuvchi savdo yo‘llarini o‘rganish va mintaqa bozorlarini ingliz sanoat mahsulotlari uchun yangi savdo maydoniga aylantirishdan iborat edi. Shu maqsadda ingliz diplomatlari, sayyohlari va razvedka vakillari – Mir Izzatulloh, A. Berns, A. Konolli va J. Volf kabi shaxslar Buxoro hamda unga tutash hududlarda safarlar uyushtirib, siyosiy, harbiy va iqtisodiy ma’lumotlarni to‘plash bilan shug‘ullandilar.

Mazkur jarayonlarda savdo aloqalari muhim vosita sifatida xizmat qilgan. Ingliz sanoat mahsulotlari O‘rta Osiyo bozorlariga kirib kelishi Rossiya imperiyasining savdo manfaatlariga bevosita ta’sir ko‘rsatib, ikki davlat o‘rtasida iqtisodiy raqobatning kuchayishiga sabab bo‘ldi. Shunga qaramay, manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ingliz savdosi mintaqada muayyan darajada faol bo‘lgan bo‘lsa-da, Rossiya bilan mavjud savdo aloqalarining tarixiy ildizlari va iqtisodiy aloqalarning kengligi sababli inglizlar bu bozorlarda ustun mavqega ega bo‘la olmadi. Rossiya savdogarlari O‘rta Osiyo bilan uzoq yillardan beri shakllangan savdo tizimi, mahsulot almashinuvi hamda geografik yaqinlik omillari tufayli o‘z ustunligini saqlab qolgan edi.

Shu bilan birga, inglizlarning O‘rta Osiyoga bo‘lgan qiziqishi faqat savdo manfaatlari bilan cheklanmaganini ham alohida ta’kidlash lozim. Ular mintaqaning harbiy-strategik ahamiyatini hisobga olib, siyosiy ta’sir o‘rnatish, mahalliy hukmdorlar bilan diplomatik aloqalar o‘rnatish va kelajakda Hindiston xavfsizligi uchun ehtimoliy tahdidlarni bartaraf etish imkoniyatlarini o‘rganishga ham katta e’tibor qaratganlar.

Umuman olganda, XIX asrning 30-40-yillarida Buxoro xonligi Buyuk Britaniya va Rossiya imperiyalari manfaatlari kesishgan muhim geosiyosiy hududlardan biriga aylandi. Bu davrda yuzaga kelgan savdo-iqtisodiy raqobat va diplomatik faollik keyinchalik tarixshunoslikda “Buyuk oʻyin” (Great Game) nomi bilan atalgan siyosiy jarayonlarning dastlabki bosqichlarini tashkil etdi. Mazkur jarayonlar Buxoro xonligining tashqi aloqalari tarixini oʻrganishda muhim ahamiyatga ega boʻlib, mintaqaning XIX asrdagi xalqaro munosabatlar tizimidagi oʻrnini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. А. Бернс. Путешествие в Бухару: рассказ о плавании по Инду до Лагора с подарками Великобританского короля и отчет о путешествии из Индии в Кабул, Татарию и Персию, предпринятом по предписанию Вмсшего правительства Индии в 1831, 32 и 33 гг. лейтенантом Ост-Индийской службм А. Бернсом, I қисм, М.1848, 1V
2. Борне А. Кабул -путевые записки сэра Александра Бориса в 1836; 1837 и 1838 годах. 4.1. – М., 1847
3. A. Сопolly. Jourпey to the North of Indla overland from England tbrough Russia, Persia and Afghaniston. London.1838. t. 1. – pp.232-233.
4. W. Moorcrroft fnd G. Тгеъеак. Тrave1 is Ніша1еуап рrоу1псеs of Hisdustan and Panjab, in Ladan and Kashmir in Peshawer, Kabul, Kundur and Bouchara from 1819. To 1825.London,1841. pp.3-4.
5. Рожкова.М.К. Экономическая политика царского правительства на Средкем Востоке во второй четверти XIX века и русская буржуазия. – М. Л., 1949.
6. Ўзбек дипломатияси тарихидан тарихий очерклар ва лавҳалар. Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти. – Тошкент. 2003.
7. Маркс, К. А.Энгельс, Ф. Избранные произведения. Т. I. ... 5-6 январь 1959 йил. Стенография ҳисоботи. – Т., 1959. – С.383.7. Popov A.
8. Abduganievich, A. B. (2022). REVIEW OF KHIVA KHANATE'S FOREIGN DIPLOMATIC RELATIONS WITH NEIGHBORING STATES IN ABULGAZI'S WORKS. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 10(7), 83-86.
9. Abduganievich, B. A., & Dilshod, M. (2020). SPECIAL INFORMATION ABOUT FOREIGN TRADE AND DIPLOMATIC RELATIONS IN THE 18TH CENTURY. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol, 8(1).

Бердиев А. А.
PhD., доцент кафедры «История»
Шахрисабзский государственный педагогический институт
abduvali4111104@gmail.com

АНГЛО-РУССКОЕ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОПЕРНИЧЕСТВО В БУХАРСКОМ ХАНСТВЕ В 30-40-Е ГОДЫ XIX ВЕКА И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА РЕГИОНАЛЬНЫЕ ТОРГОВЫЕ СВЯЗИ

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются торгово-экономические и политические аспекты соперничества между Британской и Российской империями в Центральной Азии, в частности в Бухарском ханстве, в первой половине XIX века. В исследовании рассматриваются дипломатические и разведывательные миссии британских представителей - Мир Иззатуллы, Александра Бернса, Артура Конолли и Джозефа Вольфа, а также их наблюдения о политической ситуации, торговых связях и экономическом потенциале региона. Особое внимание уделяется проникновению английских промышленных товаров на рынки Средней Азии, функционированию торговых путей и их влиянию на традиционные экономические отношения между Россией и Бухарским ханством. На основе анализа исторических источников показано, что, несмотря на активные попытки Великобритании укрепить свои позиции в регионе, экономические и торговые связи между Россией и государствами Центральной Азии оставались доминирующими. Полученные результаты позволяют глубже понять особенности международных отношений и геополитического соперничества великих держав в Центральной Азии в XIX веке.

Ключевые слова: Бухарское ханство, торговля Центральной Азии, англо-русское соперничество, Британская империя, Российская империя, Александр Бернс, Артур Конолли, Джозеф Вольф, торговые пути, промышленные товары.

Berdiyev A. A.
PhD., associate professor at the department of «History»
Shahrisabz State Pedagogical Institute
abduvali4111104@gmail.com

ANGLO-RUSSIAN TRADE AND ECONOMIC RIVALRY IN THE BUKHARA KHANATE IN THE 1830S - 1840S AND ITS IMPACT ON REGIONAL TRADE RELATIONS

ABSTRACT

This article examines the trade, economic, and political rivalry between the British Empire and the Russian Empire in Central Asia, particularly in the Bukhara Khanate, during the first half of the nineteenth century. The study analyzes the diplomatic and intelligence missions of British representatives such as Mir

Izzatullah, Alexander Burnes, Arthur Conolly, and Joseph Wolff, as well as their observations regarding the political conditions, trade relations, and economic potential of the region. Special attention is given to the penetration of British industrial goods into the markets of Central Asia, the functioning of regional trade routes, and the impact of these processes on the traditional economic relations between Russia and the Bukhara Khanate. The analysis of historical sources indicates that despite Britain's active efforts to expand its economic presence in the region, the long-established trade connections between Russia and Central Asian states continued to dominate regional commerce. The findings contribute to a deeper understanding of geopolitical competition and international relations in Central Asia during the nineteenth century.

Keywords: Bukhara Khanate, Central Asian trade, Anglo-Russian rivalry, British Empire, Russian Empire, Alexander Burnes, Arthur Conolly, Joseph Wolff, trade routes, industrial goods.

Bo'tayev J. Sh.
«Ijtimoiy fanlar» kafedrasi v.b.dotsenti, PhD
Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti
bjonibek85@gmail.com

XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA SAMARQAND VILOYATIDA HARBIY-MA’MURIY BOSHQARUV TIZIMINING SHAKLLANISHI

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Samarqand viloyatida Rossiya imperiyasi tomonidan joriy etilgan harbiy-ma’muriy boshqaruv tizimining shakllanish jarayoni tahlil qilinadi. Tadqiqotda 1886 yilda qabul qilingan “Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risidagi Nizom” asosida Samarqand viloyatining tashkil etilishi, viloyat, uezd, uchastka, volost hamda qishloq va ovul jamoalari darajasidagi boshqaruv tizimining tuzilishi o‘rganilgan. Shuningdek, uezd boshliqlari, uchastka pristavlari va mahalliy boshqaruv vakillarining vakolatlari, saylov tizimi hamda ma’muriy nazorat mexanizmlari arxiv hujjatlari va tarixiy manbalar asosida tahlil etilgan. Maqolada Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati sharoitida harbiy-ma’muriy boshqaruv tizimi hudud ustidan siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy nazoratni kuchaytirish vositasi sifatida xizmat qilgani ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: Samarqand viloyati, harbiy-ma’muriy boshqaruv, Rossiya imperiyasi, Turkiston general-gubernatorligi, 1886 yilgi Nizom, uyezd boshqaruvi, uchastka pristavi, volost tizimi, mustamlaka siyosati, XIX asr oxiri – XX asr boshlar.

KIRISH

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyodagi mustamlakachilik siyosati hududni harbiy-ma’muriy usulda boshqarish tizimini shakllantirish bilan chambarchas bog‘liq bo‘ldi. Imperiya tomonidan bosib olingan Turkiston o‘lkasida siyosiy barqarorlikni ta’minlash, iqtisodiy resurslarni nazorat qilish hamda mahalliy aholi ustidan ma’muriy nazoratni kuchaytirish maqsadida yangi boshqaruv tizimi joriy etildi. Bu jarayonda viloyatlar, uezdlar, uchastkalar, volostlar va qishloq hamda ovul jamoalari darajasida tashkil etilgan ko‘p pog‘onali boshqaruv tizimi muhim rol o‘ynadi. Ayniqsa, 1886 yilda qabul qilingan “Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risidagi Nizom” imperiyaning o‘lkadagi ma’muriy tuzilmasini tartibga solib, harbiy va fuqarolik boshqaruvi vakolatlarini aniq belgilab berdi.

Mazkur davrda Samarqand viloyati Turkiston general-gubernatorligi tarkibidagi muhim strategik hududlardan biri sifatida harbiy-ma’muriy boshqaruv tizimining faol joriy etilgan hududlaridan hisoblanadi. Viloyatda harbiy gubernatorlar rahbarligida uezd boshliqlari, ularning yordamchilari, uchastka pristavlari hamda mahalliy boshqaruv vakillari orqali ma’muriy boshqaruv amalga

oshirilgan. Shu bilan birga, imperiya ma'muriyati hududdagi siyosiy vaziyat, qo'zg'olonlar xavfi hamda ijtimoiy-iqtisodiy omillardan kelib chiqib boshqaruv tuzilmasini o'zgartirib, harbiy kuch va ma'muriy nazorat mexanizmlarini muntazam ravishda kuchaytirib borgan. Mazkur maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Samarqand viloyatida harbiy-ma'muriy boshqaruv tizimining shakllanishi, uning tashkiliy tuzilmasi hamda uezd, uchastka va volost darajasidagi boshqaruv mexanizmlari arxiv hujjatlari va tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, imperiya ma'muriyati tomonidan mahalliy aholi ustidan nazoratni ta'minlash, siyosiy barqarorlikni saqlash va mustamlakachilik siyosatini amalga oshirishda ushbu boshqaruv tizimining tutgan o'rni ilmiy jihatdan yoritiladi.

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

Tadqiqotda arxiv hujjatlari, rasmiy farmonlar, statistik ma'lumotlar va tarixiy manbalar asosida viloyat boshqaruv tizimining harbiy-siyosiy mohiyati, ma'muriy bo'linish dinamikasi hamda mahalliy aholini nazorat qilish mexanizmlari tahlil qilinadi. Shuningdek, boshqaruv apparatining shakllanishi, mansabdor shaxslarning vakolatlari, saylov tizimining amaliy qo'llanilishi va jazo tizimining hududiy xususiyatlari o'rganiladi. Mazkur davr boshqaruv tizimi tashqi ko'rinishda mahalliy an'anaviy institutlarni saqlagandek bo'lsa-da, amalda markazlashgan mustamlaka ma'muriy modelni mustahkamlashga xizmat qilgan.

Viloyat harbiy gubernatorlari boshqaruvi davrida mahalliy aholini saqlab turish va mustamlakachilik tizimini kuchaytirishda asosiy dastak bo'lgan harbiy rahbarlar, harbiy qismlar va ularning infratuzilma masalasiga asosiy e'tibor qaratishgan. Ya'ni, ularga sharoit yaratish va himoya qilish ustuvor vazifa bo'lib, ushbu holat ayniqsa, harbiy holat hamda favqulodda holatlarda ko'proq kuzatilgan. Xususan, 1917 yil 7 sentyabrda Viloyat sanitar kengashi yig'ilishida O'ratepa shahar shifokorining 1917 yil 11 avgustdagi 243-sonli O'ratepa shahar shifoxonasi binosiga uchastka komissari uyi bo'lgan holda ehtiyoji bo'lmasa-da joylashib olganligi va ushbu bino bemorlarga zarurligi tufayli olib berishni so'rab qilgan murojaati viloyat shifokori Sapojnikov tomonidan rad etilgan [1]. Mazkur holat imperiya o'lkadagi boshqaruvini saqlab qolish va hukmronligini kuchaytirishda harbiy sohani asosiy o'ringa qo'yganligini ko'rsatadi.

1886 yilgi "Nizom"ning 3-bobining 43-72-moddalari joylardagi boshqaruv masalalariga bag'ishlangan bo'lib, uezdlar boshqaruvi 59-moddaga ko'ra uezd boshlig'i tomonidan boshqarilgan hamda uning huzurida yordamchisi va mahkamasi bo'lgan. Uezd boshlig'i viloyat harbiy gubernatori taqdimiga ko'ra general-gubernator tomonidan tayinlangan va bo'shatilgan. Uezd boshlig'i yordamchisi, uchastka pristavi, polismeyster va politsiya pristavi gubernator tomonidan tayinlangan va ozod qilingan. Uezd boshlig'i yo'q yoki betob bo'lgan holda uning vazifalari yordamchisi, agar u ham bo'lmagan taqdirda uchastka pristavlaridan biri bajargan. Uezdlarda muayayn hududlarni boshqarish uchun uchastka pristavlari viloyat boshqarmasi qarori asosida tashkil etilgan va general-gubernator tomonidan tasdiqlangan [2].

Uezd boshliqlari, uning yordamchisi va uchastka pristavlari mahalliy aholi qonuniy talablarini bajarmaganligi uchun "Nizom"ning 64-moddasiga ko'ra jarima

solish va qamoqqa olish huquqi berilgan. Mazkur holat ularning hududida tartibni buzgan Buxoro va Xiva fuqarolariga nisbatan ham qoʻllanilgan. Jumladan, oʻlka general-gubernatorining 1900 yil 16 sentyabrda viloyat harbiy gubernatorlariga yuborgan sirkulyarida “Nizom”ning 64-moddasiga asosan qonuniy talablarini bajarmagan Xiva va Buxoro soliq toʻlovchilariga maʼmuriy jarima solishi mumkinligi aytib oʻtilgan [2]. Buni imperiya har qanday holatda turli bahonalar bilan mahalliy aholiga jarima solishni maqsad qilgani bilan izohlash mumkin.

Imperiya ularning huquqlari va vakolatlarini kengaytirib borgan. Jumladan, 1886 yilgi “Nizom”ga 1903 yilda kiritilgan qoʻshimchaga koʻra (imperator 1898 yil 10 iyulda tasdiqlagani boʻyicha) uezd boshligʻi 1 oydan (avval 7 kun) koʻp boʻlmagan muddatda qamoqqa olish yoki 30 rublgacha jarima (avval 15 rublgacha), uezd boshligʻi yordamchisi va uchastka pristavi 2 haftaga qamoqqa olish (avval 3 kungacha) yoki 10 rublgacha jarima (avval 5 rublgacha) solish huquqi berilgan. Lekin, shu oʻrinda taʼkidlash kerakki, imperiya yuritgan ayrimachilik siyosati natijasida “Nizom”ga 1903 yilda kiritilgan qoʻshimcha boʻyicha mazkur holatlar faqat mahalliy aholiga nisbatan tadbiq etilib, kelib chiqishi mahalliy boʻlmaganlar bundan ozod etilgan (imperator 1901 yil 8 iyunda tasdiqlagan) [2].

Uezdlar uchastka va volostlardan iborat boʻlgan. Imperiya maʼmuriyati hududning kengligi va volostlarning bir-biridan uzoqligini hisobga olib boshqarish qulay boʻlishi uchun uezdlarda uchastkalar tuzgan. Uchastkalar uezd boshligʻi, yordamchisi va uchastka pristavi tomonidan boshqarilgan. 1898 yilda Samarqand uezdi boshligʻi polkovnik N.Chernevskiy Samarqand uchastkasiga ham rahbarlik qilgan [3]. Yordamchisi podpolkovnik Niyoz Muhammad Soliev togʻoldi uchastkalarini, poruchik A. Brejizskiy Panjikent uchastkasini boshqargan.

Uezdlar boshliqlari Samarqand, Kattaqoʻrgʻon, Jizzax va Xoʻjand shaharlaridan turib hududni boshqarishgan. Ular shahardagi xoʻjalik qismini (shahar deputatlaridan iborat) ham rahbari boʻlib, devonxonasi, yordamchisi, shahar katta va kichik oqsoqollari, uezd shifokori, uezd feldsheri, doyasi, uchastka va volost boshliqlari yordamida uezdni idora qilgan. Shuningdek, uezdlardagi uchastkalar ham xuddi shu tarkibda shahardan turib boshqarilgan. Xususan, Panjikent uchastkasini boshligʻi poruchik A.Brjeziskiy Panjikent shahridan turib shahar oqsoqollari, xoʻjalik boʻlimi, uchastkani kotibi (V.V.Usachev) va tarjimoni (Abduqayum Shirinboev), ariq-oqsoqol (Fedor Martyushin) yordamida uchastka tarkibidagi volostlarni boshqargan [3].

Jizzax uezdi boshligʻi polkovnik V.N.Rыbushkin devoxonasi (uezd ssuda kassasi rahbari va kotibi, mirzo, ogʻzaki va ёzma tarjimondan iborat) va shahar oqsoqollari (katta oqsoqol Mulla Mansur Fayzullinov, kichiklari: Toshkent qismi Mulla Yusuf Abdullaboev, Jizzax qismi Mirzo Salim Abduraximov), shahar ariq-oqsoqoli Mirzo Abdusattor Эsonboev, uezd shifokori V.V.Tomasevich, ёrdamchisi P.S.Puzыrevskiy orqali hududni boshqargan. Ёrdamchisi togʻoldi uchastkalarini (8 ta volostni oʻz ichiga olgan) rahbari ham boʻlib, uezddagi ikkinchi uchastka Bogʻdon uchastkasi pristavi kapitan N.M.Ross Jizzax shahridan turib volostlarni boshqargan [3]. Uezd boshliqlariga ogʻzaki (hudud boʻylab yurganda hamroxliq qilgan) va ёzma (mahkamada oʻtirib ishlagan) tarjimonlar ajratilgan.

1896 yilda Kattaqoʻrgʻon uezdi boshligʻi polkovnik V.I.Chertov va Xoʻjand uezdi boshligʻi polkovnik N.G.Glushanovskiy [4] boʻlib, butun uezddagi siёsiy, harbiy, sud, ijro, sugʻorish tizimi va tibbiy qism nazorati ostida boʻlgan. Xoʻjand uezdidagi 2 ta uchastka: Xoʻjand va Oʻratepa uchastkalari mazkur shaharlardan turib boshqarilgan. Xoʻjand uchastkasini uezd boshligʻi, Oʻratepa uchastkasini эsa uchastka pristavi boshqargan.

Shu bilan birgalikda hudud rahbarlariga qoʻshimcha harbiy kuch sifatida 1900 yil Turkiston general-gubernatori 4800 rubl qoʻshimcha mablagʻ ajratib, 8 stroevoy ofiцer bilan 16 ta kazaklar qoʻshinini yanvar, fevral, mart va aprel oylarida Samarqand uezdiga 4 nafari (Urgut pristaviga 2 nafar, Chelak pristaviga 2 nafar) Jizzax uezdiga 4 nafari (Zominga 2 nafari, Yangiqoʻrgʻonga 2 nafari), Xoʻjand uezdiga 4 nafari (Isfanaga 2 nafari, Savatga 2 nafari) va Kattaqoʻrgʻon uezdiga 2 nafarini (Mitanga 2 nafari) taqsimlagan [5]. Imperiya oʻlkadagi hukmronligi davrida xalq qoʻzgʻolonlari tezlik bilan bostirish uchun harbiy kuchga katta эʼtibor bergan va tajribali harbiy rahbarlar xavf yuzaga kelgan hududlarga oʻtkazib turilgan.

Jumladan, 1900 yil 25 iyulda Samarqand viloyati harbiy gubernatorining 276-sonli buyrugʻi asosida Kattaqoʻrgʻon uezdi Mitan uchastka pristavi Sokolskiy xizmatda foydalanish uchun uezdning Payshamba uchastkasiga, Xoʻjand uezdi Nikolaev uchastka pristavi va Turkiston liniya bataloni poruchigi Golov xizmatda foydalanish uchun Kattaqoʻrgʻon uezdining Mitan volosti uchastka pristavi lavozimiga oʻtkazilgan hamda Nikolaev uchastka pristavi vazifalari Savat uchastka pristaviga yuklatilgan [5]. Uezd boshliqlari ishining murakkabligi oʻlkaning ham oʻtroq, ham koʻchmanchi xalqlar yashagan hududining kattaligi bilan bogʻliq эdi. Bu omillar uezd maʼmuriyati kuchlarining tarqoq boʻlishiga olib keldi va ijobiy natija bermagan” [6]. Demak imperiya maʼmuriy boshqaruvni tashkil эtishda hududlarning tabiiy tuzilishi va imkoniyatlarini hisobga olmay, oʻz manfaatlaridan kelib chiqqan holda ёndoshgan.

Mazkur yondoshuv vaziyatga qarab oʻzgarib turgan. Xususan, 1886 yilgi “Nizom”ga koʻra, dastlab uezdlarda tashkil эtiladigan togʻoldi uchastkalari uezd boshligʻi ёrdamchisi tomonidan boshqarilgan boʻlsa, 1903 yilda “Nizom”ga kiritilgan qoʻshimcha boʻyicha (imperatorning 1900 yil 6 martdagi qarori asosida) togʻoldi uchastkalari pristavi uezd boshligʻi ёrdamchisi tasarrufidan olingan [2].

1886 yilgi “Nizom”ning 73-107 moddalarida oʻtroq mahalliy aholi, 108-116 moddalarida эsa koʻchmanchi aholi boshqaruvi masalalari yoritilgan. Unga koʻra, oʻtroq mahalliy aholi volostlar va qishloq jamoasiga (oqsoqolliklar), koʻchmanchi aholi эsa volostlar va ovul jamoalariga boʻlingan. Viloyat uezdlar, volostlar, uchastkalar hamda qishloq va ovullar iborat tartibda boshqarilgan. “Turkiston viloyati boshqaruvi toʻgʻrisidagi Nizom”ga koʻra, oʻtroq aholi har bir uezdda volostlarga, volostlar эsa qishloq jamoalari (oqsoqolliklar)ga boʻlib boshqarilgan [2]. Qishloq jamoalari bir ёki bir nechta bir-biriga yaqin qishloq, qishloqcha va qoʻrgʻonlardan, volostlar mingtadan ikki mingtagacha uylardan iborat boʻlgan. Butun volostni biridan boshqasiga oʻtkazish general-gubernator ruxsati bilan, bir volostni boshqa volostga qoʻshib yuborish эsa viloyat harbiy gubernatori ruxsati bilan amalga oshirilgan.

Volostlar volost boshligʻi, qishloq jamoalari эsa oqsoqollar tomonidan boshqarilgan. Xususan, XIX asr 80 yillarida okrugda 45 nafar volost boshligʻi va qishloqlarda 302 nafar oqsoqollar iborat boʻlgan [7]. Koʻchmanchi aholi эsa har bir uezdda volostga, volostlar эsa ovul jamoalariga boʻlingan. Volost va ovul jamoalari tarkibiga kiruvchi oʻtovlar soni viloyat boshqarmasi tomonidan aniqlashtirilgan. Koʻchmanchi aholi volostlarida ikki ming, ovul jamoalarida ikki yuzta oʻtov boʻlgan [2].

1886 yilgi "Nizom"da ham mahalliy boshqaruv saylov tizimi asosida shakllantirilishi koʻzda tutilgan boʻlsa-da, viloyat mahkamasi bilan kelishilgan holda amalga oshirilgan. "Nizom"ning 83-moddasiga koʻra volost boshligʻi, qishloq oqsoqoli ëki ërdamchisi mahalliy aholi orasidan saylanishi va 25 yoshdan kichik boʻlmasligi, sudlanmagan boʻlishi kerak boʻlgan. Saylovda bir nechta nomzod qatnashgan va imperiya ma'qul koʻrgan nomzod tayinlangan. Xususan, Xoʻjand uezdi boshligʻi Samarqand viloyati harbiy gubernatoriga 1900 yilda uezdning Isfana volosti boshqaruvchisi lavozimiga koʻrsatilgan 2 ta nomzoddan Nizomning 90-moddasiga koʻra, Xoʻjand uezdidan boʻlgan 41 yoshli Mulla Xoji Yusuf Mir Faëzov tayinlanganligi va sudlanmaganligini aytib oʻtgan. Oʻsha yili Isfana volosti boshligʻi lavozimiga 46 ta nomzod koʻrsatilgan edi [8].

Uezdlardagi volostlar uchastka tarkibiga kiritilgan. 1897 yilda Samarqand, Jizzax va Xoʻjand uezdlarida volostlar uchastkalar tarkibida boʻlib, Kattaqoʻrgʻon uezdida uchastka boʻlmagan. Uezdlar tarkibidagi uchastka va volostlar miqdori doimo bir xil boʻlmay, siyosiy-iqtisodiy vaziyat tufayli oʻzgarishlarga uchrab turgan. Jumladan, oʻlka boshligʻining 1903 yil 22 martdagi 65-sonli buyrugʻi bilan Samarqand uezdining Oʻsmat-qatortol va Xochamukur volostlari Jizzax uezdiga; Chelak, Yangiqoʻrgʻon, Toʻrtkoʻl va Sirgʻali volostlari esa Kattaqoʻrgʻon uezdiga oʻtkazildi [9].

Uchastka pristavlarining tuzilishi va taqsimlanishi aholi soni, zichligi va boshqa turli mahalliy sharoitlar hisobga olinib amalga oshirilgan. Jumladan, arxiv hujjatlari tahlili orqali viloyat harbiy gubernatori siyosiy va harbiy vaziyatdan kelib chiqqan holda uezd va volost boshliqlarini almashtirish hamda yangi volostlar va uchastkalar tuzish holatlari boʻlganligi aniqlandi. Xususan, 1898 yil may oyida Andijonda koʻtarilgan Dukchi Eshon qoʻzgʻoloni natijasida Samarqand viloyatida ham qoʻzgʻolonlar boʻlishining oldini olish maqsadida bir qator choralar koʻrilgan. Viloyat gubernatori M.P. Fedorovning 1898 yil 7 iyundagi qarori asosida Kattaqoʻrgʻon uezdidagi Mitan, Oqtepa, Tusun, Yorboshi, Xoʻja-Ariq va Mingariq volostlarini oʻz ichiga olgan vaqtinchalik Mitan uchastkasi tuzilib, uchastka pristavi lavozimiga 8-Turkiston liniya bataloni shtabs-kapitani Sokolskiy tayinlangan. Mazkur qoʻzgʻolon ta'sirida oʻlka boʻyicha Turkiston general-gubernatori Davlat Gʻaznachiligi hisobidan xarajatlar uchun 67200 rubl mablagʻ ajratilib, 32 ta uchastka pristavi lavozimini joriy etgan [5].

Shuningdek, imperiya XIX asr oxiri–XX asr boshlarida oʻlkada aholi soni, yer-suv hajmi va olinadigan soliq miqdorlarini aniqlash uchun oʻtkazgan yer-suv tadbirlari ham yangi volostlar tuzilishiga olib kelgan. Xususan, 1903–1904 yillarda Xoʻjand uezdidagi yer-soliq ishlari natijasida 1903 yilda Isfana volosti ikkiga boʻlinib, alohida Chapqulluq volosti tuziladi. Bu haqida 1903 yil martda viloyat

boshqarmasining 4863-sonli buyrug‘i qabul qilinib, viloyat ma’muriy bo‘linishi o‘zgarishga uchragan [9].

XULOSA

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Samarqand viloyatida shakllangan harbiy-ma’muriy boshqaruv tizimi Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosatini amalga oshirishda muhim vositalardan biri bo‘lib xizmat qildi. Viloyatda boshqaruv tizimi harbiy gubernator rahbarligida tashkil etilib, uezd boshliqlari, ularning yordamchilari, uchastka pristavlari hamda mahalliy boshqaruv vakillari orqali amalga oshirildi. Ushbu tizim imperiya manfaatlarini ta’minlash, hududda siyosiy nazoratni kuchaytirish hamda mahalliy aholi faoliyatini tartibga solish maqsadida tashkil etilgan edi.

1886 yilgi “Nizom” va unga keyinchalik kiritilgan qo‘shimchalar orqali imperiya ma’muriyati uezd boshliqlari va boshqa mansabdor shaxslarning vakolatlarini kengaytirib, ularning mahalliy aholi ustidan nazorat imkoniyatlarini oshirib borgan. Shu bilan birga, jarima solish, qamoqqa olish kabi ma’muriy choralar qo‘llash huquqi berilishi ham imperiyaning mustamlakachilik siyosatini mustahkamlashga xizmat qilgan. Viloyatda uchastkalar va volostlarning tashkil etilishi, ularning hududiy chegaralarining o‘zgarib turishi ham siyosiy vaziyat, harbiy xavfsizlik va iqtisodiy manfaatlar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Xususan, xalq qo‘zg‘olonlari xavfi yuzaga kelgan davrlarda yangi uchastkalar tashkil etilishi, qo‘shimcha harbiy kuchlar jalb qilinishi hamda tajribali harbiy rahbarlarning xavfli hududlarga yuborilishi imperiya ma’muriyati hudud ustidan nazoratni saqlab qolishga alohida e’tibor qaratganini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, Samarqand viloyatida joriy etilgan harbiy-ma’muriy boshqaruv tizimi imperiyaning siyosiy hukmronligini mustahkamlash, mahalliy aholi ustidan ma’muriy nazoratni kuchaytirish hamda hududning iqtisodiy resurslaridan samarali foydalanishni ta’minlashga qaratilgan mustamlakachilik boshqaruv modelining muhim tarkibiy qismi bo‘lgan.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1.O‘zMA I-18-fond, 1-ro‘yxat, 11426-ish, 59-59-orqa varaq.

2. Положение об управлении Туркестанского края. – Ташкент, 1903. – С. 49.

3. Адресь-календарь Самаркандской области на 1898 год. Вып. VI. – Самарканд: Типография К.М.Федорова, – Самарканд, 1898. – С. 17.

4. Адресь-календарь Самаркандской области на 1896 год. Вып. IV. – Самарканд, 1896. – С. 6, 9.

5. O‘zMA I-18-fond, 1-ro‘yxat, 1029-ish, 18-19-varaqlar.

6. Шушкова М.Е. Организация управления Туркестаном в начале XX века: Дисс. канд. ист. наук. – М., 2015 – С. 128.

7. O‘zMA I-5-fond, 1-ro‘yxat, 1531-ish, 6-7-varaqlar.

8. O‘zMA 18-fond, 1-ro‘yxat, 1031-ish, 66-68-varaqlar.

9. Справочная книжка Самаркандской области на 1906 год. Вып. VIII. – Самарканд: Типография «Труд», 1906. – С. 305.

Бутаев Ж. Ш.
и.о. доцента кафедры «Гуманитарные науки»
Университет точных и социальных наук
bjonibek85@gmail.com

ФОРМИРОВАНИЕ ВОЕННО-АДМИНИСТРАТИВНОЙ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ В САМАРКАНДСКОЙ ОБЛАСТИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется процесс формирования военно-административной системы управления, введённой Российской империей в Самаркандской области в конце XIX – начале XX века. В исследовании рассматривается создание Самаркандской области на основе «Положения об управлении Туркестанским краем» 1886 года, а также структура системы управления на уровне области, уезда, участка, волости, сельских и аульных общин. Кроме того, на основе архивных документов и исторических источников анализируются полномочия уездных начальников, участковых приставов и представителей местной администрации, особенности избирательной системы и механизмы административного контроля. В статье научно обосновывается, что военно-административная система управления в условиях колониальной политики Российской империи служила важным инструментом усиления политического, социального и экономического контроля над регионом.

Ключевые слова: Самаркандская область, военно-административное управление, Российская империя, Туркестанское генерал-губернаторство, Положение 1886 года, уездное управление, участковый пристав, волостная система, колониальная политика, конец XIX – начало XX века.

Butaev J. Sh.
Associate professor at the department of «Humanity sciences»
University of exact and social S8ciences
bjonibek85@gmail.com

THE FORMATION OF THE MILITARY-ADMINISTRATIVE GOVERNANCE SYSTEM IN THE SAMARKAND REGION IN THE LATE 19th – EARLY 20th CENTURY

ABSTRACT

This article analyzes the formation of the military-administrative governance system introduced by the Russian Empire in the Samarkand region in the late nineteenth and early twentieth centuries. The study examines the establishment of the Samarkand region based on the 1886 “Regulation on the Administration of the Turkestan Territory” and explores the structure of governance at the levels of

region, district (uezd), precinct, volost, as well as village and aul communities. In addition, the powers of district chiefs, precinct officers, and local administrative representatives, as well as the functioning of the electoral system and mechanisms of administrative control, are analyzed on the basis of archival documents and historical sources. The article demonstrates that under the colonial policy of the Russian Empire, the military-administrative governance system served as an important instrument for strengthening political, social, and economic control over the region.

Keywords: Samarkand Region, military-administrative governance, Russian Empire, Turkestan Governor-Generalship, Regulation of 1886, uezd administration, precinct officer, volost system, colonial policy, late 19th – early 20th centuries.

Исхаков М. М.
«Марказий Осиё халқлари тарихи» кафедраси профессори
Тошкент Давлат шарқшунослик университети
mirsodiq@mail.ru

Ғойибов Б. С.
«Ўзбекистон тарихи» кафедраси профессори
Самарқанд давлат университети
boburgoyibov@mail.ru

СУҒДИЙ ТИЛ СОН ТУРКУМИНИНГ ЛЕКСИК ВА РАҚАМЛИ ИФОДАЛАРИ

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада суғдий манбалар асосида етиб келган сонларнинг тарихий жараён учун аҳамияти, лексик ва рақамли ифодалари таҳлил қилинган. Муаллифлар суғдий матнлардаги сонларни ҳужжатлардаги график шаклини ҳар бир сон давомидан илова қилишган. Сонларнинг матнларда ифодаланиши жиҳатидан келиб чиқиб сонлар саноқ, тартиб, тақсим туркумларга бўлинган ҳолда таҳлил қилинган. Суғдий ҳужжатларда учрайдиган сонларнинг қадим форсий, авесточа ва эроний тилларда айтилишини таҳлилда кўрсатиш орқали тадқиқотнинг илмийлиги янада оширилган. Мақоланинг кириш қисмида муаммонинг ўрганилмагани ва долзарблиги акс этган бўлса, унинг асосий қисмида 1-1000гача бўлган сонлар мавжуд манбалар асосида таҳлил қилинган. Хулосада эса суғдий тилнинг йўқолиб боргани, лекин бугунги луғатларда ушбу сонларнинг сақланиб қолгани билан боғлиқ жиҳатлар келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: Муғ тоғи суғдий ҳужжатлари, хронология, даврлаштириш, гетерограмма, график шакл.

КИРИШ

Суғдий тил ҳинд-европа тиллари оиласининг эроний тиллар гуруҳи шарқий эроний тиллар тармоғига тегишли “ўлик” тилдир. Бизгача уч хил – умумсуғдий (ёки “миллий суғдий”), сурёний ва моний алифболари ёрдамидаги тангаларда, қўлёзма ҳамда эпиграфик ёдгорликларда етиб келган манбалар маълум. Уларнинг хронологик чегараси мил. авв. II-I асрлардан милодий XI асргача даврни ташкил этади. Фанда маълум энг сўнгги ёзма ёдгорлик Еттисув ўлкасида Талас водийси бўйлаб Қулонсой ва Терексой бўйларидаги қоятошларда сақланган суғдий тилли икки ташрифномадир. Уларнинг бирида Хусрав эраси ҳисобида кўрсатилган сана милодий 1027-йилга тўғри келади [1].

Суғдий манбалар орқали от, сифат, сон, олмош, феъл, равиш, кўмакчи каби туркумларга оид ўн бир мингдан ортиқ лексик ва ёрдамчи грамматик воситалар етиб келган. Шулар қатори суғдий матнларда сон туркумига оид лексик бирликларнинг ҳарфлар орқали сўз шаклида келишидан ташқари кўп

ўринларда сон рақам чизгилари билан ифодаланган. Сонлар инсоният эҳтиёжи доирасида миқдорий тушунчаларни аниқлаш, санаш, тартибини аниқлаш, яхлитлаб бирлаштириб ҳисоблаш, жуфтлик бирликларни ажратиш каби турли грамматик ҳолатларни кўрсатади. Шу маънода биринчи галда натурал сонларнинг (1, 2, 3...) рақамда берилиши ибтидоий даврлардан бошалаб амал қилгган. Бунга қоя тошларда, турли қаттиқ материаллар юзасида кетма-кет чизилган саноқ белгилари мисол бўла олади. Масалан, Ибтидоий қоятош расмлари орасида миқдорлар, тақвим ҳисоблари ёки астрономик кузатувларни ифодаловчи чизгилар, овда тўпланган ўлжаларни санаш, ёки тақсимлаш ва бошқа чизги белгилар учрайди. Қадимги одамлар ов ёки бошқа тадбирлар вақтини белгилаш суҳун астрономик кузатувлар олиб борганлар. Жумладан, ой фазаларини, қуёшнинг эклиптик чизиқдаги ҳаракатини, турли маросим муддатларини қайд этиш учун нуқта, тире, доира ва бошқа рамзий белгилардан фойдаланилган. Шу маънода жаҳон миқёсида шартли равишда стандартлашган 50 га яқин ибтидоий рақам белгилари бўлгани маълум. Буларнинг ёши масаласида олимлар 5000 йилдан 20000 йилгача деган фикрдалар.

Тарихий ривожланишда аввало, натурал сонлар, кейин эса, тартиб сонлар, касрлар ва бошқа рақам ифодалари тўплами шаклланган. Назарий жиҳатдан суғдий тилда сонлар тушунчаси объектлар миқдорини аниқлаш, тўплами таркибини тавсифлаш учун ишлатилган. Вақт тушунчаси, турли ўлчамлар, солиқ тизими, қарздорлик, ижара, молиявий ҳисоботларни тартибга солиш, булардаги миқдорий маълумотларни ҳисоблаб сўзда ифодалашни соддалаштириш учун рақамларда кўрсатиш анъанаси юзага келган. Натижада матн ичида сонлар махсус чизги шаклларига айланган.

Суғд Буюк ипак йўлидаги муҳим халқаро иқтисодий муносабатлар бўғини бўлиб, минтақада аниқ ҳисоб-китоб юритиш, мураккаб молиявий масалаларни ҳал қилишда, маҳкама ва девон хизматидаги иш юритиш ишларида сонлардан фаол фойдаланилган. Суғдий матнлар устида олиб борилган кузатувлар кўрсатадики, баъзи сонлар рақам билан ёзилган бўлса, баъзилари гетерограммалар орқали ёзилган. Айрим ҳолларда эса сўзда ифодаланган.

Бугунги кунга қадар суғдий сонлар, уларнинг матнлардаги грамматик вазифалари ҳамда манбалардаги график шакллари масаласига доир махсус тадқиқотлар кўзга ташланмайди. Булар ҳақидаги маълумотлар матнлар устида ишлаш давомида йўлакай қайд этилади холос. Ваҳоланки, суғдий тилда ва унинг матнларида сонлар масаласи ўз даврида рақамли тарих ҳисобланиб, жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий, вақт ҳисоби, сиёсий ва ҳатто диний муносабатлари доирасигача кириб борган. Шу боис ҳам илк ўрта асрлар даврида Суғдда сонларнинг рақамли ифодаларини графемологик жиҳатдан тизимли ўрганиш суғдий манбашунослик учун муҳим ва долзарбдир.

ТАДҚИҚОТНИНГ АСОСИЙ НАТИЖАЛАРИ

Суғдий тилда сон унинг хусусиятларини тадқиқ этишда Муғ тоғи суғдий ҳужжатлари муҳим манба ҳисобланади. Муғ тоғи суғдий А-14 рақамли ҳужжатининг кириш формуласида ёзма нутқ, эпистоляр услубига хос камтарлик, хокисорлик ифодаланган бўлиб, 708-722 йилларда ҳукмронлик қилган Панч ҳукмдори Деваштичнинг Чоч (Тошкент) ва Фарғонага юборган элчиси Фатуфарн ҳукмдорига Чочдан туриб йўллаган мактубида ўзини хожасининг “миллионинчи (даражали) қули” деб атайди. Мактубдаги ушбу муаллифлик ифодаси бўлмиш формуляр қисман суғдий “100” рақами ва орамийча *RYPW* гетерограммаси, сўнгра унга суғдий тартиб сон ясовчи -*мик* қўшимчаси шаклида ёзилган. Ушбу сон ифодасида “юз” сўзи рақамда **,** **“**миллионинчи” маносига хизмат қилган орамийча гетерографик *RIPW* сўзи тўғридан тўғри “миллион” эмас. Бу ўринда миллион маъноси мазкур рақам шаклидаги “юз” сонини *RIPW* га кўпайтириб тушунишни кўзда тутган. Рақам кетидан келган *RIPW* ҳарфий сўз ифодаси маъноси орамийча “ўн минг” бўлиб, суғдий тилнинг *бревар,* яъни “ўн минг” сўзи ўрнида келган ва тартиб сон ясовчи суғдий -*мик* (*my*-*k*) қўшимчаси ҳисобланади. Ушбу сон бирикмасининг “миллионинчи” деган таржимаси ушбу сон график ифодаси мазмунидаги “юз марта ўн минг” арифметик кўпайтма маъносидан келиб чиқади: 100×10 000 = 1000 000 “миллион” деб тушуниш асос қилиб олинган [2]. Бу каби мураккаб *рақам+сўз* аралаш ифода мазмунини В.А.Лившиц илк бора аниқлаган эди [3].

Муғ тоғи суғдий ҳужжатларидан бири В-8 (ер олди-сотдисига оид ҳужжат)нинг тўртинчи қаторида Чакин чўр Билга ҳукмронлигининг ўн бешинчи йили (милодий 708 йил)ни ифодалаш учун 13+2=15 (XIII+II=XV) шаклдан фойдаланилган [4]. Тегирмон ижараси ҳақида В-4 рақамли ҳужжатда эса 3 та тегирмон ҳақида гап бориб, ушбу ўринда “3” идеограмма кўринишда (III) берилган [5].

Илк ўрта асрлар суғдий манбаларда мавжуд сонлар таҳлили уларни **саноқ** ва **тартиб** сонларга бўлишни тақозо этади. **Саноқ сонлар**: **1** – *’yw, ’ywh, yw =ēw* (гетерограмма (‘)*HD*. Масалан, *HDnyw* “бири биридан бошқа”) кўринишда суғдий матнларда акс этади; **2** рақами сўзда – *δw’, ’δw’, ’δw /δuwa, əδwa, əδū/й, ’δwy/* <**duva* yoki *duwā*. Сўз охиридаги -*a* ёки *ā* нинг редукцияси таъсирида сўз бошида ярим унли *ə*- пайдо бўлган деб изоҳланади; **3** рақами – *’δry(y)*, христиан-суғдий матнларда *šy /šē/* “уч” <**ϑraya*-, авесточа *ϑrāya*- (вариантлари *’δry, ’δryy /ᵊδrē/* илк суғдий */ᵊϑray/* шаклидан келиб чиққан.

4 – *ctβ’r /čətfār/, ctf’r* “тўрт” < умумэроний *čaϑwār(a)* “тўрт”дан олинган. Ҳозирда ҳам форсий тилда айни шаклга яқин талаффуз этилади. П.Пеллио экспедицияси томонидан топилган суғдий-буддавий матнларда шаклда ёзилгани ҳам аниқланган (Суғдий сонларнинг график шакллари А.Пандейнинг “A. Revised proposal to encode the Sogdian script in Unicode. January 25, 2017. pandey@umich.edu” китобидан фойдаланилган ҳолда чизилган. Шу муносабат билан муаллифлар А.Пандейга миннатдорчилик

билдиришади – И.М., Ғ.Б). Муғ тоғи ҳужжатларида бу рақам ***икки*** **+** ***икки*** шаклида чизилган.

Суғдий ёзувдаги **5** сони асосан буддавий, моний ва христиан матнларда *pnc /panč/* “уч+икки” = “беш” шаклида учрайди.

Ушбу сон асосида топоформантлар ҳам ясалган. Суғдийча *pnc* – “беш” маъносидаги сўздан шаклланган ҳукмдорлик Панч номи аслида *pncyknδh* – *Панжикент* (“Беш шаҳар”) шаклида ҳам шаҳар, ҳам ҳукмдорликнинг қисқарган шакли сифатида Муғ тоғи суғдий ҳужжатларида кўпроқ *pncy* (Панч) шаклида қайд этилган [6].

6 – /*uxuši, əxuši, xuši* (метатеза *ux*-)/ “олти” сони суғдий-буддавий рақамда “уч+уч” шаклида ифодаланган: .

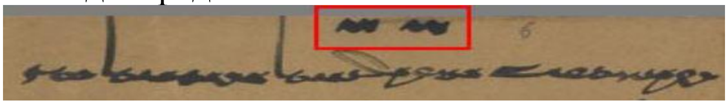

7 – */avd, avda/ ’βt, ’βt’* “етти” сони “тўрт+уч” кўринишида ( ) ифодаланган.

Суғдий тилда **8** сони */ašt/* рақамда “тўрт+тўрт” бўлиб, ҳозирда форсий тилдаги “ҳашт, ашт” сонини давом эттиради. Баъзи топонимлар ҳам шу сон маъносидан келиб чиққани маълум. Масалан, *Иштихон* (Миёнқол воҳаси/Марказий Суғд) топонимининг асоси суғдий “саккиз” рақами асосида шаклланган дейиш ва бу, ўз навбатида, ушбу илк ўрта аср шаҳар атрофида маъмурий саккиз аҳоли манзили бирлашганига ишорат қилиши мумкин.

Муғ тоғи суғдий ҳужжатларида *’šty* сон эмас балки, “кўрмоқ” маъносидаги феълни ифодалаб келган [7]. Аслида *’št* эса “саккиз” сонини англатиш учун ишлатилган [8]. Топонимнинг иккинчи қисмидаги – *xan* (хон) топоформанти эса, П.Лурье Й.Маркварттга ҳавола қилиб билдирган фикрига кўра – *jan* (жон) деб тақин қилиниши керак. Лекин *’štyx’nc* – *Аштиханч* иборасидаги *c* ёки *č* қўшимчаси топонимнинг иккинчи қисмидаги – *xan* (хон) компонентини – *jan* (жон) билан тенглаштириш ўзини оқламаслигини кўрсатади. Мана шу асосда Н.Симс-Вильямс *xan / xān* иборасини “булоқ” ёки “чашма” (суғдийча *x’n’kk* – “хона” сўзига яқин) деб талқин қилишни илгари сурган. Бироқ, -*хан* қўшимчасида булоқ маъноси бор дейишга асос йўқ. Зеро, -*хан* тарихан -*кан(т)* топофоманти бўлиб, узоқ ўтмишга эга ва Евросиё минтақасида кенг тарқалган. Этимон замини ***kantha,*** яъни “**қазилган жой”** бўлиб, қадимда шаҳар ва қалъалар атрофида мудофаа мақсадидаги “хандақ”қа ишорат қилади. Зеро, ***kantha*** **“қазилган”** маъносида грамматик сифатдош шаклидан юзага келган. Н.Симс-Виллиамс келтирган “булоқ”, “чашма” сўзлари суғдий тилда **-*хан*** эмас, ***xāx*** луғавий бирлиги ҳисобланади

[9]. Шундай экан, *Иштихон* топонимини *’št* – “саккиз” ҳамда *-x’n* – “саккиз қишлоқ” уюшмасининг маркази сифатида тушуниш ишончлироқдир. Буддавий матнларда ушбу рақам шаклда акс этган.

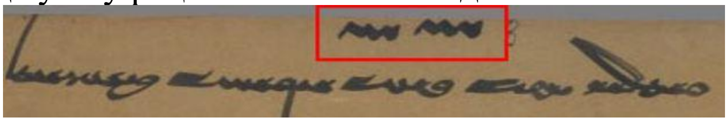

Суғдий манбаларда тўққиз сони **9** – */naw(a)/* шаклидаги сўз билан ифодаланган. Эроний тилларнинг аксариятида бу шакл мавжуд. Суғдий матнлар “уч+уч+уч” каби рақамда келади. Ўнгача бўлган саноқ сонларнинг рақамдаги график шакли курсив хат усулида тўлқинсимон кўринидаги “икки”, “уч”, “тўрт” “тиш”ли бирликларда келади. Ўнликлар орасида ҳам ушбу график бирликлар амал қилган. Масалан, қуйида “тўққиз” сонининг курсив шаклда рақамли кўриниши:

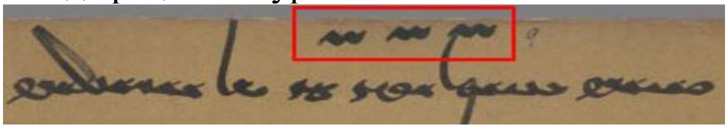

“Ўн” рақами **10** – сўз бирлиги */δas/* шаклида ифоланган бўлиб, рақамда шаклининг турли вариантларида ифодаланган. Тожик тилида ушбу сон ўзининг тарихий ўтмишдоши каби “даҳ” шаклида талаффуз қилинади. Ушбу сон хаттотлар томонидан ёзилган Турфондан топилган суғдий-буддавий матнларда учрайди.

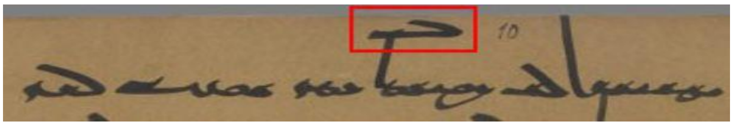

Шунингдек, Муғ тоғи суғдий ҳужжатларида ҳам қатор ўринларда учратиш мумкин. Тилхат (васиқа) мазмунидаги В-3 рақамли ҳужжатда 10+3= “13” () *рупасик* чарм, яъни “ўн уч тулки териси”дан тайёрланган чармни тери ошлаш ҳовузи назоратчиси Вғашмарикдан фрамандар Аватт олганлиги қайд этилган [10].

Турфон ҳужжатларида “ўн бир” рақами **11** – */ēvantasənw(?) <*aivandasa.* (тушум келишик шакли шу матнда бир марта *ywnṯsw* кўринишда учраган). Соннинг график рақам шакли ўн рақамига чап томондан “дум” (ўн+бир) қўшиш орқали ясалган.

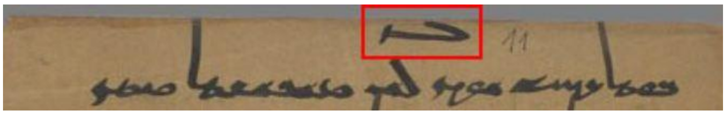

12 (“ўн икки”) рақами суғдий тилда */duvātasa/: δw’ts <*duvādasa* шаклида ифодаланган. Соннинг кейинги даврда тожик тилида “дувоздаҳ” кўринишда ишлатилиши маълум. Соннинг алоҳида рақам график шакли юқорида келтирилган Муғ тоғи ҳужжатида мавжуд. **13** – */šēδs(?).*

14 **ctβ’rδs* сонининг график шакллари матнларда учрамайди. **15** – */pančδs/*, **16** – *xušrts <*xšvazdasa* (христиан-суғдий матнларда учрайди), **17** сонларининг график шакллари ҳам сақланиб қолмаган.

18 – */aštδas/* сони суғдий ҳужжатлар 10+8 сонларининг қўшилувидан шаклланган бўлиб, сон шаклдаги кўринишга эга.

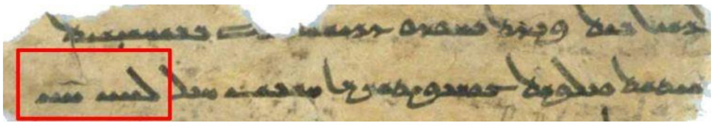

20 сонининг алоҳида график шакли суғдий манбаларда сақланиб қолмаган. Суғдий манбаларда **30** – *šis*, **50** – *pnc’s*, **60** – *xušaš*, **70** – *avtāt*, **80** – *št’t*, **90** – *navāt* сонлари учрайди.

100 – *sat* < **sata* рақамидан бошлаб **200** – *δuwēst*, **300** – *šesat*, **1000** – */zār/*, **10 000** – *βrēwar* каби минглик ва миллионликларгача барча сонлар рақамда қўшма ва мураккаб бирликларда асосан “ўн” ва “йигирма” сонлари ҳамда бирликлар иштирокида шаклланади. Жадвалда уларнинг манбалардаги график шаклларини кўриш мумкин:

Сон	Суғдий шакли	Расми
32		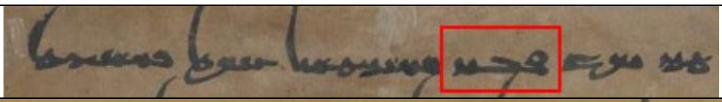
36		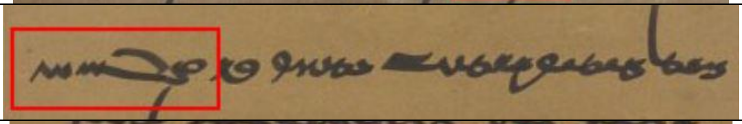
50		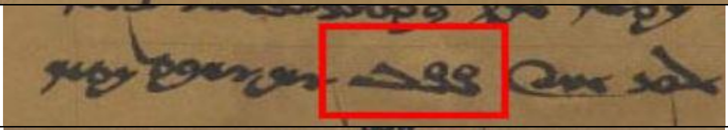
80		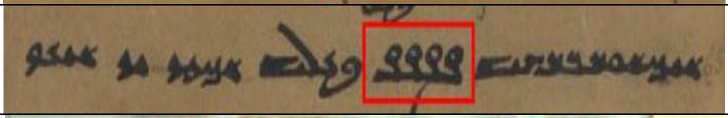
81		
90		
100		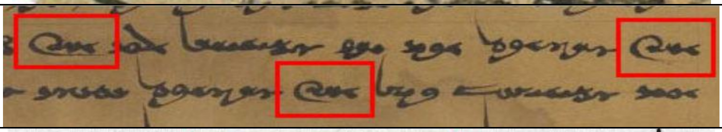
155		
200		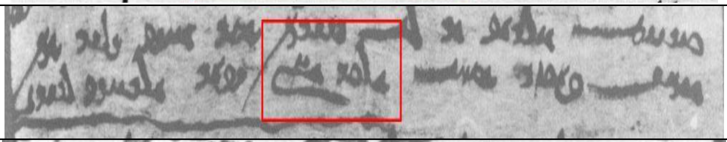
300		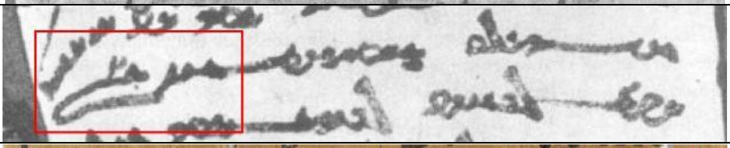
500		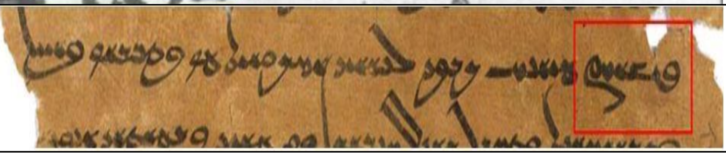

560		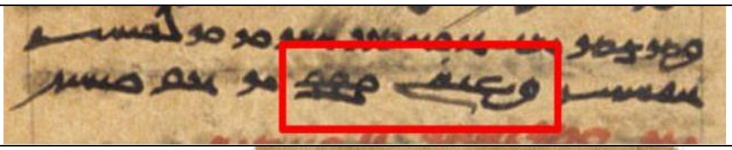
1000		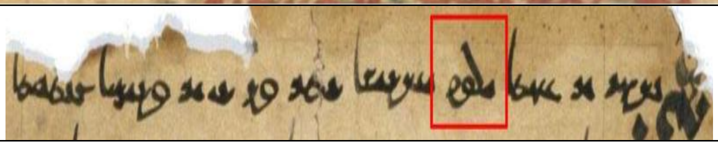

Қўшма сонларда ўнликлар орасидаги бирликлар асос ўнликдан гоҳ олдин, гоҳ кейин келади: *nw’ nw’t* – 90; *šys uxušu* “ўттиз олти”; *’δry* 100 *nw’t* + 4 = 394 ва бошқалар.

Саноқ сонлар саналаётган нарсаларнинг миқдорини асосан грамматик бирликда кўрсатади: 10 *srδ* “ўн йил”; 100 *’βs’nx* “ўн фарсах”. Барқарор иборалар таркибида эса сонлар: *ctβ’r kyr’n* “тўрт томон”; *pnc prβγn* “беш ажр, савоб, совға” ва бошқалар. Шунингдек, баъзан саналган нарса кўпликда келади: 2 *z’tyt* “икки ўғиллар”; 200 *δywt* “икки юз девлар”. Таъкидлаш лозимки, мазкур меъёрларга қатъий амал қилинмайдиган ҳолатлар ҳам бўлиши мумкин: бирлик ўрнига кўплик ёки аксинча.

Суғдий тилда саноқ сонлар билан бирга **тартиб сонлар** ҳам учрайди. “Биринчи”, “иккинчи”, “учинчи” сонлари қадимийдан қолдиқ (*religt*) шаклларни давом эттирган: */ftam-/, /əftam/*. Суғдий *prtm-, ’prtm-, ’βtm-*, монийча, *f̱tm,* христианча *ftm <*fratama-*, қиёс авесточа *fratəma-*, қадимги форсча *fratama*. Келишик турланиши енгил ўзакли сифатларнинг музаккар шакли турланишига ўхшаш: бош келишик бирлик (буддавийча) *’prtmy*; тушум келишиги *’prtmw / prtmw*. Ушбу “биринчи” тартиб сон равиш бўлиб ҳам келади: “аввало, биринчидан”. Чиқиш келишига *cn ftm’*, ўрин-пайт келишиги *’wyh ’prtmy. -ik, -cik* қўшимчалари билан янги тартиб сон шакллари ҳам мавжуд: *’ftmyk, ftmcyk, ’prtmcykw*.

“Иккинчи” сони қадимги **dvitīya-*, қадим форсча *dvitiya-*, авесточа *daibitiya* шаклининг давомида суғдий тилда сақланган: буддавий матнларда *δyβty, δβty*. Тушум келишиги ҳолати *δβtyw*.

“Учинчи” қадим **ϑritīya-* (авесточа *ϑritya*): суғдий протетик *’trδtyw-* шаклида маълум. Восита келишигида *’tδrty-* кўринишда мавжуд. Булардан ташқари *cšty-, ’tδrtyk-, cštyk-, štyk-, ’štyk-* шакллари ҳам бор.

Мазкур уч сондан ташқари барча саноқ сонлардан тартиб сон шакли саноқ сонларга */-m/ < /*-ma-/, /-mik/* қўшимчалари қўшиш ёрдамида ясалади: *ctf’rmyk-, pncm-, pncmyk-*.

Суғдий тилда **тақсим** сон шакллари ҳам матнларда баъзан учрайди**.** Саноқ сонларга */-ki/ (-ky -kyy)* [<**k-a/āya-*] қўшимчаларини қўшиш орқали ясалади: *z’rkyy* “мингтадан”. Баъзан саноқ сонни такрорлаш орқали тақсим маъноси ифодаланади: *z’r z’r* “минг-минглаб”; *pnc pnc* “бешта бештадан”.

ХУЛОСА

Суғдий тил сон туркуми лексик бирликлари уларнинг грамматик шакллари мажмуи доирасида асос эътибори билан қадимий ҳинду-орий ҳамда ҳинду-эроний ва умумэроний даврлар шарқий эроний тиллар қанотига

хос хусусиятларнинг давомида юзага келган. Масалан, қадимги форсий ва шарқий эроний тиллар доирасига мансуб Авесто матнларидаги дифтонглар чўзиқ унлиларга айланган: қадим форсийда *aiva*, Авестода *aēva* “бир”, суғдий тилда ***ēv***. Жарангли ва жарангсиз портловчи ***d*** ва ***t*** суғдийда олд қатор сирғалувчи ***δ*** ва ***ϑ*** томон силжиган: қадимги форсийда ***dva*** – суғдийда ***δwa, əδwa***, ***/əδū/*** қадимги форсийда ***tri*** **–** суғдийда ***ϑry (šy),*** қиёс қилинг авестача ***ϑrāy;*** қадимги форсийда ***čatur-*** **–** суғдийчада ***čaϑfār;*** ўн “10” сони қадимги форсийда ***das,*** суғдийда ***Δas;*** суғдий ўн икки “12” ***δuv ātas*** (матнларда ***δw’ts***); қадим эроний ***panca dasa*** “ўн беш” – суғдий ***pancδas*** ва бошқалар. Бу хусусиятлар суғдий тилнинг эроний тиллар орасидаги алоҳида ўрнини белгилайди. Бу хосликларнинг сақланиб қолган кўринишлари эса ушбу тилнинг тақдири билан боғлиқ. Яъни, милодий X-XI асрлардан бошлаб суғдий тил умумистемолдан чиқиб, “ўлик” тилга айланган ва бизгача ёзма ёдгорликларда етиб келган. Тил материалининг ушбу ҳолати эса қиёсий лингвистик тадқиқотлар натижалари ўлароқ, фанда ўрганиб келинмоқда. Шу маънода суғдий тил тарихи эроний тилларнинг, айниқса, шарқий эроний тилларнинг эроний тиллар оиласидаги ўрнини аниқлашда жиддий илмий ва амалий аҳамиятга эга.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Лившиц В. А. Тюрко-согдийская эпиграфика Терек-сая и Кулан-сая // Диалог цивилизаций, 2005, 1 (6). Бишкек, 2005. С. 54; Каталог памятников согдийской письменности в Центральной Азии (Catalogue of sogdian writings in Central Asia) / Составители: Б.Гойибов, П.Лурье, А.Бегматов, В.Распопова, Г.Бобоёров. Самарканд: МИЦАИ, 2022. С. 22-23.
2. Исҳоқов М. Унутилган подшоликдан хатлар. Тошкент: Фан, 1992. Б. 8.
3. Согдийские документы с горы Муг. Вып. II (СДГМ II) / Юридические документы и письма / Чтение, перевод и комментарии В.А. Лившица. Москва: Издательство Восточной литературы, 1962. С. 47.
4. Согдийские документы с горы Муг. Вып. II / Юридические документы и письма / Чтение, перевод и комментарии В.А. Лившица. Москва: Издательство Восточной литературы, 1962. С. 45-53.
5. Livshits V. A. Sogdian epigraphy of Central Asia and Semirech’e / tr. from the Russian by T. Stableford. Ed. By N. Sims-Williams. London: School of oriental and African studies, 2015. (Corpus inscriptionum iranicarum. Part II: Inscriptions of the Seleucid and Parthian period and of Eastern Iran and Central Asia. Vol. III: Sogdian). P. 44-52.
6. СДГМ II. С. 49.
7. СДГМ II. С. 87.
8. СДГМ II. С. 181-182.
9. Лурье П. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии: Дисс. … канд. филол. наук. Санкт-Петербург, 2004. С. 145.
10. СДГМ II. С. 72.

Исхаков М. М.
Профессор кафедры «История народов Центральной Азии»
Ташкентский государственный университет востоковедения
mirsodiq@mail.ru

Гойибов Б. С.
Профессор кафедры «История Узбекистана»
Самаркандский государственный университети
boburgoyibov@mail.ru

ЛЕКСИЧЕСКИЕ И ЧИСЛОВЫЕ ВЫРАЖЕНИЯ ЧИСЛОВОЙ ГРУППЫ СОГДИЙСКОГО ЯЗЫКА

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется значение чисел, лексических и числовых выражений для исторического процесса на основе согдийских источников. Авторы сопроводили графическое представление чисел в согдийских текстах к каждому числу. На основе представления чисел в текстах проводился их анализ путем подсчета, упорядочивания и разделения на категории. Научный характер исследования был дополнительно усилен анализом произношения чисел, найденных в согдийских документах на древнеперсидском, авестийском и иранском языках. Вводная часть статьи отражает актуальность проблемы, в то время как основная часть анализирует числа от 1 до 1000 на основе существующих источников. В заключении представлены аспекты, связанные с исчезновением согдийского языка, но сохранением этих чисел в современных словарях.

Ключевые слова: Согдийские документы горы Муг, хронология, периодизация, гетерограмма, графическая форма.

Isxakov M. M.
Professor at the department of «History of the peoples of Central Asia»
Tashkent state university of Oriental studies
mirsodiq@mail.ru

Goyibov B. S.
Professor at the department of «History of Uzbekistan»
Samarkand state university
boburgoyibov@mail.ru

LEXICAL AND NUMERICAL EXPRESSIONS OF THE NUMBER GROUP OF THE SOGDIAN LANGUAGE

ABSTRACT

This article analyzes the significance of numbers, lexical, and numerical expressions for the historical process based on Sogdian sources. The authors

accompany each number with a graphical representation of the numbers in Sogdian texts. Based on the representation of numbers in the texts, they were analyzed by counting, ordering, and categorizing them. The scientific nature of the study was further enhanced by an analysis of the pronunciation of numbers found in Sogdian documents in Old Persian, Avestan and Iranian. The introductory section of the article reflects the relevance of the problem, while the main part analyzes numbers from 1 to 1000 based on existing sources. The conclusion presents aspects related to the disappearance of the Sogdian language, but the persistence of these numbers in modern dictionaries.

Keywords: Sogdian documents of Mount Mug, chronology, periodization, heterogram, graphic form

Kimsanova R. X.
Tarix fakulteti 3-bosqich talabsi
Farg‘ona davlat universiteti
RushanaXayrullayevna@gmail.com

NAVRO‘Z AHMADXON VA UNING AVLODLARI DAVRIDA TOSHKENT

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada XV asr oxiri – XVI asrlarda Movarounnahr va Xuroson hududlarida Shayboniylar sulolasi yirik siyosiy kuch sifatida maydonga chiqdi. Ushbu sulola vakillari orasidan ko‘plab yetuk davlat arboblari yetishib chiqqan bo‘lib, ulardan biri Navro‘z Ahmadxon hisoblanadi. Mazkur maqolada Navro‘z Ahmadxonning siyosiy faoliyati, uning avlodlari, tarixiy jarayonlardagi o‘rni hamda uning hukmronligi davrida bugungi kunda mamlakatimiz poytaxti bo‘lgan Toshkent shahrining siyosiy va strategik ahamiyati yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: Shayboniyxon, Baroqxon, Turkiston, Nasaf, sayyidlar, Xo‘jand, O‘ratepa, Ko‘chkinchixo‘jaxon, Sevinchiqxon, Keldi Muhammad Sulton, Darveshxon, Bobo Sulton, Amin Sulton.

KIRISH

Markaziy Osiyo tarixida XV asr oxiri – XVI asr boshlarida yangi siyosiy kuch sifatida Shayboniylar davlati shakllandi. Bu davlat Dashti Qipchoq hududidan kelgan o‘zbek qabilalari asosida tashkil topgan bo‘lib, Temuriylar davlati tanazzuli jarayonida Movarounnahr va Xuroson hududlarida hukmronlik o‘rnatdi. Shayboniylar sulolasi Markaziy Osiyoda markazlashgan davlat tizimini tiklashga harakat qilgan va mintaqa siyosiy tarixida muhim rol o‘ynagan. U qisqa vaqt ichida Movarounnahr hududini egallab, yangi siyosiy sulola asosini yaratgan.

Shayboniylar davlati Markaziy Osiyo tarixida muhim siyosiy bosqichni tashkil etadi. Bu davlat Temuriylar davridan keyin Movarounnahrda yangi siyosiy tizimni shakllantirdi. Shayboniylar davlatining siyosiy, iqtisodiy va madaniy rivoji mintaqa tarixida muhim o‘rin tutadi.

Shayboniyxon Mirzo Ulug‘bekni qizi Robiyasultonbegimga uylanib, undan Suyunchixo‘jaxon va Ko‘chkunchixo‘jaxon ismli o‘g‘illarini ko‘radi. O‘zbeklar orasida Sevinchiqxon nomi bilan tanilgan Sevinchixo‘chaxon shariatda va diyonatda mahkam, yetuk bir shaxs edi. Muhammad Shayboniyxon Movaraunnahr va Turkistonni egallaganda Toshkent viloyatini Sevinchxo‘ja sultonga beradi. Ammo keyin qozoq yurishidan zafar bilan qaytishda Turkistonni Sayyid Oshiqqa berdi. Ko‘chkunchixonni Toshkent voliysi etib tayinladi[1:429]. Suyunchi sultonga esa Andijon va Farg‘onaga qarashli yerlarni beradi. Keyinchalik Shayboniyxon vafot etgandan biroz o‘tib Toshkent boshqaruvini Suyunchixo‘jaxon o‘z qo‘liga oladi to vafotiga qadar uni boshqardi. U sulola valiahdi edi lekin, erta vafot etib qolishi tufayli taxtga Ko‘chkinchi Sulton chiqadi. Sevinchiqxon 1525 - yil 23-

iyulda vafot etadi. Undan ikki oʻgil farzand qolgandi biri Keldi Muhammad Sulton ikkinchisi esa Baroqxon[1] laqabli Navroʻz Ahmadxon edi.

U eng kuchli va shijoatli shaxslaridan boʻlgan Navroʻz Ahmadxon avval Toshkentni boshqaradi keyin esa Samarqand taxtiga oʻtiradi. Baroqxon yoshligida Vosifiydan musiqa, sheʼriyat, ashula, vazn, nazmdan taʼlim olgan. Ayni paytda chavandozlik va harbiy ishlar bilan mashgʻul boʻldi.

TATQIQOTNING ASOSIY NAITIJALARI

Zayniddin Vosifiyning “Badoyeʼ ul vaqoeʼ ”, Hofiz Tanish Buxoriyning “Abdullanoma” , “ Sharafnomaiy shohiy” , Arab Ibn Qatagʻonning “Musahhir al bilot” asarlari davr mohiyatini ochib berishda va mazmuning anglashda muhum manba boʻlib xizmat qiladi.

Navroʻz Ahmadxon taxtga Koʻchkinchixonninng oʻgʻli Abdulatifdan vafotlaridan soʻng chiqadi. Samarqand taxtiga chiqishi hijriy 957-yil milodiy esa 1550-yilga toʻgʻri keladi. U taxtga chiqib xutba oʻqittirgan va tangaga oʻz nomini yozdirgan [3:111]. Baroqxon Samarqand taxtiga chiqqanda hech bir hukumdorga tegmagan. U to vafotiga qadar yaʼni 1556-yilgacha hokimyatda turadi. Baroqxonga Toshkent hokimyati ota meros hududlardan biri boʻlgan.

Baroqxon Taxmasp I bilan boʻlgan 1528- yili sentabr oyida boʻlgan Jomi urushida boshqa shayboniy sultonlar bilan qatnashadi.

Navroʻz Ahmadxon va Abdulatif va boshqa bir necha xususan, Sulton Said, Muhammaddiyor Sulton va Burxon Sulton birlashib Nasaf, Karmana, Miyonqolni qoʻlga kiritish uchun 18 yoshli Abdullaxonga qarshi kelishadi. Lekin 12 kun davom etgan kurash natijasi sulh bilan yakun topgan [2:9].

Abdullaxon II ham koʻp marotaba Amudaryodan oʻtib Movaraunahrni bosib olishga uchun kurashadi. U bu maqsadiga faqat Baroqxon vafot etgandan soʻnggina erishadi. Abdullaxon Navroʻz Ahmadxon tirikligida boʻlgan janglarida biror marta gʻalaba qozonmagan.

Navroʻz Ahmadxon davrida Axsi va Andijon mulklarida Juvonmardali sulton hokimlik qilganligini taʼkidlaydi. Baraqxon oʻz hokimiyatini mustahkamlash maqsadida diniy peshvolarni qoʻllab-quvvatlagan. Xususan, Fargʻonalik sayyidlar avlodidan boʻlgan Fozil Aliga koʻplab imtiyozlar berilgan[7:256].

Navroʻz Ahmadxon va turk sultoni Sulaymon I (1520-1566) bilan Eron shohi Taxmasp I (1524 -1576)ga qarshi ittifoq tuzilgan.Bu kelishuvda Eron sulolasiga qarshi kurashish zarba berishga ahd qilinadi. Bunday kelishuv oldin ham Shayboniyxon va Boyazid II oʻrtasida tuzilgan edi. Lekin bu ikki kelishuv haqda rasmiy hujjat borligi haqida maʼlumot yoʻq. Ammo Toshkent va Movaraunnahr hududida ayrim turk qismlarining joylashtirilganligi maʼlum shartnomasiz boʻlmagan, albatta. Turkiya sultonlarini boshqa hududlar bilan olib borgan yozishmalarida bu haqida maʼlumotlar keltirilgan [2:9].

Turkiya 1551-1557 yillarda Shayboniylar ichki kurashlariga aktiv aralashadi. Oʻzaro taxat uchunkurashlarda turk lashkarlkari Baroqxon va uni oʻgʻillari tarafida turib kurashgan. Turk lashkarlari bu kurashda Navroʻz Axmadxon tomonida

[1]Navroʻz Axmadxonning laqabi edi. Bu juda soqoldor boʻlganligiga ishora qilingan.

boʻlganlar. Bu haqida turk ishonchli manbalarida bunday maʼlumot keltiriladi “XVI asrning birinchi choragida Toshkentda Navroʻz Ahmadxon xuzurida 300 ming turk askari xizmat qilganli [6:100], turklar oʻzbek sultonlarini oʻq- dori, miltiq bilan ham taʼminlab turgan [6:103]. Ana shu turk askarlari Baroqxon va uning oʻgʻillari xususan Bobo Sulton tarafida turib Nasaf yonida turib Abdullaxon II qoʻshinlariga qatnashadi [2:10]. Turk asakarlari miltiq otishda juda mohir edilar hatto ular qorongʻuda otga oʻqi ham aniq nishonga tegar edi [2:66].

Baroqxon koʻp marotaba Miyonqol ustiga yurish qilib turgan, xatto bir marta Buxoroni ham egallashga muaffaq boʻlgandi.

Navroʻz Axmadxon jasur, mohir va shijoatli jangchi boʻlgan. Burxon Sulton xatlari Baroqxonga borib yetgan, Abdullaxonga qarshi kurashda Qoraqulga borishga kelishilgach Navroʻz Axmadxon Shahrisabz, Oʻratepa, Samarqand, Xoʻjand, Sayramdan tortib to Toshkentgacha viloyatlarda turgan sipoh, Axsikent, Andijon lashkarlari, Dashti Qipchoq va turkistonliklar bilan birga tez yetib boradi.Shu va shu kabi jarayonlar harbiy ishda qanchalik tadbirli ekanini koʻrsatadi, yakun esa sulh bilan yakun topadi.

Yuqoridagi sulhdan keyin Samarqandga suv keltirish uchun Dargʻom kanalini bosh toʻgʻoni Ravot Xojiga[2] yoʻl oladi. U yerda hursandchiliklar, bazm-u jamshidlar avj olib ketadi Navroʻz Axmadxon ertalabdan kechgacha, kechdan ertalabgach maydan boshini koʻtarmay qoladi. Bu voqea “xirmonsoʻz” soʻzida 1556-yil deya tarix qilinadi. Oʻsha davr Buxoro shoirlari uni bunday oʻlim topishida uni turli bugʻdoyzorlarni yakson qilganni ahvoli shu deya yozishagandi [2:130]. Hasanbek Rumlu “Axsan ut - Tavorix” (Tarixlar Sarasi) asarida esa “Shoxruxiya daryosi Sirdaryodan to Samarqandga kanal ochtirib uni atrofiga oʻz ulusidan 20 ming kishni joylashtirishga qaror qilgan. Maʼlumot oʻrnida aytib oʻtish joizki vafot etgan yilini Ibn Arab Qatagʻanning “Musahhir al bilot” asarida 1557 - yil deb beriladi [3:111]. Ammo shu kitob boshqa bir joyida 1556-yil 24-sentabr deb yozilgan [3:121].

Baroqxon yaʼni Navroʻz Axmadxon oʻz davri shayboniy sultonlari ichida zabardast bir hukumdor, ilmni qadrlovchi shaxs, mohirona sarkardasi edi. Yana Baroqxon oʻsha davr tashqi diplomatik aloqasida ham oʻz oʻrni, mavqei yuqori edi. Bundan tashqari sulola vakillari orasida koʻziga koʻringan yuksak hurmatga ega, ulugʻ mavqeyli va eʼtiborli boʻlgan edi. Ammo taqdir taqozosi unga hukumronlikni tola qoʻlga kiritishiga yoʻl qoʻymadi.

Buxoro xonining Toshkent va Fargʻona uchun Sevinchxoʻjaxon avlodlariga qarshi olib borgan kurashida uning qozoq sultonlari bilan tuzgan harbiy ittifoqi katta ahamiyatga ega boʻlgan. Aynan ularning yordami bilan raqiblarini toʻla magʻlubiyatga uchratgan Abdullaxon vodiy boshqaruvini oʻzining yaqinlari boʻlgan Jonibek sulton avlodlariga topshirgan. Natijada Fargʻonada Sevinchxoʻjaxon avlodlarining hukmronligiga chek qoʻyilgan[5:132].

---

[2]Ravot Xoji – Samarqandni janubida shaxardan 4 farsax (24 – 28km) masofada joylashgan. Samoniy va Yoqut davrida Varaksar (suvboshi, toʻgʻonboshi) deb atalgan, undan bir necha ariqlar yoʻnaltirilgan V.V.Bartolt. “Turkiston” – B.133.

Navroʻz Ahmadxon – shayboniy sultonlar ichida eng yirik, mohir chavondozlik, yengilmas bahodiri hisoblangan. Hoʻsh shunday bir buyuk shaxs avlodlari qay tarzda tarix zarvaraqalarida qolgan. Ular ham otasi kabi bo’lishganmi yoki darveshlikda hayot kechirish holatiga tushib qolishganmi?

Navroʻz Ahmadxonning sakkizta oʻgʻli boʻlgan. Darveshxon, Bobo Sulton, Doʻst Muhammad, Amin Sulton, Jalol Sulton, Xorazmshox Sulton, Qosim Sulton, Tohir Sulton.

Darveshxon. Odil va darvesh xislat podshox edi. U ham ma ishlarni xususan, tijorat ishlarini shariat asosida bo’lishiga juda qattiq talab etar va oʻzi ham bunga amal qilar edi. Abulg’ozi Abdulla bin Iskandarnishon sulton Samarqandlik sulton va amirlarini olib Samarqamdni olish uchun kelayotganini bilgan Samarqandda turgan Bobo Sulton Toshkentda turgan akasi Darveshxonga maktub yuborgan [8:121]. Unga koʻra Darveshxon Toshkent, Turkiston, Axsi, Andijondan koʻp sonli qo’shin yeg’ib yo’lga chiqadi. Taraflar Ilon oʻtti darasida toʻqnashadi. Bu kurashda mag’lubyatga uchrashadi. Bu voqea 1557 – yilda bolib oʻtgan. Shunda so’ng Baroqxon avlodlari Samarqanddan umidlarini uzib, Toshkent sari yuzlanadilar va yosh jihatdan ulugʻ Darveshxonga hukumdorlik tojini kiydirishadi. Turkiston viloyati va unga qarshli yerlarni ukasi Bobo Sultonga, Andijonni bir qismini ukasi Amin Sultonga topshiradi. Xorazmshox ismli ukasini Sayramga hokim qiladi. Doʻst Muhammad Sultonni Axsikatga voliy qilib qoʻyadi. Oʻsha yerlar taniqli qushchilaridan, e’tiborli amirlaridan, amir kabir Ali Sayiddinni oʻziga otaliq qilib tayinlaydi. Bu insonni otaliq qilgandan soʻng Darveshxon xalq ahvolidan yaxshi habar ola boshlaydi. Darveshxon “Shu kundan boshlab ushbu oʻlkada hech bir kimsa afyunva ko’knor iste’mol qilmaydi” degan farmon chiqargan. Lekin koʻp oʻtmay Toshkent, Turkiston, Axsi, Andijon manlakatlari uning qoʻlidan chiqadi. Ushbu hududlar Iskandarnishon hukumdor yani Abdullaxon II qoʻliga oʻtadi. Abdullaxon II ning Darveshxonga nisbatan hurmat va birdamlikka intluv tuygʻulari boʻlsada, Bobo Sulton bunday munosababatlarga rozi boʻlmas edi. Abdullaxon II Bobo Sulton topshirigʻi bilan Turkistonda maxbuslikda saqlanayotgan Darveshxonni ozod qildiradi va Toshekntga olib keldirib 1578-yil sentabrida shu yurt taxtiga oʻtqazadi. Abdullaxon II bu yerdan ketgandan soʻng Bobo Sulton Dashti Qipchoq orqali kelib Toshkentni egallaydi. Akasini ushlattirib, shu zahoti o’ldirishga hukm chiqaradi. Darveshxondan ikkita oʻgʻil qoladi. Ular Shox Muhammad Sulton, Muzaffar sulton edilar. Ular dastlab Abdullaxon II hokimyati soyasida yashab, nomalum (Bobo Sultonni qon - qarindoshlik qistovi, va shunga oʻxshash sabablarni ularga roʻkach qilib ularni kuchudan foydalanish bo’lishi ham mumkin, - muallif) sabab bilan amakisi safiga qoʻshiladilar. Ammo Bobo Sulton magʻlubiyatga uchraganidan soʻng ular Qorategin tomonga ketishadi. Qorategin hokimi Abdullaxon II topshirigʻiga binoan ularni oʻldirish haqida farmon chiqaradi.Bu ishni amalga oshirgan Xudoyberdi Sulton ularni kallalarini 1583-yil iyunida xonlik taxti poyiga olib keldi.Bu paytda Abdullaxon Xoʻjanda edi. Baroqxonni bu oʻgʻli va nabiralari taqdiri shunday yakun topgan.

Bobo Sulton. Baroqxon vafot etgan boshqaruv unga tekkan. Bu Sulton oʻta jangovor, bo’lsada shu bilan birga musiqa ilmida toʻla maxoratga etishgan edi. U huddi otasi kabi Miyonqol va Buxoroga tez - tez, oraqda Samarqandga ham yurish

qilin u yerlar aholisini sarson qilib mol - mukini tortib olar edi [8:123]. Shu sabab iskandarnishon sohibqironlar bilan oʻrtasiga sovuqlik tushib, ular oʻrtasi yetti-sakkiz marta toʻqnashuv boʻlgan. Nega Navroʻz Ahmadxon va uning oʻillari Iskandarnishon sultonlar aniqroq qiladigan bo'lsa Jonibek avlodlari bilan koʻp janglar olib borishgan. “Aslida shayboniylar bunday boʻlinishiga oʻzlarini ham temuriy (chigʻatoy) ham chingiziy sanab, oʻlkaga ikki tomonlama davogar merosxoʻr chiqqan va ana shu ikki xon avlodlari va shayboniy (chingiziy) Jonibek oʻrtasidagi kurash sababchisi boʻlgan”. Bobo Sultonni yana bir xususiyati bor ediki u biror dushmandan yengilgan zahoti u bilan yana urishish uchun juda koʻp oshiqardi. Ammo soʻngi paytlarda uni koʻp kurash va magʻlubiyatlardan soʻng tinkasi qurib mang'it eli tomon ketadi. Nihoyat bu yerda qaytish chogʻida u Turkiston orqali yuradi. Biroq Sayram qoʻrgʻoni atrofida uni Tavakkal sulton kutayotga edi. U qozoqlardan bo'lgan xon sanaladi. Ular Sayramdan kiyim va yegulik olib qaytish chogʻida Tavakkal Sultonga duch kelishadi. 1583-yil 8-avgustda Bobo Sulton yonidagi ikkinchi oʻgʻli Abdulatifni bir hamla qilishda qoʻlga oladi. Bobo Sulton oʻzi esa oʻq zaxmidan dunyodan oʻtadi. 1582-yil 9-avgustda Tavakkal Sulton Bobo sulton kallasini, Abdulatifxonni va yana bir nechta amirlarni olib borib Abdullaxonga topshiradi. Abdulatif Sulton va Tohir Sulton Sabron qal'asiga yaqin joyga joylashtiriladi.

Bobo Sultonni beshta Abdulla, Abdulatif, Abdulsattor, Ubaydulla, Abdulgʻaffor ismli oʻgʻillari boʻlgan [8:124].

Abdulsattor Sulton Sabron qal'asida turib sohibqiron (Abdullaxon) ga qarshi chiqadi. Ammo uzoqqa bormaydi. Qattiq gʻazb bilan sarkarda Xon Bugʻa qal'ani yorib oʻtadi. Qal'a qoʻlga olinib, Abdulsattor oliy farmonga binoan oʻldiriladi. Boqi Muhammad hukumronligining boshida 1602-yillar atrofida Abdulsattor Sulton oʻgʻillari Andijonda hukumrolik tojni kiydirilgan. Ular xalqqa turli so'zlarni uqtirishga buyurilgan. Ubaydulla Sulton nomli oʻgʻli esa 1579-yil 17-apreldagi Chirak jangidan soʻng qochib yurib qozoqlar qoʻliga tushib qoladi. U yerga sohibqiron Sarxun Otaliqni joʻnatib Ubaydullani o'ldirtiadi. Abdulgʻaffor Sulton esa Toshkentga qochgan edi. U yerada amakisi Tohir Sulton bilan darveshlik qilishadi. 1583-yil 15-iyunda Tavakkal Sulton uni Oloy dashtidan topib darxol kallasini oladi.

Doʻst Muhammad. “Doʻst Muhammad Sulton she'r ham yozardi. Uning laqabi Doʻstum Sulton boʻlgan. Unga juda oʻxshab ketgani uchun Doʻst Muhammad Sulton ibn Iskandar ibn Jonibek Sultonga ham “Doʻstum Sulton” deb laqab qo'yilgan ularni almashtirmaslik kerak” Baroqxon Miyonqolni egallaganda Karmanani Doʻst Muhammadxonga bergan edi. Otasi vafot etgandan soʻng u Samarqandga akasi Bobo Sulton oldiga qochib boragan. Abdullaxon II Samarqandga ham olish uchun boradi. U yerda Darveshxon Bobo Sulton va Baqroqxonning qolgan oʻgʻillari unga qarshi chiqishadi, lekin yengilishgan va hammalari Toshkentga ketishgan. Axsi viloyati Doʻst Muhammadxonga tegadi [8:127]. Uni Xoshim Sulton ismli oʻgʻli bor boʻlib, otasi favotidan keyin Axsini boshqaradi. Ammo ma'lum muddat oʻtgandan soʻng Sohibqiron hizmatiga kiradi, baribir oxirida Xoshim Sultondan shubxalangandan soʻng oʻldirtirib yuborgan.

Amin Sulton. U Andijon va Farg'onani ancha vaqt boshqaradi [8:127]. Ammo u akalaridan avvalroq vafot etgan. Mo'min sulton ismli o'gli Bobo sulton oldidan panoh topadi. Unga yana Axsi, qisman Toshkentga qarashli yerlarni ham beradi. Ammo Bobo Sulton va o'g'illari vafot etgach u bu yerlardan ketadi. Abdullaxon II uni Do'st Chuxra orqali tuttiradi va o'ldiriladi. Yana bir o'g'li Odil Sulton amakisi Darveshxon oldiga boradi va u yerda anchayin yashaydi. Mang'itlar qirg'inida vafot etgan.

Xorazmshox Sulton. Taqsimot bo'ticha unga Sayram tekkan. U yeri din va ilm ahlini hurmat qilgan tarzda yashaydi. Shunday tarzda umr kechiradi, keyinchalik vafot etadi. Uni uch o'g'li bo'lgan. Abdulkarim, Abdulmuhammad, Muhammadlar edi [8:128]. Abdulkarim otasi vafot etgach, tarix zarvaraqalarida "Isfijob" deb ataluvchi Sayramni uklari bilan kelishib boshqargan. Sohibqiron Toshkentni olganda Abdulkarim o'z onasini uning huzuriga iltomos uchun yuboradi. Onadek buyuk simoni rad eta olmagan Abdullaxon II Sayramga tegmaydi. Ammo keyinchalik turli vahima ila ukalari bilan qochib yurgan va Mang'itlar qirg'iniga uchrab barchalari vafot etadi.

Qosim Sulton. Otasi vafot etgach akasi Darveshxon oldiga borgan. Abdullaxon II 1564-yilda Buxoroni egallaganda uni tabriklagani Darveshxon bilan birga borgan [8:129]. Shu yillar atrofida vafot etgan.

Toshkent hokimi Darvishxon, Turkiston hokimi Bobo sulton, Axsi hokimi Do'stmuhammad va Andijon hokimi Muhammad Aminlar 1582-yilda Abdullaxonga qarshi ittifoq tuzishgani, bu kurashda qozoq sultonlari yordamidan foydalanishga harakat qilgan[4:42].

Baroqxon Madrasasi. Ushbu madrasa XVI asr ikkinchi yarmida Toshkentda qurilgan. Madrasa o'rnida dastlab 2 ya'ni katta va kichik maqbara bo'lgan. Kattasi Suyunchixo'jaxonniki kichigida Navro'z Ahmadxon qabri bor. Hozirda Baroqxon madrasida O'zbekiston Musulmonlar idorasi joylashgan.

XULOSA

Bugungi kunda tarix faniga qo'yilayotgan talablar o'tmishni sinchiklab o'rganish, ularni hal etishga bo'lgan yondashuvlar va nuqtai-nazarlarni tahlil etib, ulardan bugungi kun uchun zarur xulosalarni chiqarishni talab etadi. Tarixni o'rganishga bo'lgan munosabatning turli siyosiy tuzumlar ta'sirida o'zgarib turishi bugungi kun tadqiqotchilari oldiga uni xolisona tahlil qilish va ob'ektiv ilmiy xulosalar chiqarish kabi katta va mas'uliyatli vazifa qo'yadi. Bunda eng avvalo ilmiy bilishning asosiy tamoyillari, umumjahon tarix fanining nazariy – kontseptual asoslari, milliy istiqlol mafkurasi falsafasiga asoslanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Baroqxon ya'ni Navro'z Axmadxon o'z davri shayboniy sultonlari ichida zabardast bir hukumdor, ilmni qadrlovchi shaxs, mohirona sarkardasi edi. Yana Baroqxon o'sha davr tashqi diplomatik aloqasida ham o'z o'rni, mavqei yuqori edi. Bundan tashqari sulola vakillari orasida ko'ziga ko'ringan yuksak hurmatga, ulug' mavqeyi va e'tiborlisi bo'lgan edi. Ammo taqdir taqozosi unga hukumronlikni tola qo'lga kiritishiga yo'l qo'ymadi.

Navroʻz Ahmadxondan soʻng uni kech qaysi oʻgʻli u kabi davlatni boshqara olmadi. Ular Abdullaxon IIga munosib raqib boʻla olishmadi. Abdullxon II Navroʻz Ahmadxon tirik ekanligida hech bir jangda yuta olmagan. Ammo vafot etgandan soʻng mufaqiyatlar eshigi Abdullaxon II uchun ochila boshlagan. Toʻgʻri Bobo Sulton jangovorlik jihatdabn biroz oʻxshagandur, lekin u ham davlatni birlashtira olmadi. Qaytanga bu huquqni aka – ukalari bilan osongina dushman qoʻliga topshirishgan. Albatta bunga tarixiy shart – sharoit ham oʻz ta’sirini juda katta oʻtkazgan.

Navroʻz Ahmadxon Shayboniy sultonlari orasida hukmdorligi kuchli, ilmni qadrlovchi va shu bilan birga sarkarda sifatida ham mohir edi. Diplomatik aloqalarda ham yuqori mavqega ega boʻlgan. Ammo taqdir unga davlatni toʻliq qoʻlga kiritishga imkon bermagan. Uning oʻgʻillari uning darajasida hukmronlik qila olmadi va Abdullaxon IIga raqib boʻlolmadi.

FOYDALANILGA ADABIYOTLAR VA MANBALAR ROʻYXATI

1. Ahmedov B. Tarixdan saboqlar. – Toshkent: Oʻquvchi, 1994. – 429 b.
2. Hofiz Tanish al-Buxoriy. “Abdullanoma” (Sharafnomai shohiy). Birinchi kitob. – Toshkent: Sharq, 1999. – 384 b.
3. Muhammad Ibn Arab Qatagʻan. Musaxxir al-bilod. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009. – 269 b.
4. Muqminova R. Toʻrt asr oldingi Toshkent. – Toshkent, 2015. – 192 b.
5. Nishonov A. Shayboniylar davrida Fargʻona vodiysidagi siyosiy jarayonlar. tarix. fal. dok...diss. – Fargʻona, 2022. – 133 b.
6. Seydi Ali Reis. Mir’ot al-mamolik. – Toshkent: Sharq, 1963. – 122 b.
7. Sultonov Oʻ.A. Toshkent vaqf mulklari: tarixiy hujjatlar tadqiqi va talqini (1507–1917). – Toshkent: Fan, 2021. – 256 b.
8. Zayniddin Vosifiy. Badoyeʻ ul-vaqoyeʻ. – Toshkent: Fan nashriyoti, 1979. – 256 b.

Кимсанова Р. Х.
Студентка 3 курса исторического факультета
Ферганский государственный университет
RushanaXayrullayevna@gmail.com

ТАШКЕНТ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ НАВРУЗ АХМАДХАНА И ЕГО ПОТОМКОВ

АННОТАЦИЯ

В конце XV – XVI веках династия Шейбанидов вышла на крупную политическую арену в регионах Мавераннахра и Хорасана. Из этой династии вышло множество выдающихся государственных деятелей, одним из которых является Навруз Ахмедхан. В данной статье рассматриваются политическая деятельность Навруза Ахмедхана, его потомки, его роль в

исторических процессах, а также политическое и стратегическое значение города Ташкента – нынешней столицы нашей страны – в период его правления.

Ключевые слова: Шейбанихан, Барак-хан, Туркестан, Насаф, сеиды, Худжанд, Ура-Тюбе, Кучкунчи Ходжа-хан, Севинчик-хан, Кельди Мухаммад Султан, Дервиш-хан, Бобо Султан, Амин Султан.

Kimsanova R. Kh.
Third-year student of the faculty of history
Fergana state University
RushanaXayrullayevna@gmail.com

TASHKENT DURING THE REIGN OF NAVRUZ AHMAD KHAN AND HIS DESCENDANTS

ABSTRACT

At the end of the 15th century and in the 16th century, the Shaybanid dynasty emerged as a major political force in the regions of Mawarannahr and Khorasan. Many prominent statesmen originated from this dynasty, one of whom was Navruz Ahmad Khan. This article examines the political activities of Navruz Ahmad Khan, his descendants, his role in historical processes, and the political and strategic significance of the city of Tashkent – today the capital of our country – during the period of his rule.

Keywords: Shaybani Khan, Barak Khan, Turkestan, Nasaf, Sayyids, Khujand, Ura-Tyube, Kuchkinchi Khoja Khan, Sevinchik Khan, Keldi Muhammad Sultan, Darvish Khan, Bobo Sultan, Amin Sultan.

Mamatova M. B.
«O'zbekiston tarixi» kafedrasi doktoranti (DSc), PhD
Qarshi davlat universiteti
mamatovamaxfuza@gmail.com

MARKAZIY OSIYO CHOY YO'LI TARIXIDAN

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Markaziy Osiyoda Choy yo'lining shakllanishi va rivojlanish tarixi arxiv manbalari hamda tarixiy materiallar asosida tahlil qilingan. Unda choy dastlab Xitoydan Buyuk Ipak yo'li orqali olib kelingani, XVIII–XIX asrlarga kelib esa mustaqil savdo yo'nalishi sifatida shakllangani yoritilgan. Shuningdek, mintaqaning yirik shaharlarida choy savdosi rivojlanib, ayrim hududlar ulgurji savdo markazlariga aylangani ko'rsatib o'tilgan. Maqolada Xitoy va Hindistondan turli xil choy turlarining import qilinishi hamda Rossiya imperiyasi tomonidan choy savdosini tartibga solish va nazorat qilish maqsadida rus savdogarlarining jalb etilgani masalalari ham tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, Choy yo'li, ko'k choy, qora choy, Xitoy, Hindiston, Buxoro, Qo'qon.

KIRISH

Choy birinchi marta mil. av. III mingyillikda Xitoyda paydo bo'lgan va dastlab diniy marosimlarda hamda dori sifatida ishlatilgan [14, 200]. Sin Shi Xuandi davrida (mil. av. III asr) choy "hayot ichimligi"ga aylanadi. Choyni tashish va sotishni osonlashtirish uchun pirog va non shaklida joylashtirilgan [15, 24]. Mil. av. I asrda choy Markaziy Osiyoga dori sifatida olib kelingan. Milodiy III asrdan boshlab choy mastlik va uning zararli ta'sirini davolashning mashhur vositasiga aylandi [15, 32]. IV-V asrlarda xitoyliklar choyni qaynoq suvda qaynatishni boshladilar [13, 187]. Tan sulolasi davrida (618-906) Xitoy Buyuk Ipak yo'li bo'ylab faol choy savdosi bilan shug'ullanishni boshladi, shuning uchun Hindiston, Yaponiya, Koreya aholisi choy mavjudligi to'g'risida birinchi marta xabar topadilar.

Arab adabiyotida choy haqida birinchi eslatma savdogar Sulaymon (XI asr) hikoyalarida uchraydi, shuningdek, O'rta Osiyoning mashhur olimlari Abu Rayhon Beruniy (973-1048) va Abu Ali ibn Sino (980-1037) choyning shifobaxsh xususiyatlari haqida ma'lumotlar berilgan [5, 336-337].

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

Qadim zamonlardan beri Choy yo'lining turli yo'nalishlari mavjud bo'lgan. Ulardan biri Choy-ot yo'li – "Chamagudao" ("Qadimgi choy yo'li") VII asrdan boshlab Xitoyni Tibet bilan bog'lagan hamda "Buyuk choy yo'li" (XVIII-XIX asrlar) Xitoyni Rossiya bilan bog'lovchi yo'l bo'lgan. Markaziy Osiyoga choy Xitoy va Hindistondan Markaziy Osiyo Choy yo'li orqali keltirilgan. XV asrga qadar Choy yo'li Buyuk Ipak yo'li tarkibida shakllangan.

So‘g‘dlar Markaziy Osiyoda birinchi choy sotuvchilar bo‘lib, ularning Sharqiy Turkiston va Xitoyda bo‘lganligi ko‘plab yozma va epigrafik manbalarda qayd etilgan. So‘g‘dlarning Choch, Farg‘ona va Yettisuv orqali Sharqqa harakatining boshlanishi mil. av. I asrga to‘g‘ri keladi [12, 105-106]. Bu ma’lumotlarga asoslanib aytishimiz mumkinki, Choy yo‘li mil. av. I asrda boshlangan va so‘g‘dlar birinchi choy savdogarlari bo‘lgan.

Somoniylar sulolasi davrida Markaziy Osiyodan kelgan savdogarlar katta miqdorda choy sotib olishgan, chunki otlar faqat choyga ayirboshlangan. Mo‘g‘ullar bosqini tufayli Markaziy Osiyo bilan choy savdosi umuman to‘xtab qoladi. Amir Temur va Temuriylar davrida choy savdosi yanada jonlanib, choy Xitoyning Markaziy Osiyoga eksportining asosiy mahsulotiga aylandi.

Choy haqidagi birinchi qaydlar A.Oleariy, F.Yefremov, F.Nazarov, D.Meyyendorf, A.Berns, A.Vamberi, P.I.Nebolsin, I.L.Yavorskiy, E.S.Volfson kabi yevropalik sayohatchilarning esdaliklarida uchraydi.

XIX asrda Qoshg‘arda Markaziy Osiyo aholisi uchun asosan choyning 6 navi sotilgan: yashil, sebet, fu, qiang-liang (ot boshi), joynoq va bayxoviy (qora) choy. Ko‘k choyning quyidagi navlari ichilgan: almura, almura-shibi, lo‘nka, kumush lo‘nka, navgizur, qirqma, shibag‘lu, achchiq shibag‘lu, shivin, it kallasi, byonge, poshun, tuntey, pari, patta, oq choy, dehra, gura choy, oyzinch-oq quyruq choy, keypek. Sebet choylaridan mushuk ko‘z, resma navlari ishlatilgan va asosan, qamishdan yasalsan (og‘irligi ikki pudgacha bo‘lgan) qutilarda olib kelingan. Fu (pu) choy maydalab to‘rtburchak plitka qilib mahkam qog‘oz kartonga yopishtirilgan g‘ishtli choy hisoblangan. Ot bosh shuvoqli choy bo‘lib, Qoshg‘arda siang-liang choy deb atalgan, og‘irligi 2 pud 6 yoki 8 funtli uzun silindrsimon qutilarda olib kelingan. Jaynoq choy Qoshg‘ardan Markaziy Osiyo aholisi uchun sotilgan bo‘lib, silindrsimon qutilarda (og‘irligi 9 funtli) olib kelingan. Qora (pamil, bayxoviy) choyning quyidagi turlari ichilgan: tilan (kelami), eroniy, askariy.

Bu navlarning barchasi juda qimmat bo‘lib, Turkiston aholisi ularni har doim ham sotib ololmagan, keyin ular quyidagi choy surrogat (choy o‘rnini bosuvchi o‘simlik)lardan foydalanganlar: to‘qay choy, tolbarg choy, sariq choy, kipek choy, hashak choy, chalma choy, qalampir choy, qarag‘an choy, suda choy, Kavkaz brus bargi, tosh choy, Tuytepa choy, rayhon choy, Kutaisi choyi [1, 2, 3].

O‘rta Osiyoda birinchi choyxonalar, odatda, karvonsaroylar va sardobalar yonida joylashgan bo‘lib, ular zamonaviy mehmonxonalar bo‘lib, u yerda xaridorlarga asosan choy, kechki ovqat tayyorlangan, shuningdek, uxlash joyi sifatida xizmat qilgan. Mahalliy aholi uchun choy narxi juda qimmat bo‘lgani sababli ular ko‘pincha quruq choyni olib, faqat qaynoq suv uchun pul to‘lashardi. Choyxonalarda butun bir guruh odamlarga choynak va bitta piyola olib kelingan, ulardan kichigi choy damlab, avval yoshi ulug‘iga, keyin yoshiga qarab boshqalariga xizmat qilgan. Choyxonalarda suvni qaynatish uchun mis qumg‘onlar (choydish, choyidish) ishlatilgan bo‘lsa, XIX asrning ikkinchi yarmidan keyin samovarlar choyxonalarda asosiy buyumga aylanib, hatto hozir ham Farg‘ona vodiysidagi choyxonalar ba’zan “samovar” deb ataladi.

XIX asrning oxirida Turkiston oʻlkasining mustamlakachilik ma'muriyati, general-gubernator K.Romanovskiy tomonidan Turkiston oʻlkasida choy koʻchatlarini yetishtirishga harakat qilingan. Choy koʻchatini oʻstirishga qaratilgan bu urinishlar bir necha sabablarga koʻra, xususan, Turkistonning tuprogʻi va iqlimi mos kelmaganligi, shuningdek, choy urugʻlari tashib keltirish paytida juda katta zarar koʻrgani uchun muvaffaqiyatsiz tugagan [4].

Oʻrta Osiyoning choy bozorlarini oʻrganar ekanmiz, mintaqada ushbu savdoning eng muhim shahri Buxoro, shuningdek, amirlikning boshqa shaharlari ekanligi aniqlandi. Rastei-Choyfurush gumbazli savdo binosida choy savdogarlarining bozorlari joylashgan boʻlib, ularning rastalari 40-50 doʻkonlardan iborat boʻlgan hamda shaharning turli hududlarida jami 100 yaqin edi [8, 48].

XIX asrda Buxoroda 16 turdagi choy ishlatilgan, masalan: qirqma, axbar, oq quyruq, qora choy, sepet choy, shibagʻlu, achchiq shibagʻlu, shivin, it kallasi, byonge, poshun, pu-choy (fu-chay), tuntey, gulboʻy, mushukkoʻz, lunka [7, 158].

Manbalarda ta'kidlanishicha, Markaziy Osiyodagi barcha xalqlar orasida, shubhasiz, buxoroliklar savdo-sotiqda eng tadbirkor kishilar boʻlgan hamda sayohatchilarning koʻrsatmalariga koʻra, Turkiston choy savdosi ularning tasarrufida boʻlgan. Hatto Xiva va Qoʻqon xonligi savdogarlari ham ularning xizmatidan foydalanishga majbur boʻlishgan [6, 18].

XIX-XX asrlarda choy, asosan, Xitoydan olib keltirilgan, shuningdek, choy savdosi Afgʻoniston bilan ham bogʻliq boʻlgan boʻlib, afgʻon savdogarlari Peshovar orqali Hindistondan keladigan choy savdosini oʻz qoʻllarida ushlab turganlar. Afgʻon savdogarlari odatda ulgurji savdoni amalga oshirganlar, shuningdek, Buxoroda yirik Peshovar choy kompaniyalarining kotiblari ham faoliyat yuritgan boʻlib, 1890-yillarning oʻrtalarida Buxoroda 23 ta Peshovar choy agentliklari mavjud edi. Choyni ulardan Buxoroning yirik choy savdogarlari choy-bolo (soʻzma-soʻz aytganda, yuqori navli choy) sotib olgan. Buxoroda choy savdosi avvalgi ahamiyatini yoʻqotganda va boshqa tovarlar sotishga oʻtish ancha foydali boʻlganida, koʻplab buxorolik tijoratchilar shakar yoki uning kukuni, shuningdek, paxta sotish bilan ham shugʻullana boshladilar.

Xivaga tashrif buyurgan sayohatchilar choyni karvonsaroylarda sotilganligini eslatib oʻtishgan. Xiva savdogarlari zigʻir matosi va boshqa tovarlarni Buxoroga olib borib, u yerdan choy va boshqa Buxoro mahsulotlarini sotib olganlar.

Choyning olis Xivada sekin tarqalishi tabiiydir, chunki u Qoshgʻardan Buxoro orqali oʻtadigan karvonlar orqali qiyinchilik bilan yetkazilishi yanada qimmatroq sotishni talab qilgan, shu sababli ham koʻpchilik xivaliklar uchun foydasiz boʻlgan.

Choy Qoʻqon xonligi aholisi orasida mashhur ichimlik boʻlib, uni Xitoyning ichki viloyatlari va Shinjondan olib kelingan. Ushbu savdoda Qoʻqon savdogarlari tarjimon va vositachi rolini oʻynagan.

1759 yilda Erdona biy bilan uchrashish uchun Qoʻqonga kelgan Xitoy elchisi imperatorning sovgʻasi sifatida xitoy ipagi va choyini sovgʻa qiladi [9, 56]. Qoʻqon savdogarlari Rossiya imperiyasi, Buxoro amirligi va Xiva xonligiga xitoy choyini tarqatishda asosiy oʻrinda turgan.

XIX asrda Rossiya Sharqiy Turkiston bilan choy sotib olishda Oʻrta Osiyo shaharlari, shu jumladan, Toshkent va uning savdogarlari vositachiligiga murojaat

qilgan. Toshkent savdogarlari Qoshg‘ardan qora choy, g‘ishtli choy, ko‘k choy va boshqa mahsulotlarni sotib olib, Yamishev va Semipalatinsk qal’alari orqali Sibirga olib borishgan [10, 137]. XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston o‘lkasida choy va ipak savdosini Rossiya imperiyasining mustamlakachilik ma’muriyatini faollashtirishga harakat qilgan. 1870 yilda Toshkentda tashkil etilgan Yarmarka qo‘mitasi hisobotlarida ko‘rinib turganidek, Toshkentga kelgan karvonlar katta miqdordagi choy olib kelishgan va shu bilan birga sanoat mahsulotlari va oziq-ovqat mahsulotlari bilan birga choy janubiy mamlakatlarga chiqarilgan.

Batumidan Trans-Kaspiy temir yo‘li bo‘ylab tranzit yo‘lining ochilishi Markaziy Osiyodagi choy savdo markazlariga ham ta’sir ko‘rsatgan. Bu savdoda 1894 yilgacha Buxoro asosiy rol o‘ynagan. 1896-1898 yillarda choy savdo markazi Samarqandga ko‘chgan [11, 62]. Bu yerda choy firmalarining: Aka-uka Popovlar, Kuznetsov, Vogau va K^0, Rizayev (fors savdogari), Perevalovlarning ulgurji omborlari ishlagan.

XULOSA

Shunday qilib, Markaziy Osiyoga choy mil.av. I asrdan tarqala boshlandi. Ammo choy qimmatligi va kamyobligi sababli faqat XVIII-XIX asrlardagina ommaviy ravishda Markaziy Osiyoda keng iste’mol qilingan. XIX asrning ikkinchi yarmidan choy Rossiya imperiyasining Turkistonga kiritilayotgan asosiy mahsulotiga aylanib, ulgurji bozorda sotila boshlagan.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘z MA, 19-fond, 1-ro‘yxat, 24354-ish, 17-19-varaqlar.
2. O‘z MA, 17-fond, 1-ro‘yxat, 14946-ish, 10-11-varaqlar.
3. O‘z MA, 19-fond, 1-ro‘yxat, 2710-ish, 3-varaq.
4. O‘z MA, 1-fond, 29-ro‘yxat, 971-ish, 4-5-17-18-varaqlar.
5. Абу Райхан Беруни. Избранные произведения. Том IV. Фармакогнозия в медицине (Китаб ас-сайдана фи-т-тиб). – Ташкент: «Фан», 1973. – С. 336-337.
6. Проект устава товарищества для развития торговли с Средней Азией. Сост. Хрулев С.. – С.П.: Тип. Главного артиллерийского управления, 1863. – С. 18.
7. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – М.: Изд. А.И.Мамонтова, 1874. – С. 158.
8. Сухарева О.А. Бухара XIX – начало XX в. (Позднефеодальный город и его население). – М.: «Наука», 1966. – С. 48.
9. Кузнецов В.С. Цинская империя на рубежах Центральной Азии (вторая половина XVIII – первое полохина XIX вв.). – Новосибирск: Сибирскоеотделение, 1983. – С. 56.
10. Юнусходжаева М.Ю. Роль Ташкента в торговле России и Восточного Туркестана во второй половине XVIII в. // Позднефеодальный город Средней Азии. / Под ред. Мукминовой Р.Г. – Ташкент: Фан, 1990. – С. 137.
11. Сапарова Д.Ч. Влияние Закаспийской железной дороги на развитие русско-иранских торговых связей (90-е гг. XIX в.). – Ашкабад, 1991. – С. 62.

12. Ртвеладзе Э. В. Великий шелковый путь. Энциклопедический справочник. – Ташкент, 1999. – С. 105-106.

13. Xoʻjaev A. Buyuk ipak yoʻli: munosabatlar va taqdirlar. – Toshkent: “Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2007. – B. 187.

14. Кобзева О., Закирова М. Шелковый путь в потоке истории. – Ташкент, 2007. – С. 200.

15. Evans John C. Tea in China: the history of China’s national drink. – USA: Greenwood Press, 1992. – P. 24-32.

Маматова М. Б.
PhD, докторант (DSc) кафедры «История Узбекистана»
Каршинский государственный университет
mamatovamaxfuza@gmail.com

ИЗ ИСТОРИИ ЧАЙНОГО ПУТИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

АННОТАЦИЯ

В данной статье на основе архивных источников и исторических материалов анализируется процесс становления и развития Чайного пути в Центральной Азии. Рассматривается, что первоначально чай доставлялся из Китая по Великому шелковому пути, а в XVIII–XIX веках сформировался как самостоятельное торговое направление. Также освещается развитие чайной торговли в крупных городах региона, некоторые из которых стали центрами оптовой торговли. В статье анализируются вопросы импорта различных видов чая из Китая и Индии, а также роль Российской империи в регулировании чайной торговли посредством привлечения русских купцов.

Ключевые слова: Центральная Азия, Чайный путь, зеленый чай, черный чай, Китай, Индия, Бухара, Коканд.

Mamatova M. B.
PhD, doctoral student (DSc) at the department of «History of Uzbekistan»
Karshi state university
mamatovamaxfuza@gmail.com

FROM THE HISTORY OF THE CENTRAL ASIAN TEA ROAD

ABSTRACT

This article analyzes the formation and development of the Tea Road in Central Asia based on archival sources and historical materials. It highlights that tea was initially transported from China via the Great Silk Road, and by the 18th–19th centuries, it had evolved into an independent trade route. The study also examines the development of tea trade in major cities of the region, some of which became centers of wholesale trade. Furthermore, the article discusses the import of various types of tea from China and India, as well as the role of the Russian Empire in regulating the tea trade through the involvement of Russian merchants.

Keywords: Central Asia, Tea Route, green tea, black tea, China, India, Bukhara, Kokand.

Muzaffarov M. X.
«Jismoniy madaniyat va gumanitar fanlar» kafedrasi assistenti
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot
texnologiyalari universiteti
amenkhanoff@gmail.com

TURKIY TILLI DAVLATLAR HAMKORLIK KENGASHI (TURKIY KENGASH) TARKIBIDAGI ASOSIY ORGANLAR VA TUZILMALAR

ANNOTATSIYA

Turkiy kengash turkiy tilli davlatlar oʻrtasidagi koʻp qirrali munosabatlarning eng muhim koʻrinishlaridan biridir. Turkiy Kengash tashkil etilgunga qadar koʻplab sammitlar oʻtkazilib, Turk dunyosida hamkorlik poydevori qoʻyildi. 2009-yilgi Naxichivan kelishuvi bilan xalqaro tashkiliy tuzilma paydo boʻldi. Ushbu maqolada Naxichivan kelishuvida rasmiy nomi “Turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashi” boʻlgan Turkiy kengash tarkibidagi asosiy tuzilmalar va organlar hamda ularning faoliyati haqida gap boradi.

Kalit soʻzlar: Turkiy kengash, Naxichivan kelishuvi, Davlat rahbarlari kengashi, Tashqi ishlar vazirlari kengashi, Oliy davlat xizmatchilari qoʻmitasi, Oqsoqollar kengashi, Kotibiyat.

KIRISH

2009-yil 2-3-oktabr kunlari Ozarbayjonning Naxichivan shahrida “Turkiy tilli davlatlarning davlat rahbarlari”ning toʻqqizinchi sammiti boʻlib oʻtdi. Sammitning institutsionalizatsiya nuqtai nazaridan eng muhim jihati “Turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashi”ni tashkil etish boʻyicha “Naxchivan kelishuvi”ning imzolanishidir. "Naxichivan shartnomasini" toʻrt davlat (Ozarbayjon, Qozogʻiston, Qirgʻiziston va Turkiya) ratifikatsiya qildi va shartnoma 2010 yil 17 noyabrda kuchga kirdi [1, 118-119 b]. 1992-yildan beri davom etayotgan Turk dunyosi sammitlari turkiy tilli davlatlar oʻrtasidagi aloqalarni yetuklashtirdi va Naxchivan kelishuvida rasmiy nomi “Turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashi” boʻlgan Turkiy kengashning asosiy maqsadi tomonlar oʻrtasida yaxshi qoʻshnichilik, doʻstlik va oʻzaro ishonchni oʻrnatishdir. Shu bilan birga, kengashning maqsadlari orasida tashqi siyosat masalalari, terrorizm va boshqalar boʻyicha umumiy pozitsiyani belgilash muammolariga qarshi kurashda xalqaro muvofiqlashtirishni ta'minlash, umumiy manfaatlarga ega boʻlgan turli masalalar boʻyicha samarali hamkorlikni ragʻbatlantirish, Turkiy Kengash xalqlari farovonligini oshirish va iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishni qoʻllab-quvvatlash masalalari boʻyicha birgalikda harakat qilish, insoniy muammolarga nisbatan sezgirlik koʻrsatish, xalqaro normalar doirasidagi huquq va erkinliklar, texnologiya, sport va boshqa sohalarda oʻzaro hamkorlikni kengaytirish va turk madaniyatini targʻib qilish boʻyicha tadqiqotlar olib borish kabi tadbirlarni sanab oʻtish mumkin [2].

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

2010-yil Istambul sammitidan boshlab oʻz faaliyatini boshlagan Turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashi Turkiya va boshqa turkiy tilli davlatlar oʻrtasidagi integratsiyasi yoʻlidagi yangi qadam boʻldi. Belgilangan maqsad va vazifalarni bajarish uchun Turkiy kengash tarkibida quyidagi tuzilmalar va asosiy organlar tashkil etildi:

Davlat rahbarlari kengashi

Davlat rahbarlari kengashi (DRK) oʻz faoliyatini yiliga bir marta oʻtkaziladigan muntazam yigʻilishlarda a'zo davlatlar davlat rahbarlari bilan muntazam ravishda uchrashish orqali davom ettiradi. Joylari a’zo davlatlarning inglizcha nomlari alifbo tartibiga koʻra belgilanadigan yigʻilishlarda a’zo davlatlar oʻrtasidagi dolzarb xalqaro muammolarni hal qilish boʻyicha oʻzaro munosabatlar, Turkiy kengash doirasidagi ustuvor hamkorlik yoʻnalishlarini belgilash ushbu kengash faoliyatini hisobga olgan holda baholanadi. DRK a’zo davlatlarning kelishuvi bilan navbatdan tashqari yigʻilishlar oʻtkazishi mumkin. Navbatdan tashqari yigʻilish oʻtkaziladigan joy a’zo davlatlar oʻrtasida konsensus asosida belgilanadi. DRKning navbatdagi yigʻilishlariga mezbonlik qiluvchi taraf Turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashining navbatdagi yigʻilishiga qadar muddatga raislik qiladi[3,56 b.].

Tashqi ishlar vazirlari kengashi

Turkiy kengashning joriy faoliyati, muhokama qilinadigan dolzarb xalqaro masalalarni belgilash, Kotibiyatning kadrlar tarkibi va moliyaviy hisobotini tasdiqlash bilan bogʻliq masalalar Tashqi ishlar vazirlari kengashining (TIVK) vakolatlari doirasidadir. Tashqi ishlar vazirlari kengashi zarur hollarda Turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashi nomidan bayonotlar berishi mumkin. Qoidaga koʻra, Tashqi ishlar vazirlari kengashi yigʻilishlari Davlat rahbarlari kengashi yigʻilishlari oldidan Davlat rahbarlari kengashi yigʻilishlari oʻtkaziladigan joyda oʻtkaziladi. Tashqi ishlar vazirlari kengashi a'zo davlatlar kelishuvi bilan navbatdan tashqari yigʻilishlar oʻtkazishi mumkin. Navbatdan tashqari yigʻilish oʻtkaziladigan joy a'zo davlatlar oʻrtasidagi konsensus asosida belgilanadi.

Oliy davlat xizmatchilari qoʻmitasi

Oliy davlat xizmatchilari qoʻmitasida a’zo davlatlarning kamida bitta vakili mavjud boʻladi. Oliy davlat xizmatchilari qoʻmitasi oʻz vakolatlari doirasida Kotibiyat faoliyatini muvofiqlashtiradi. U Kotibiyat tomonidan tayyorlangan hujjatlar loyihalarini Tashqi ishlar vazirlari kengashiga tasdiqlash uchun kiritilishidan va Davlat rahbarlari kengashi tomonidan tasdiqlanishidan oldin baholaydi va tasdiqlaydi. Qoidaga koʻra, Oliy davlat xizmatchilari qoʻmitasi majlislari Tashqi ishlar vazirlari kengashi majlislari oldidan oʻtkaziladi.

Oliy davlat xizmatchilari qoʻmitasi Turkiy tilli mamlakatlarning Oqsoqollar kengashi Turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashi shofeligida faoliyat yurituvchi doimiy maslahatchi tashkilotdir. Oqsoqollar Kengashi faoliyatining tafsilotlari, jumladan, moliyaviy masalalar Naxchivan kelishuvining 9-moddasiga asosan Tashqi ishlar vazirlari kengashi tomonidan 2011-yil 20-oktabrda Olmaota shahrida qabul qilingan Oqsoqollar kengashi toʻgʻrisidagi Nizom deb nomlangan alohida hujjatda belgilangan. Oqsoqollar kengashining faoliyati Naxchivan shartnomasi va

mazkur nizom doirasida belgilanadi. Oqsoqollar kengashi o‘z faoliyatini tashkilotga a’zo davlatlar xalqlarining umumiy tarixi, tili, madaniyati va an’analari asosida amalga oshiradi. Oqsoqollar Kengashining maslahatchisi va vakili bo‘lgan koordinator (bosh direktor) teng vakillik tamoyili asosida a'zo davlatlar tomonidan to‘rt yil muddatga tayinlanadigan taniqli va hurmatli maslahatchilar hamda vakillardan iborat Oqsoqollar kengashi quyidagi maqsad va vazifalarni amalga oshirish uchun Turkiy kengashning organi sifatida tashkil etildi:

Turkiy Kengash g‘oyalari, takliflari, amalga oshirish bo‘yicha tavsiyalar, konsepsiyalar, tahliliy va ma’lumot beruvchi hujjatlar, harakatlar rejalari, dastur va hisobotlarni a’zo davlatlar o‘rtasidagi hamkorlikni yaxshilash maqsadida yetkazish;

A’zo davlatlar o‘rtasida hamkorlik va o‘zaro anglashuvni rivojlantirish bilan bog‘liq masalalarni muhokama qilish uchun a’zo davlatlarning davlat hokimiyati organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari va ishbilarmon doiralari vakillari hamda boshqa tegishli institutlari ishtirokida ishchi guruhlar tashkil etish;

A’zo davlatlar xalqlarining tarixiy, madaniy, lingvistik, yuksak ma’naviy-axloqiy qadriyatlari va an’analarini qo‘llab-quvvatlash, himoya qilish va rivojlantirish;

A’zo davlatlar o‘rtasida hamkorlik va konsensusni oshirish maqsadida xalqaro konferensiyalar, seminarlar va boshqa tashabbuslarda ishtirok etish;

Dasturlar, rejalar, hisobotlar loyihalarini, shuningdek, ularning faoliyati bo‘yicha prognozlar, budjetlar va moliyaviy hisobotlarni muhokama qilish va qabul qilish;

Oqsoqollar kengashining takliflari, ilgari qabul qilingan qarorlari va tavsiyalaridan kelib chiqqan holda Oqsoqollar kengashi majlislari kun tartibi masalalari loyihalarini tayyorlash [4, 58 b.].

Oqsoqollar Kengashi yiliga ikki marta, qoida tariqasida, turk tili markazlarida yoki a’zo davlatlarning vakillari va maslahatchilari qarori bilan belgilangan yig‘ilish joyida yig‘ilish o‘tkazadi. Prezident sessiyalarga raislik qiladi. Turkiyzabon davlatlar davlat tillarida, a’zolarning rasmiy tillarida va ingliz tillarida tayyorlangan bayonnomalar, ma’ruzalar va nashrlar shaklida tayyorlanadi, koordinator tomonidan imzolanadi va tarqatiladi. Oqsoqollar kengashi qarorlari va tavsiyalari Turkiy kengash Tashqi aloqalar vazirlari kengashi va Turkiy kengash davlatlari rahbarlari uchun maslahat vazifasini o‘taydi.

Turkiy Kengashning asosiy qaror qabul qiluvchi organi Davlat rahbarlari kengashidir. Tashqi ishlar vazirlari kengashi, Oqsoqollar kengashi va Oliy davlat xizmatchilari qo‘mitasi kichik qarorlar qabul qiluvchi organlar sifatida ishlaydi.

Kotibiyat

Ijro etuvchi xodimlar, professional xodimlar va umumiy xizmatlar xodimlaridan iborat bo‘lgan, xalqaro yuridik shaxsga ega va xalqaro maqomiga ko‘ra o‘z majburiyatlari tufayli hushyor bo‘lishi kerak bo‘lgan kotibiyat Turkiy Kengashning vazifalari va maqsadlarni amalga oshirishda yordam beradigan doimiy ijro etuvchi va tashkiliy organdir. Turkiy Kengashning Turkiya fuqarosi bo‘lmagan yoki Turkiya Respublikasida doimiy istiqomat qilmaydigan ijroiya apparati a’zolari bilan a’zo davlatlarning doimiy vakillari va ularga qaram bo‘lgan

shaxslar, 1961 yil 18 apreldagi Diplomatik munosabatlar to‘g‘risidagi Vena konvensiyasi qaroriga muvofiq Turkiya Respublikasidagi diplomatik xodimlarga berilgan bir xil imtiyoz va imtiyozlardan foydalanadilar. Turkiya fuqarosi bo‘lgan yoki Turkiyada doimiy yashovchi rahbar xodimlar o‘zlarining kasbiy funktsiyalarini bajarish paytida amalga oshiradigan rasmiy faoliyatiga nisbatan daxlsizlik va yurisdiktsiya immunitetiga ega. Bundan tashqari, Naxchivan kelishuvi doirasidagi daxlsizlik va imtiyozlardan foydalanadigan barcha kotibiyat xodimlari, ta’minlangan huquqlariga ziyon etkazmagan holda, qabul qiluvchi mamlakat Turkiya Respublikasining qonunlari va qoidalariga rioya qilishlari uchun javobgardirlar[5, 19 b.].

Turkiy Kengash kotibiyatining a’zo davlatlar o‘rtasida xolis bo‘lgan xalqaro xodimlari Turkiy Kengashga qarshi rasmiy vazifalari doirasidagi og‘zaki yoki yozma bayonotlari hamda barcha xatti-harakatlari nuqtai nazaridan mezbon davlat Turkiya Respublikasining yurisdiktsiyasidan ozod qilinadi. Turkiya fuqarosi bo‘lmagan va Turkiyada doimiy istiqomat qilmaydigan bosh kotib, bosh kotib o‘rinbosarlari va loyiha menejerlaridan tashkil topgan ijroiya apparati a'zolari, a'zo davlatlarning doimiy vakillari va ularning qaramog‘idagi shaxslar barcha turdagi bilvosita soliqlardan ozod qilinadi va quyidagi imtiyozlardan foydalanadilar:

Immigratsiya cheklovlaridan va chet elliklar uchun ro‘yxatdan o‘tish majburiyatidan ozod qilinadi.

Ular xalqaro tashkilotlarning o‘xshash darajadagi mansabdor shaxslariga valyuta operatsiyalari bo‘yicha berilgan imtiyozlardan foydalanadilar.

Xalqaro inqiroz holatlarida, ular xalqaro tashkilotlarning o‘xshash darajadagi mansabdor shaxslariga berilgan qaytish imtiyozlaridan foydalanadilar.

Turkiya Respublikasi qonunlari va qoidalariga ko‘ra, Turkiya Respublikasida o‘z vazifalarini boshlaganlarida, avtotransport vositalari va ma'lum shartlar ostida shaxsiy va barcha turdagi uy-ro‘zg‘or buyumlarida, bojxonaga kirish va chiqishda boj olinmaydi.

Biroq, kotibiyatning xalqaro xodimlariga berilgan imtiyoz va erkinliklar ularning shaxsiy manfaatlari uchun emas, balki faqat kotibiyatning har qanday sharoitda uzluksiz ishlashini ta'minlash uchun beriladi. Agar daxlsizlik davlat boshqaruviga to‘sqinlik qiladi, degan fikrda bo‘lsa Turkiy Kengash Tashqi ishlar vazirlari kengashi kotibiyat xodimlarining har qanday a’zosini, shu jumladan, Bosh kotib va bosh kotib o‘rinbosarlarini daxlsizlik huquqini bekor qilishga haqli va burchlidir. Imtiyozlar hamda erkinliklar va uning olib tashlanishi kotibiyat manfaatlariga putur etkazmaydi. Shuningdek, qabul qiluvchi davlat Turkiy Kengash Tashqi ishlar vazirlari kengashidan Turkiya Respublikasi qonunlari va qoidalarini jiddiy buzgan har qanday kotibiyat xodimlarining daxlsizligini bekor qilishni talab qilishi mumkin. Qabul qiluvchi davlat Turkiya Respublikasi, kotibiyat xodimlari, doimiy vakillari va ularning qaramog‘idagi shaxslar, ekspertlar va Turkiy Kengash faoliyatida ishtirok etuvchi rasmiy mehmonlar, shu jumladan Oqsoqollar kengashi yoki kotibiyat tomonidan tashkil etilgan tadbirlarda qatnashishlari Turkiya Respublikasida yashash va jo‘nab ketish uchun barcha zarur choralarni ko‘radilar. Har bir a’zo davlat xodimlarning vazifalarining xalqaro

xususiyatini hurmat qiladi va Turkiy Kengash xodimlariga o‘z vazifalarini bajarishda ta’sir ko‘rsatadigan har qanday harakatlardan saqlaydi.

XULOSA

Bir tarixiy ildizga ega davlatlar tashkiloti bo‘lgan Turkiy Kengash o‘zaro ishonch, yaxshi qo‘shnichilik, muloqot, do‘stlik, yaqinlik, hamkorlik, tinchlik va hamjihatlik, mushtarak tarix, mushtarak madaniyat, urf-odatlar, o‘zlik va umumiy tildan kelib chiqadigan alohida yaqinlashuv, a’zo davlatlar, turkiy tilli xalqlar o‘rtasidagi hamkorlik, kelishuv va hamjihatlik asosida qurilgan edi. Mushtarak tarix, mushtarak til, mushtarak o‘zlik, mushtarak madaniyat va urf-odatlar kabi asosiy unsurlar asosida qurilgan Turkiy kengash, albatta, bu mushtarak unsurlar bilan chegaralanib qolmaydi. Mintaqa manfaati uchun ko‘p tomonlama aloqa va hamkorlik, a'zo davlatlar o‘rtasidagi savdo, teng sheriklikka asoslangan qo‘shma harakatlar orqali mintaqada har tomonlama va muvozanatli iqtisodiy o‘sish, fan, texnologiya, sog‘liqni saqlash, sport, atrof-muhit, turizm, ijtimoiy va madaniy rivojlanish, zamonaviy ta’lim, zamonaviy institutsionalizatsiya, shuningdek, samarali mintaqaviy va ikki tomonlama hamkorlik yo‘nalishlarini hamda umumiy manfaatlarga ega bo‘lgan tashqi siyosat masalalari va umumiy manfaatlarga ega bo‘lgan boshqa turli sohalarda umumiy pozitsiyalarni rivojlantirish va kengaytirishga qaratilgan.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Э. Парубочая. Саммиты Тюркских Государств (1992-2001 гг.): Реальная Платформа Для Сближения?. // Вестник Волгоградского Государственного Университета. № 11, 2011. – С. 118-119.

2. Turk Kengashining rasmiy veb-sayti. “Nahchivan kelishuvi”. https://www.turkkon.org/assets/pdf/sosyal_belgeler/Nahchivan_Anlasmasi_Turkce_2014017_1401 (Kirish sanasi: 06.12.2023)

3. Türk Dili konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (TDİK). Aksakallar Keneşi Yönetmeliği. – İstanbul: Resmi Belgeler, 2014. – S.56.

4. Türk Dili konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (TDİK). Aksakallar Keneşi Yönetmeliği. – İstanbul: Resmi Belgeler, 2014. – S. 58.

5. Türk Dili konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (TDİK). Aksakallar Keneşi Yönetmeliği. – İstanbul: Resmi Belgeler, 2014. – S.19.

Музаффаров М. Х.
Ассистент кафедры «Физической культуры и гуманитарных наук»
Ташкентский университет информационных технологий
имени Мухаммада аль-Хорезми
amenkhanoff@gmail.com

ОСНОВНЫЕ ОРГАНЫ И СТРУКТУРЫ СОВЕТА ПО СОТРУДНИЧЕСТВУ ТУРЕЦКОЯЗЫЧНЫХ ГОСУДАРСТВ (ТУРЕЦКИЙ СОВЕТ)

АННОТАЦИЯ

Тюркский совет является одним из важнейших проявлений многогранных отношений между Турцией и тюркоязычными государствами. До создания Тюркского совета было проведено множество саммитов, заложивших основу для сотрудничества в тюркском мире. Международная организационная структура была создана Нахчыванским соглашением 2009 года. В данной статье рассматриваются основные структуры и органы Тюркского совета, официальное название которого в Нахчыванском соглашении – «Совет по сотрудничеству тюркоязычных государств», и их деятельность.

Ключевые слова: Тюркский совет, Нахчыванское соглашение, Совет глав государств, Совет министров иностранных дел, Комитет высших государственных служащих, Совет старейшин, Секретариат.

Muzaffarov M. H.
Assistant at the department of «Physical culture and humanities studies»
Tashkent University of Information Technologies
named after Muhammad al-Khwarizmi
amenkhanoff@gmail.com

MAIN BODIES AND STRUCTURES IN THE COOPERATION COUNCIL OF TURKISH-SPEAKING STATES (TURKISH COUNCIL)

ABSTACT

The Turkic Council is one of the most important manifestations of the multifaceted relations between Turkey and Turkic-speaking states. Before the establishment of the Turkic Council, many summits were held, laying the foundation for cooperation in the Turkic world. An international organizational structure was established with the Nakhchivan Agreement of 2009. This article discusses the main structures and bodies of the Turkic Council, whose official name in the Nakhchivan Agreement is the “Cooperation Council of Turkic-Speaking States”, and their activities.

Keywords: Turkic Council, Nakhchivan Agreement, Council of Heads of State, Council of Foreign Ministers, Committee of Supreme Civil Servants, Council of Elders, Secretariat.

Ne'matov Sh. U.
"Ijtimoiy-gumanitar fanlar" kafedrasi v.b. dotsenti, PhD
Sarbon universiteti
nshohzodbek@gmail.com

O'ZBEKISTONDA O'RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA'LIM TIZIMIDA AMALGA OSHIRILGAN ISLOHOTLAR (2017–2021-YILLAR)

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasi Harakatlar strategiyasi asosida o'rta-maxsus, kasb-hunar tizimida amalga oshirilgan islohotlar va undagi o'zgarishlar tahlil qilingan. Shuningdek, 2017-2021-yillarda sohaga oid qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlar, davlat dasturlarining ijrosi, ta'lim muassasalarining moliyaviy holati, moddiy-tehnik bazasi, ta'lim muassasalarining faoliyati bilan bog'liq o'zgarishlarning statistik tahlili yoritilgan.

Kalit so'zlar: Kasb-hunar ta'lim, Harakatlar strategiyasi, davlat dasturi, professional ta'lim, World Skills dasturi, soft skills, moddiy-tehnik baza, xalqaro standart.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha "Harakatlar strategiyasi"da mehnat bozorining real ehtiyojlari asosida malakali kadrlar tayyorlash, o'rta-maxsus, kasb-hunar ta'lim muassasalari o'quvchilarini ish beruvchilarning talablariga mos yo'nalishlar bo'yicha tayyorlash va ish bilan ta'minlash borasida vazifalar ishlab chiqilgan [1]. Shu asosda, Harakatlar strategiyasining 2017-yil "Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturi asosida respublikadagi 135 ta o'rta maxsus, kasb-xunar ta'limi muassasasining moddiy-texnika bazasi yahshilandi, shundan, 44 ta o'rta maxsus, kasb-hunar ta'lim muassasasi rekonstruksiya qilindi, 91 ta o'rta maxsus, kasb-hunar ta'lim muassasasi kapital ta'mirdan chiqarildi.

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

So'nggi yillarda o'rta maxsus, kasb-xunar ta'lim tizimida ham bir qator tadqiqotlar amalga oshirildi. Xususan, buni Sh.Boymurodov, O'.Abdullayev, F.Atajanova, Sh.Ne'matov va boshqalar tomonidan amalga oshirilgan tadqiqot ishlarida ko'rish mumkin. Mazkur maqolani yoritishda tarixiylik, ilmiylik, xolislik tamoyillari va qiyosiy-xronologik, tizimlashtirish, statistik tahlil kabi usullardan foydalanildi.

2017/2018 o'quv yilida respublika bo'yicha jami 1556 ta o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari faoliyat yuritib, shulardan 123 tasi akademik litsey va 1433 tasini kasb-hunar kollejlari tashkil qilgan. Ushbu ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan 1163,2 ming nafar o'quvchilarga, 90,8 ming nafar pedagog xodimlar ta'lim berishdi. O'rta maxsus, kasb-hunar ta'lim muassasalari o'quvchilarining 92,6 foizi (1077,4 ming nafar) kasb-hunar kollejlariga, 7,4 foizi (85,8 ming nafar)

akademik litseylarga toʻgʻri keldi. 2017/2018 oʻquv yili boshiga kasb-hunar kollejlarida 73,1 ming nafar oʻqituvchi qayd etilgan boʻlib, ulardan 68,6 ming nafari oliy maʼlumotli oʻqituvchilar va 4,4 ming nafari esa oʻrta maxsus maʼlumotga ega boʻlgan oʻqituvchilarni tashkil qilgan [2].

Rivojlangan xorijiy davlatlar tajribasi asosida oʻrta maxsus, kasb-xunar taʼlimi tizimini rivojlantirish muhim masalaga aylandi va bu borada koʻplab normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Jumladan, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 14-martdagi “Oʻrta maxsus, kasb-xunar taʼlimi muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi qarori va 2017-yil 26-sentyabrdagi “Oliy taʼlim muassasalariga kirish uchun nomzodlarni maqsadli tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish toʻgʻrisida”gi qaroriga asosan akademik litseylar Oliy va oʻrta maxsus taʼlim vazirligi hamda boshqa vazirliklarga tegishli oliy taʼlim muassasalariga biriktirildi. Ushbu qarorlar akademik litseylar faoliyatini tubdan takomillashtirishga zamin yaratdi. Masalan, avvalgi yillarda har bir oʻquv yili 40 haftadan iborat boʻlib, dars mashgʻulotlari iyun oyi oxirigicha davom etgan, bu esa oʻquvchilarning toliqishiga, taʼlim sifati va samaradorligiga salbiy taʼsir qilgan. Shuningdek, har bir guruhda 30-35 nafar oʻquvchi boʻlib oʻqituvchining ular bilan individual shugʻullanishini cheklab qoʻygan. Yuqoridagi qabul qilingan qarorlar natijasida oʻquv jarayoni 34 haftaga, oʻquvchilar soni 26 nafarga qisqartirildi.

Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 24-oktyabrdagi “Umumiy oʻrta taʼlim muassasalarining 10-11-sinflari oʻquvchilariga kasbiy taʼlim berishga ixtisoslashgan oʻquv-ishlab chiqarish majmualarini tashkil etish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi qaroriga asosan taʼlim muassasalarida oʻquv-ishlab chiqarish majmualari tashkil etildi. Mazkur majmualarda oʻquvchilar yuqori tayyorgarlik talab etmaydigan yoʻnalishlar: pazandalik, oshpazlik, kosiblik, hisobchilik, sartaroshlik, tikuvchilik, zardoʻzlik, sayyohlik xizmatlari tashkilotchisi, avtomobil taʼmirlash texnigi va duradgorlik kabi yoʻnalishlarda oʻqitila boshlandi. Masalan: 2017-2018 oʻquv yilida Jizzax viloyatidagi taʼlim muassasalarida 12 637 nafar 10-sinf oʻquvchilarining kasb-xunar oʻrganishi uchun kollejlar qoshida 60 ta, maktablarda 68 ta oʻquv-ishlab chiqarish majmualari faoliyati yoʻlga qoʻyildi. Shuningdek, Namangan viloyatida 90 ta kasb-xunar kolleji bazasida 102 ta, umumtaʼlim maktablari qoshida 12 ta oʻquv-ishlab chiqarish majmualari tashkil etilib, 20843 nafar 10-sinf oʻquvchilariga kasb-xunar kollejlaridan biriktirilgan 476 nafar tajribali murabbiylar 40 dan ortiq kasb-xunarni oʻrgata boshladi [3].

2018/2019 oʻquv yilining boshiga Oʻzbekiston Respublikasida 1537 ta oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlimi muassasalari faoliyat yuritib, ulardan akademik litseylar soni 123 tani (8 foiz) va kasb-hunar kollejlar soni 1414 tani (92 foiz) tashkil etdi. Kasb-hunar kollejlarining umumiy sonida eng katta ulush Samarqand, Fargʻona, Qashqadaryo va Toshkent viloyatlari hissasiga, eng kam ulush esa Navoiy, Jizzax va Buxoro viloyatlariga toʻgʻri keladi. 2018/2019 oʻquv yili boshiga kasb-hunar kollejlari oʻqituvchilari soni 44,0 ming kishini tashkil etib, ulardan 41,0 ming nafari (93,2 foiz) oliy maʼlumotli va 3,0 ming nafari (6,8 foiz) oʻrta maxsus maʼlumotga ega.

Tahlillar shuni koʻrsatdiki, globallashuv sharoitida mehnat bozori ehtiyoji va talablarining tez oʻzgaruvchanligi, oʻtgan davr mobaynida bu tizim mavjud bozor qonuniyatlariga moslashtirib borilmagani, har bir hududning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, istiqboli toʻliq e'tiborga olinmay mutaxassis kadrlar tayyorlangani oqibatida oʻrta maxsus va kasb-xunar ta'lim tizimi tubdan isloh qilishga muhtoj boʻlib qoldi [4]. Shu asosda, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 25-yanvardagi "Umumiy oʻrta maxsus va kasb-xunar ta'limi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida"gi PF-5313-son farmonida kasb-hunar ta'lim tizimida kadrlar tayyorlashning muhim vazifalari koʻrsatildi.

Sohadagi mavjud muammolarga qaramasdan bir qator yutuqlarga ham erishildi, jumladan, 2018-yilda Singapurning ChemiCo kompaniyasi oʻtkazgan kimyo fani boʻyicha jahon olimpiadasida Toshkent pediatriya tibbiyot instituti akademik litseyi oʻquvchilari 1 ta oltin, 1 ta kumush va 4 ta bronza medalni qoʻlga kiritishdi hamda jahonning yigirmaga yaqin davlatidan 193 oʻquvchi qatnashgan bellashuvda nazariy bilimlar va ularni amaliyotda qoʻllash boʻyicha oʻz bilimlarini namoyish etishdi. Shuningdek, Minsk shahrida oʻtkazilgan 52-xalqaro Mendeleyev olimpiadasida esa 1 ta kumush, 3 ta bronza medal hamda Slovakiya va Chexiya davlatlarida boʻlib oʻtgan 50-jahon kimyo olimpiadasida 2 ta bronza medalga munosib topilgani ta'lim sohasiga qaratilgan yuksak e'tibordan dalolat beradi.

Respublikada oʻrta-maxsus va kasb-xunar ta'lim sohasida YUNISEF oʻtkazgan tahlillar shuni koʻrsatdiki, ta'lim tizimidan chiqayotgan yoshlar mehnat bozorida talab qilinadigan koʻnikmalar yetishmasligi, ta'lim tizimidan mehnat bozoriga oʻtishda yoshlar bir qancha muammolarga duch kelishlari hamda "Bandlik, ta'lim va oʻquv bilan qamrab olinmagan" (qisqacha-NEET) koʻp sonli yoshlar mavjudligi bundan dalolat berishini koʻrsatdi. Baholashlarga koʻra, 15-29 yoshdagi 8,5 mln nafar yoshlarning 42 foiz (3,6 mln) iqtisodiy jihatdan faol emasligi, hech qanday mehnat, ta'lim yoki kasbiy tayyorgarlik bilan band emas hamda butun mamlakat boʻyicha NEET koʻrsatkichi yosh ayollar uchun 66 foiz, yosh erkaklar uchun esa 34 foizni tashkil qilgan [5]. Qolaversa, imkoniyati cheklangan yoshlar orasida NEET koʻrsatkichi 77 foiz, ogʻir shakldagi nogironligi bor odamlar boʻyicha esa ushbu koʻrsatkich 91 foizgacha yetadi. Bundan tashqari, yoshlar orasida ishsizlik mamlakatdagi ishsizlikning oʻrtacha darajasiga nisbatan ikki barobar yuqoridir (18 foiz) hamda mehnat bozoriga muvaffaqiyatli chiqayotganlar orasida koʻnikmalarga ega boʻlish masalasida ma'lum boʻshliqlar mavjudligi va ish beruvchilar oʻz xodimlarining koʻnikmalaridan qoniqmayotganligi belgilari mavjudligi edi. Masalan, ularning "oʻz harakatlari uchun ma'suliyatni oʻz zimmasiga olish", "asoslanish" va "kreativlik "kabi ijtimoiy-emotsional koʻnikmalar shular jumlasidandir.

2019/2020 oʻquv yilida jami 78484 nafar (jami kollej bitiruvchilarining 45,2 foizini tashkil qiladi) xotin-qizlar oʻzlari tanlagan yoʻnalishlar boʻyicha tugatdi va ularni ish oʻrni bilan ta'minlash uchun "Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi" tomonidan bir qator ishlar qilindi. Jumladan, Toshkent shahrida ishsiz ayollar, xotin-qizlar va kasbiy malakasini oshirmoqchi boʻlgan fuqarolar uchun 10 ta professional ta'lim muassasasida 21 ta kasb boʻyicha 82 ta qisqa muddatli oʻquv kurslari tashkil etildi. Oʻquv kurslarini tashkil etish uchun oliy ta'lim

muassasalarini rivojlantirish jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan 3,06 mlrd so‘m mablag‘ ajratildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi Oliy Majlisga qilingan murojaatnomasida ta’lim sohasini tubdan rivojlantirish, tizimda yangi professional ta’lim tizimini yo‘lga qo‘yish borasida dolzarb vazifalar ko‘rsatilib, bu borada, 2020/2021-o‘quv yilidan 340 ta kasb-xunar maktabi, 147 ta kollej va 143 ta texnikumlarni tashkil etish, milliy malaka tizimini ishlab chiqish va natijada 9000 ga yaqin kasblar bo‘yicha kadrlar tayyorlash masalalariga alohida to‘xtalib o‘tildi [6]. Buning natijasida, 340 ta kasb-xunar maktabi, 147 ta kollej va 143 ta texnikum tashkil etildi. Amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida, 2020/2021-o‘quv yilidan boshlab Ta’limning xalqaro standart tasniflagichi (TXST) ko‘rsatkichlari bilan uyg‘unlashgan boshlang‘ich, o‘rta va o‘rta maxsus professional ta’lim tizimi joriy qilindi. Unga ko‘ra:

o‘rta maxsus ta’lim- akademik litseylarda 9 yillik umumiy o‘rta ta’lim asosida 2 yil davom etadi va o‘quvchilarning intellektual salohiyatlarini rivojlantirishga qaratiladi. Professional ta’lim esa 3 ta yo‘nalishda:

boshlang‘ich professional ta’lim- kasb-hunar maktablarida umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 9-sinf bitiruvchilari asosida kunduzgi ta’lim shaklida umumta’lim fanlarining va mutaxassislik fanlarining ikki yillik integratsiyalashgan ta’lim dasturlari bo‘yicha olib boriladi. Ta’limning Xalqaro standart tasniflagichining 3-darajasiga mos keluvchi dasturlar bo‘yicha 9-sinf bitiruvchilarini professional ta’lim olishini ta’minlaydi. Shu asosda, o‘quvchilarni kasbga o‘rgatish, malakali mutaxassis sifatida mehnat bozoriga kirib kelishiga ko‘maklashish samarali hisoblanadi.

O‘rta professional ta’lim- kollejlarda davlat buyurtmasi yoki to‘lov-shartnoma asosida kasblar va mutaxassisliklarning turlari asosida, ikki yilgacha davom etadigan kunduzgi, kechki va sirtqi ta’lim shakllarida umumiy o‘rta, o‘rta maxsus ta’lim va boshlang‘ich professional ta’lim bo‘yicha olib boriladi. Bunda, Ta’limning Xalqaro standart tasniflagichining 4-darajasiga mos keluvchi dasturlar bo‘yicha o‘qitiladi. Bunda asosan, umumta’lim maktablarining 11-sinf bitiruvchilari tarkibidan 2 yilgacha muddatda tashkil etiladi. Har bir yirik korxona, klaster, vazirlik va idora o‘z yo‘nalishida mehnat bozorini puxta o‘rgangan holda joriy va istiqbolda yaratiladigan ish o‘rinlari, kadrlarga bo‘lgan ehtiyojdan kelib chiqib, o‘rta bo‘g‘in mutaxassislariga malaka talabini beradi, buyurtmalar portfelini shakllantiradi.

O‘rta maxsus professional ta’lim- texnikumlarda umumiy o‘rta, o‘rta maxsus, boshlang‘ich professional va o‘rta professional ta’lim asosida davlat buyurtmasi yoki to‘lov-shartnoma bo‘yicha kasblar hamda mutaxassisliklarning murakkabligini hisobga olib, davomiyligi kamida 2 yil bo‘lgan kunduzgi, kechki va sirtqi ta’lim shakllarida amalga oshiriladi [7]. Bunda, Ta’limning Xalqaro standart tasniflagichining 5-darajasiga mos keluvchi ta’lim dasturlari asosida oliy ta’lim tizimi bilan integratsiyalashgan, vazirlik, idora, tashkilotlar tizimida faoliyat olib boradigan 187 ta texnikumlar tashkil etildi. Shuningdek, 2 yillik tahsildan so‘ng texnikum o‘quvchilari oliy ta’lim muassasalarida o‘qishni 2-kursdan boshlab davom ettirish imkoniga ega bo‘lishadi. Shu asosda, 2020/2021 o‘quv yilidan

boshlab yangi professional ta’lim tizimi, ya’ni respublika bo‘yicha 339 ta kasb-hunar maktablari, 194 ta kollej va 191 ta texnikumlar faoliyati yo‘lga qo‘yildi [8]. Mazkur professional ta’lim muassasalariga jami 183916 nafar o‘quvchi-yoshlar qabul qilinib, zamonaviy kasb-hunarlar malakali pedagog kadrlar tomonidan o‘rgatila boshlandi. Shuningdek, o‘quvchilarning 79217 nafari kasb-hunar maktablariga, 53943 nafari (shundan 9192 nafari davlat granti asosida) kollejlarga hamda 50756 nafari (shundan 8051 nafari davlat granti asosida) texnikumlarga o‘qishga qabul qilindi [9]. Amalga oshirilgan tadbirlar natijasida, 2020/2021 o‘quv yili uchun professional ta’lim muassasalariga qabul parametrlari shakllantirilib, qabul jarayonlari ilk marotaba onlayn hujjat topshirish asosida tashkil etildi. O‘quvchilarga kasb va mutaxassislik egallash imkoniyatini kengaytirish maqsadida 2020/2021 o‘quv yili uchun kollej va tehnikumlarga 21034 nafar yoshlarni to‘lov-kontraktga qo‘shimcha kvota asosida qabul qilindi. Bundan tashqari, to‘lov-kontrakt asosida qabul qilingan yetim bolalar va ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan o‘quvchilar, ijtimoiy himoyaga muhtoj oila farzandlari hamda nogironligi bo‘lgan bolalarni qo‘llab-quvvatlash maqsadida ushbu toifaga kiruvchi 1157 nafar o‘quvchilar to‘lov-kontraktlardan ozod etilib, davlat granti asosida qabul qilindi.

Harakatlar strategiyasining 2021-yil “Yoshlarni qo‘llab-quvvatlash va aholi salomatligini mustahkamlash yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturiga ko‘ra 47 ta Abu Ali ibn Sino nomidagi Jamoat salomatligi texnikumlari va 28 ta tibbiyot kollejlari o‘quvchilarini ixtisosligidan kelib chiqib respublika ixtisoslashtirilgan ilmiy-amaliy tibbiyot markazlariga, ilmiy-tadqiqot institutlari va tibbiyot oliy ta’lim muassasalarining boshqa turdagi tibbiyot klinikalariga biriktirish, texnikum va kollejlarda o‘rta tibbiyot kadrlarini tayyorlashning mutlaqo yangi tizimini joriy qilindi.

2021/2022 o‘quv yilida O‘zbekiston Respublikasida jami 86 ta akademik litsey faoliyat yuritib, akademik litseylarda faoliyat olib boradigan o‘qituvchilar soni 2020-yilga nisbatan 384 nafarga yoki 11,6 foizga kamaydi va 3309 nafarni tashkil etdi. Hududlar bo‘yicha eng ko‘p o‘qituvchilar ulushi Toshkent shahrida-923 nafar, eng kam ko‘rsatkich Toshkent viloyatida-84 kishini tashkil etgan.

2021/2022 o‘quv yili boshida respublikada 342 ta kasb-hunar maktablari faoliyat yuritib, eng yuqori ko‘rsatkich Samarqand viloyatida (37 ta), eng kam ko‘rsatkichni Toshkent shahri (6 ta) tashkil etgan. 2021-yilda kasb-hunar maktablarida faoliyat yuritadigan o‘qituvchilar soni 2020-yilga nisbatan 3465 nafarga yoki 1,5 barobarga ortib, 9931 nafarni tashkil etdi. Shuningdek, hududlar bo‘yicha tahlil etilganda eng ko‘p o‘qituvchilar ulushi Qashqadaryo viloyatida 1447 nafar, eng kami ko‘rsatkich Toshkent shahrida 239 kishini tashkil etgan.

2021/2022 o‘quv yilida respublikadagi 184 ta kollejda 95,2 ming nafar o‘quvchini tashkil qilgan holda, bu borada eng yuqori ko‘rsatkich Farg‘ona viloyatida (14,9 ming o‘quvchi), eng kam ko‘rsatkich esa Navoiy viloyatida (1,7 ming kishi) qayd etilgan. Kollejlarda 3873 nafar (o‘rindoshlarsiz) o‘qituvchilar faoliyat olib borib, mazkur ko‘rsatkich 2020-yilga nisbatan (2020-yilda-3685) 5,1 foizga ortgan.

O‘zbekiston Respublikasida 2021/2022 o‘quv yilida texnikumlar soni 215 tani tashkil etib, 2020/2021 o‘quv yili boshiga nisbatan 28 taga ortgan. 2021/2022

o‘quv yili boshida texnikumlarda 4894 nafar o‘qituvchi faoliyat olib borib, bu o‘tgan o‘quv yiliga (3793 nafar) nisbatan 1,3 barobarga ortiq, hududlar bo‘yicha eng ko‘p o‘qituvchilar ulushi Samarqand viloyatida 675 nafar, eng kam ko‘rsatkich esa Sirdaryo viloyatida 178 nafarni tashkil qilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 31-avgustdagi PQ-5241-son qarori asosida o‘rta maxsus professional ta’lim darajasidagi 101 ta kasb va mutaxassisliklar bo‘yicha ta’lim dasturlari joriy qilindi. Xorijiy davlatlarga ishlash uchun ketayotgan shaxslarni kasb va mutaxassisliklar bo‘yicha o‘qitish va tayyorgarlik olib borish nafaqat mehnat migrantlari oilalarining daromadlarini oshirishga hamda qishloq hududlarida kambag‘allikni qisqartirishga hissa qo‘shadi. Shu boisdan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 25-yanvardagi “Vaqtinchalik mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun xorijiy davlatga ketayotgan shaxslarni va band bo‘lmagan aholini o‘qitishni tashkil etish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” PQ-4962-son qaroriga muvofiq 13 ta professional ta’lim muassasalarida qurilish sohasi malakali mutaxassislarini tayyorlash markazlari tashkil etildi. Ushbu markazlarning normativ hujjatlari mahalliy va xorijiy ish beruvchilarning takliflari asosida 20 ta kasb bo‘yicha o‘quv reja va dasturlar xalqaro standartlar asosida ishlab chiqilib, 1500 nusxada qurilish sohasidagi kasblar bo‘yicha o‘zbek, rus va ingliz tillarida maxsus lug‘at hamda o‘quv-didaktik materiallar yetkazib berildi hamda respublikadagi 271 ta professional ta’lim muassasalarida 110 ta kasb bo‘yicha 764 ta qisqa muddatli o‘quv kurslari olib borildi. Shuningdek, arxitektura va qurilish tizimidagi tor ixtisosliklar bo‘yicha qisqa muddatli o‘quv kurslariga professional ta’lim muassasalarining 151 nafar malakali o‘qituvchi va ishlab chiqarish ta’limi ustalari jalb qilindi. Mazkur chora-tadbirlarni amalga oshirish uchun 2020-2021 yillarda 95 mlrd so‘m mablag‘ yo‘naltirilib, 74 ming nafar tashqi mehnat muhojirlari qayta o‘qitildi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 26-fevraldagi “Professional ta’lim tizimi boshqaruv hamda pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini tubdan takomillashtirish to‘g‘risida”gi 106-son qarori qabul qilindi. Mazkur qarorda rahbarlar va pedagog hodimlar muqobil, masofaviy, malaka oshirish ta’lim muassasalari va uyg‘unlashgan holda malaka oshirishga jalb qilinishi ko‘zda tutildi. 2020/2021 o‘quv yilida professional ta’lim muassasalarida kunduzgi ta’lim shakliga qo‘shimcha ravishda kechki va sirtqi ta’lim shakllari hamda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 29-martdagi “Professional ta’lim tizimida dual ta’limni tashkil etish chora-tadbirlari haqida”gi 163-son qaroriga muvofiq dual ta’lim prinsiplarining joriy etilishi o‘quvchilarning kasb va mutaxassiliklarini egallash imkoniyatlarini yanada kengaytirdi. Shu asosda, 2021/2022 o‘quv yili uchun professional ta’lim muassasalariga sirtqi ta’lim shakli uchun 37990 nafar, kechki ta’lim shakliga 15768 nafar hamda dual ta’lim shakliga 7181 nafar o‘quvchilarni qabul qilish uchun kvotalar tasdiqlandi.

Professional ta’lim tizimida an’anaviy o‘qitishni inkor qilmagan holda qayta tayyorlash va malaka oshirish faoliyatida axborot texnologiyalari asosida ta’lim natijalarini xolisona baholashni ta’minlaydigan my.moqt.uz dasturiy-algoritmli

platforma yaratildi. Shuningdek, “Hayot davomida ta’lim olish” tamoyili asosida uzluksiz malaka oshirishni ta’minlashga qaratilgan elektron portfolio tizimi joriy etilib, my.moqt.uz platformasining ma’lumotlar bazasi shakllantirildi (725 ta professional ta’lim muassasalari, 12 ta ixtisoslashgan oliy ta’lim muassasalari huzuridagi malaka oshirish markaz (fakultet)lari, boshqaruv va pedagog kadrlar to‘g‘risidagi ma’lumotlar kiritildi). Malaka oshirish tizimining 13 ta yo‘nalishi uchun o‘quv rejalar va 71 ta fan (modul)larning o‘quv dasturlari ishlab chiqildi. Jumladan, mazkur o‘quv rejalariga zamonaviy metodlar asosida rahbarning “soft skills” kompetensiyalarini rivojlantirish, “ta’lim muassasasi o‘quvchilarining “World Skills” standartlari asosida kompetensiyalarini shakllantirish”, “dual ta’lim tizimini joriy etish”, “tadbirkorlikka yo‘naltirilgan ta’lim”, “ta’lim natijalariga mo‘ljallangan o‘quv jarayonini tashkil etish” hamda “tajriba sinov ishlarni tashkil etish” kabi zamonaviy modullar joriy etildi [10].

XULOSA

Xalqaro ta’lim standartlari asosida kasb-hunar ta’lim tizimining davlat ta’lim standartlari, kasb-hunar ta’limida o‘qitish muddatlari bo‘yicha kasblar va mutaxassisliklar ro‘yxati qaytadan ishlab chiqildi. Buning natijasida, respublikada ilk marotaba boshlang‘ich, o‘rta va o‘rta maxsus professional ta’lim tizimi joriy qilindi. Mazkur tizimning joriy qilinishi natijasida yoshlarning kasb-hunar o‘rganishga qiziqishlari ortishiga xizmat qildi. Sohani rivojlantirish uchun esa o‘rta maxsus, professional ta’lim bitiruvchilarini ish bilan ta’minlash maqsadida mahalliy va xalqaro kompaniyalar bilan hamkorlikni rivojlantirish, ularning talab va ehtiyojlari bo‘yicha ta’lim dasturlarini takomillashtirish hamda amaliy mashg‘ulotlar va stajirovkalar tashkil etish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Бекмуродов М., Куронбоев К., Тангриев Л., Харакатлар стратегияси асосида жадал тараккиёт ва янгиланиш сари. - Тошкент: Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. - 71 б

2. Statistik to‘plam. O‘zbekistonda ta’lim 2017-2020.-T.: O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo‘mitasi, 2021.-123 b.

3. Содиқов А, Акабаров Ғ. Ўқувчилар касбларни қандай ўзлаштирмоқда? “Маьрифат” газетаси. 10.05.2018.

4. Ne’matov Sh.U. O‘zbekistonda uzluksiz ta’lim tizimining takomillashtirilishi 2017–2021-yillar). Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) diss. -Toshkent, 2025., 87-b.

5. 2019/2020 Ўзбекистондаги болалар вазиятининг тахлили. Бирлашган Миллатлар ташкилоти Болалар Фонди томонидан нашр этилган: Т-2020, -59 б.

6. Ғаффаров Ф. Ўзбекистонда Профессионал таълимнинг ривожланиш тарихи ва устувор вазифалари. Ўзбекистонда-Профессионал таълим-журнали, -2022 йил, Нишона сони, -25 б.

7. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги жорий архиви. 9.08.2020. № 3/1 сонли Ҳайъат қарори, 113-варақ.

8. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги жорий архиви. 9.08.2020. № 3/1 сонли Ҳайъат қарори, 114-варақ.

9. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги жорий архиви. 9.08.2020. № 3/1 сонли Ҳайъат қарори, 112-варақ.

10. Ne'matov Sh.U. O'zbekistonda uzluksiz ta'lim tizimining takomillashtirilishi 2017–2021-yillar). Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. -Toshkent, 2025., 100-b.

Неьматов Ш. У.
PhD., и.о. доцента кафедры «Социально-гуманитарных наук»
Сарбанский университет
nshohzodbek@gmail.com

РЕФОРМЫ, ВНЕДРЕННЫЕ В СИСТЕМУ СРЕДНЕГО СПЕЦИАЛИЗИРОВАННОГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ (2017–2021 гг.)

АННОТАТЦИЯ

В данной статье анализируются реформы и изменения, реализованные в системе среднего специализированного и профессионального образования на основе Стратегии действий Республики Узбекистан. Также рассматриваются нормативно-правовые акты, принятые в этом секторе в 2017-2021 годах, реализация государственных программ, финансовое состояние образовательных учреждений, их материально-техническая база, а также статистический анализ изменений, связанных с деятельностью образовательных учреждений.

Ключевые слова: Профессиональное образование, Стратегия действий, государственная программа, профессиональное образование, программа “Мировые навыки”, навыки межличностного общения, материально-техническая база, международные стандарты.

Nematov Sh. U.
PhD., associate professor at the department of
«Social and Humanitarian Sciences»
University of Sarbon
nshohzodbek@gmail.com

REFORMS IMPLEMENTED IN THE SECONDARY SPECIALIZED AND VOCATIONAL EDUCATION SYSTEM OF UZBEKISTAN (2017-2021)

ABSTRACT

This article analyzes the reforms and changes implemented in the secondary specialized and vocational education system of the Republic of Uzbekistan based

on the Action Strategy. Furthermore, it provides a statistical analysis of changes related to: the normative-legal documents and state programs adopted in the sector between 2017-2021, the execution of these programs, the financial condition of educational institutions; their material-technical base, and the operational activities of these institutions.

***Key words*:** Vocational education, Action Strategy, state program, professional education, World Skills program, soft skills, material and technical base, international standard.

Normuratov O‘. J.
«Бухоро тарихи» кафедраси тадқиқотчиси
Buxoro davlat universiteti
Normuratov94@gmail.com

BUXORO XONLIGI VA ROSSIYA PODSHOLIGI O‘RTASIDAGI SIYOSIY HAMDA IQTISODIY MUNOSABATLARNING SHAKLLANISHI (XVI ASR OXIRI – XVII ASR BIRINCHI YARMI)

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada XVI asrning so‘nggi choragi va XVII asrning birinchi yarmida Buxoro xonligi va Rossiya podsholigi o‘rtasidagi diplomatik munosabatlarning shakllanish dinamikasi, elchilik protokoli xususiyatlari hamda o‘zaro savdo aloqalarining rivojlanish bosqichlari tahlil qilingan. Tadqiqotda Shayboniylar inqirozi va Ashtarxoniylar sulolasi hokimiyatga kelishi davrida mintaqaviy geosiyosatdagi o‘zgarishlar, Romanovlar sulolasining tashqi siyosiy strategiyasi hamda elchilar almashinuvi jarayonidagi protokol ziddiyatlari yoritib berilgan. Xususan, Ivan Xoxlov, Muhammad Ali, Anisim Gribanov kabi diplomatik vakillarning missiyalari va ularning siyosiy-iqtisodiy natijalari ilmiy baholangan.

Kalit so‘zlar: Buxoro xonligi, Rossiya podsholigi, Ashtarxoniylar, Romanovlar, Ivan Xoxlov, Imomqulixon, diplomatik protokol, elchilik, savdo yo‘llari, geosiyosat, asirlar almashinuvi.

KIRISH

XVI asr oxiri va XVII asr boshlarida Yevroosiyo qit’asining geosiyosiy xaritasida yuz bergan tub o‘zgarishlar Markaziy Osiyo mintaqasi va Sharqiy Yevropa tekisligida joylashgan yirik davlat tuzilmalari o‘rtasidagi munosabatlarning yangi paradigmasini shakllantirishni taqozo etar edi. Bir tomondan, Markaziy Osiyoda Shayboniylar sulolasining inqirozi va hokimiyat tepasiga Ashtarxoniylar (Joniylar) sulolasining kelishi, ikkinchi tomondan, Rossiyada “Alg‘ov-dalg‘ovli davr” yakunlanib, Romanovlar sulolasining taxtga o‘tirishi har ikki davlat oldiga o‘z legitimligini xalqaro maydonda mustahkamlash va tashqi iqtisodiy aloqalarni diversifikatsiya qilish vazifasini qo‘ydi. Ushbu tarixiy pallada Buxoro xonligi va Rossiya podsholigi o‘rtasidagi aloqalar nafaqat savdo manfaatlariga, balki mintaqaviy xavfsizlik va strategik sheriklik masalalariga ham asoslangan edi.

Mazkur davrdagi diplomatik munosabatlarning o‘ziga xos xususiyati shunda ediki, ular murakkab elchilik protokoli, diniy-madaniy tafovutlar va o‘zgaruvchan harbiy-siyosiy vaziyat fonida kechgan. Rossiya imperiyasining Sharqqa, xususan, Hindiston va Xitoy bozorlariga chiqishga bo‘lgan intilishi hamda Buxoro xonligining shimoliy yo‘nalishdagi savdo yo‘llari xavfsizligini ta’minlashga bo‘lgan ehtiyoji ikki davlat o‘rtasidagi muloqotni jadallashtiruvchi asosiy omillar

sifatida xizmat qildi. Shu bilan birga, tomonlar oʻrtasidagi ishonchsizlik, razvedka maʼlumotlarini toʻplashga boʻlgan urinishlar va “diplomatik obroʻ” talashish holatlari munosabatlarning chiziqli rivojlanishiga toʻsqinlik qiluvchi toʻsiqlar boʻlib qolayotgan edi.

Ushbu maqolaning maqsadi tarixiy manbalar asosida Buxoro–Rossiya munosabatlarining institutsionalizatsiya jarayonini, elchilik missiyalarining maqsad va vazifalarini hamda ularning amaliy natijalarini kompleks tahlil qilishdan iboratdir. Tadqiqotda asosiy eʼtibor elchilar almashinuvi jarayonidagi protokol normalarining shakllanishi, sovgʻa-salom almashish anʼanalari va siyosiy muloqotning mazmun-mohiyatini ochib berishga qaratilgan.

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

XVI asrning soʻnggi choragi va XVII asr davomida Markaziy Osiyo geosiyosiy maydonida kuchlar muvozanatining oʻzgarishi Rossiya va mintaqa xonliklari, xususan, Buxoro xonligi oʻrtasidagi munosabatlarning yangi bosqichga koʻtarilishini taqozo etdi. Ushbu davrdagi diplomatik aloqalarning ilk koʻrinishlari haqida qimmatli maʼlumot beruvchi, oʻzining “Abdullanoma” asari bilan mashhur boʻlgan tarixchi Hofiz Tanish Buxoriy Buxoro xonligi va Rossiya oʻrtasidagi elchilar almashinuvi jarayonlariga toʻxtalib, buxorolik elchilarning Moskvadan qaytgan vaqti 1583-yilning qish oyiga, havonining qattiq sovuq boʻlgan pallasiga toʻgʻri kelganligini alohida taʼkidlaydi. Ushbu tarixiy manbada qayd etilishicha, elchilik missiyasi davomida tuhfa sifatida Moskvadan 12 ta maxsus oʻrgatilgan lochin, noyob Darband sovutlari va tuyalar keltirilgan [1]. Bu davrda Moskva va Buxoro oʻrtasidagi aloqalar Sibir xonligining qulashi arafasidagi murakkab vaziyatni aks ettirgan.

Buxoro va Rossiya oʻrtasidagi elchilar almashinuvining rasmiy va muntazam tus olishi rus podshosi Fyodor Ivanovich hukmronligi davriga toʻgʻri keladi. Xususan, 1589-yilda shayboniy hukmdor Abdullaxon II ning yorligʻini olib Moskvaga birinchi boʻlib tashrif buyurgan rasmiy vakil elchi Muhammad Ali hisoblanadi. Biroq, ushbu diplomatik tashrif chogʻida jiddiy protokol xatoligiga yoʻl qoʻyilgan boʻlib, Buxoro elchisi keltirgan yorliqda rus podshosining toʻliq unvonlari (titulaturasi) qayd etilmaganligi hamda matnda diplomatik odobga zid baʼzi bir qoʻpol soʻzlarning yozilganligi sababli elchi dastlab qabul qilinmagan. Shunga qaramay, pragmatik siyosat ustun kelib, elchi podshoning gʻazabiga uchramasdan avf etilgan.

Rus davlatining amaldagi boshqaruvchisi (regenti), podsho Fyodor Ivanovichning qaynogʻasi boyon Boris Godunov tomonidan podshoning buyrugʻiga binoan javob tariqasida yozilgan maktubda diplomatik yozishmalar etiketiga eʼtibor qaratilib, Buxoro xoniga boshqa barcha davlat rahbarlari rus podshosiga hurmat yuzasidan “podsho hazrati oliylariga” deb murojaat qilishi va shunday yozishini maslahat qilingan. Ushbu tanbehga qaramasdan, diplomatik xushmuomalalik saqlanib, elchiga soʻralgan lochinlar berilganligi hamda elchilik missiyasi tomonidan olib kelingan tovarlar boj toʻlovlaridan ozod etilganligi qayd etiladi [2]. Afsuski, ushbu dastlabki tushunmovchilik keyingi munosabatlarda ham oʻz aksini topdi va maʼlum asoratlarni qoldirdi. Oradan bir necha yil oʻtib,

Buxorodan kelgan navbatdagi elchi Qutlug‘ mirzo Moskva hukumati tomonidan ushlab qolinadi va buning natijasida yuzaga kelgan vaziyatni yumshatish maqsadida 1595-yili sulton Nazar (Shohnazar) boshchiligida boshqa bir yangi elchilik guruhi jo‘natiladi.

Umuman olganda, XVII asrda Rossiya va O‘rta Osiyo xonliklari o‘rtasidagi munosabatlar murakkab va ko‘pincha tartibsiz holatda bo‘lib, tomonlarning har biri o‘z zimmasiga olgan shartnomaviy majburiyatlarini aniq va to‘liq bajarmaganlar. Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyo davlatlari bilan yaqinlashuviga turtki bergan asosiy sabab iqtisodiy manfaatlar va geosiyosiy omillar bo‘lgan. Rossiya mintaqada o‘ziga ishonchli siyosiy ittifoqchi topishga va o‘z iqtisodini, asosan tashqi savdo munosabatlarini kengaytirishga jiddiy harakat qildi. Ayniqsa, Eron, Hindiston va Xitoydan keluvchi muhim tranzit savdo yo‘llari chorrahasida joylashgan Qozoq mulklari, Kichik va O‘rta juz hududlari, Xiva va Buxoro xonliklari mintaqada o‘z mavqeyini mustahkamlashga intilayotgan Rossiya uchun alohida strategik qiziqish uyg‘otdi [3]. Ushbu qiziqishning yana bir omili XVII asrda “Buyuk Ipak yo‘li”ning shimoliy tarmoqlarini jonlantirish hamda ingliz va golland savdo kompaniyalariga raqobat sifatida Hindistonga chiqish yo‘llarini qidirish bilan bog‘liq edi.

Moskva davlati, shuningdek, Buxoroning No‘g‘oy O‘rda, Terek va Astraxan o‘rtasidagi munosabatlari masalalariga ham alohida diqqat qaratgani tabiiy hol edi. Chunki XVII asr boshida Buxoroda hokimiyat tepasiga kelgan va hukmronlik qilayotgan To‘qay-Temuriylar (Ashtarxoniylar) sulolasi Buxoro taxtini egallashdan avval, asli kelib chiqishi jihatidan Astraxan (Hoji Tarxon) xonlari avlodi bo‘lganliklari bois, Buxoroga kelguncha no‘g‘oylar va Shimoliy Kavkaz knyazliklari bilan yaxshi va yaqin aloqada bo‘lganlar [12].

Ashtarxoniylar davridagi munosabatlarning yangi sahifasi 1619-yili Romanovlar sulolasining ilk vakili Mixail Fyodorovich hukmronligi yillarida ochildi. Shu yili Buxoro hukmdori Imomqulixon tomonidan yuborilgan elchilar guruhi Moskvada rus boyonlari, yuqori lavozimli amaldorlari va dvoryanlari ishtirokidagi tantanali rasmiy qabul marosimida qatnashib, Buxoro xonining yorlig‘ini topshiradi. Elchilik missiyasi yakunida ular rus podshosining qimmatbaho in’omi – kumush qadah, 40 ta suvsar mo‘ynasi va safar xarajatlari uchun ajratilgan mablag‘ni qabul qilib oladi. Eng muhimi, ushbu tashrif ikki tomonlama aloqalarni chuqurlashtirishga xizmat qilib, mazkur elchilik guruhi bilan birga javob tariqasida Buxoroga rus dvoryani Ivan Xoxlov elchi qilib jo‘natiladi [4].

Tarixiy manbalarga ko‘ra, XVII asrda birinchilardan bo‘lib Markaziy Osiyo davlatlariga rasmiy maqomda tashrif buyurgan nufuzli rus elchisi aynan Ivan Danilovich Xoxlov bo‘lgan. Taniqli sharqshunos olim, professor N.I.Veselovskiyning (1848–1918) ma’lumotlariga ko‘ra, I.D.Xoxlov ijtimoiy kelib chiqishiga ko‘ra Qozonning “boyon bolalari” (rus davlatida xizmat qiluvchilar tabaqasi)dan bo‘lgan. Uning ismi diplomatik hujjatlarda birinchi marta ancha oldin, 1600-yilda Moskvaning Eron bilan bog‘liq aloqalarida qayd etilgan bo‘lib, bu uning tajribali diplomat ekanligidan dalolat beradi [5].

Xoxlov missiyasi oldida turgan strategik vazifalar 1620-yil 22-iyunda podsho tomonidan tasdiqlangan [6] va u uchun maxsus tuzilgan mufassal elchilik topshirig‘ida aniq belgilab qo‘yilgan edi [7]. Unga yuklatilgan vazifalar ko‘lami g‘oyat keng bo‘lib, Buxoro xonligidagi rus asirlarini ozod qilish masalasini hal etish, Imomqulixon bilan mustahkam savdo va siyosiy ittifoq tuzish shular jumlasidandir. Shuningdek, yo‘riqnomada “qanday qilib bo‘lmasin qat’iy ravishda Buxoro xonligining Turk sultoni, Fors shohi, Gruziya yerlari hamda Xiva xonligi bilan munosabatlari, qaysi davlatlar bilan do‘stligi, yozishmalari mavjudligi, qaysi davlatlar bilan o‘zaro aloqalari yomonligi, dushmanlari kimligi, Buxoro xonining harbiy jihatdan qay darajada kuchliligi, agar biror bir davlat bilan urush chiqadigan bo‘lsa, qaysi yuqoridagi davlatlardan Buxoro birinchilardan bo‘lib yordam kutishini yashirincha aniqlash” topshirilgan edi [8].

Bundan tashqari, Xoxlovga Buxoro xonining huzurida o‘zini qanday tutishi kerakligi, protokol bo‘yicha nimani gapirib, qanday javob qaytarishi lozimligi uqtirilgan. Agar qabul paytida bir vaqtning o‘zida bir nechta davlatlarning elchilari (masalan, Eron, Boburiylar Hindistoni, Usmoniylar vakillari) bitta dasturxonga taklif qilinsa, rus davlatining obro‘sini himoya qilgan holda boshqa elchilardan yuqorida o‘tirishni talab qilishi, agarda bu talab qondirilmasa, norozilik belgisi sifatida ovqatlanmaslik buyurilgan [15]. Shu bilan birga, xonning rus asirlariga munosabati, ipakchilik sohasidagi imkoniyatlar va qo‘shni hududlarni bosib olish haqidagi rejalarini bilib olish to‘g‘risida ham batafsil maxfiy ko‘rsatma berilgan.

1620-yil 22-iyunda podsho tomonidan tasdiqlangan ushbu maxsus topshiriq shu yilning 13-iyulida Qozonga yetkazilib, Xoxlov boshchiligidagi elchilik tarkibiga tarjimon Ivan Tirkov va tilmoch Semeyko Gerasimovlar kiritiladi. Elchilikka yo‘lga chiqishga tayyorgarlik ko‘rish uchun bor-yo‘g‘i bir hafta vaqt ajratiladi [9]. I.D.Xoxlov boshchiligidagi elchilik missiyasi 1620-yilning 21-iyulida Buxoro va Xiva elchilari Odamboy va Rahimqullar hamrohligida Qozondan yo‘lga chiqib, murakkab marshrut bo‘ylab harakatlanadi: Astraxan – Kaspiy dengizi – To‘pqo‘rg‘on (Mang‘qishloq) buxtasi – Urganch – Xiva – Xonqa – Qizilqum – Xayrabod orqali yurib, nihoyat Buxoroga yetib kelgan [10]. Bu elchilik yo‘lga ketgan vaqti bilan qo‘shib hisoblaganda Buxoroda va safarda jami 30 oyga yaqin – 1620-yil 21-iyuldan 1622-yil 12-dekabrgacha bo‘lgan muddatni qamrab oldi [11].

Buxoro shahriga kelgan ushbu birinchi muxtor rus elchisining sayohati turli ziddiyatli voqealar va sarguzashtlarga boy bo‘lgan. Elchi Buxoroga yetib kelgan vaqtda xon Samarqandda bo‘lganligi sababli, u Samarqandga borishiga to‘g‘ri kelgan [16]. O‘zining sayohati haqida hikoya qilib bergan elchi xonning qabulida bo‘lganida yuz bergan jiddiy diplomatik to‘qnashuvni tasvirlaydi. Marosim paytida rus podshosi tomonidan yuborilgan yorliqni saroy amaldori – dodhoh undan olib, xonga uzatmoqchi bo‘lganida, Xoxlov qat’iyat ko‘rsatib yorliqni dodhohga bermagan. U o‘z hukmdorining topshirig‘iga ko‘ra, xonga ta’zim bajo keltirib, maktubni shaxsan o‘zi xon qo‘liga topshirmoqchi ekanligini aytadi. Biroq xon elchiga yorliqni bevosita topshirishga imkon bermaydi. Shunda Ivan Xoxlov rus buyuk knyazi (podshosi) Mixail Fyodorovichning buyrug‘iga binoan buyuk knyaz

nomidan Imomqulixonga ta’zim qiladi. Bunga javoban xon rus buyuk knyazi nomidan qilingan ta’zimga hurmat belgisi sifatida oʻrnidan turmaydi [17].

Bu holatdan norozi boʻlgan rus elchisi diplomatik protokol qoidalarini eslatib, boshqa barcha hukmdorlar – xoh nasroniy, xoh musulmon boʻlsin, hatto turk sultoni ham, fors shohi ham podsho va buyuk knyaz Mixail Fyodorovich nomidan ta’zim bajo keltirilganda doʻstlik va birodarlik hurmati yuzasidan albatta oʻrnidan turishi va buyuk knyazning salomatligi haqida soʻrashi lozimligini ta’kidlaydi. Lekin Imomqulixon na oʻrnidan turadi va na rus podshosining sogʻligini soʻraydi. Vaziyatni yumshatish uchun Imomqulixon koʻp yillardan beri rus podshosi tomonidan avvalgi xonlarga biror marta elchi kelmaganligini, Ivan Xoxlov esa uzoq tanaffusdan keyingi birinchi elchi ekanligini vaj qilib koʻrsatadi. Xon rus podshosining nomidan qilingan ta’zim va yoqimli soʻzlarni eshitib xursand boʻlganligini, oʻrnidan turmasligi esa hurmatsizlik nuqtayi nazaridan emas, balki aytilgan nutqqa qanday javob qaytarish haqida chuqur oʻylab qolgani bilan izohlanishini aytadi [18]. Imomqulixonning ushbu javobi sharq diplomatiyasiga xos nozik qochirim va vaziyatdan ustalik bilan chiqish namunasi sifatida qabul qilingan.

Ivan Xoxlov podsho yorligʻini xonga olib borayotganda, xon baribir yorliqni olishni dodhohga topshiradi. Yorliq topshirilgach, elchi buyuk knyazning topshirigʻiga koʻra rasmiy nutq soʻzlaydi. Imomqulixon elchining nutqini eshitib, rus knyazining barcha iltimoslarini bajarishini va’da qiladi. Shuningdek, elchiga uni Buxoroda kutib turishi lozimligini tayinlab, yaqin kunlarda Buxoroda qayta uchrashishlarini aytib, qabulni yakunlaydi.

Muzokaralar natijasi oʻlaroq, faqat iyun oyining oxirida Imomqulixon tomonidan elchi Odamboy orqali rus asirlarini ozod qilish haqidagi yorliqqa qoʻshib, qimmatbaho sovgʻalar: egarlangan hamda jilovlangan zotdor aygʻir argʻumoq, kumush va oltin tolali oq ipakdan maxsus tayyorlangan salla, baxmal kaftan va oltin tola bilan nafis ishlov berilgan ipak kamar kabi tuhfalar topshiriladi [19]. Rus elchisi oʻz navbatida diplomatik an’anaga koʻra, unga xonning sovgʻalarini olib kelgan mulozimlarga baxmal kaftan, sifatli charm etik va olmaxon terilarini taqdim qilgan [20].

Elchi ortga qaytish yoʻliga chiqishdan oldin, xonning nufuzli amakisi Nodir Devonbegiga asirlikdagi ruslarni oʻz vataniga qaytarish toʻgʻrisidagi ruxsatnoma yorligʻini olish uchun murojaat qiladi. Devonbegi esa elchini oʻz qabuliga taklif qiladi. Elchi dastlab Nodir Devonbegiga Ivan Tirkov va tilmoch Semeyko Gerasimovlar orqali 2 ta movut mato, 3 juft charm etik, 2 ta olmaxon moʻynasidan tikilgan poʻstin hamda 10 ta qizil rangli idish-tovoqni sovgʻa tariqasida yuboradi [21]. Devonbegi sovgʻalarni mamnuniyat bilan qabul qilib, Ivan Xoxlovni huzuriga chorlaydi. Ikki oʻrtadagi suhbat uzoq davom etgach, Nodir Devonbegi Imomqulixon tomonidan elchiga yoʻl xarajatlari uchun 4 000 xonlik mablagʻ ajratilganligini va pulni Nazar Shigʻovuldan olishi mumkinligini aytadi [23]. Ta’kidlash joizki, “xonlik” Buxoro xonligida muomalada boʻlgan kumush tanga boʻlib, 4000 xonlik oʻsha davr uchun ancha katta mablagʻ hisoblangan va bu elchilikning qadri va ahamiyatini koʻrsatadi [22]. Olingan mablagʻlar elchilik missiyasi a’zolari oʻrtasida taqsimlanib, pulning ma’lum qismiga ot sotib oladilar

va Buxoro elchisi Odamboy bilan birgalikda yoʻlda koʻp mashaqqat va sarguzashtlarni boshdan kechirib, 1622-yilda Astraxanga yetib keladilar. E’tiborga molik jihati shundaki, Imomqulixon tomonidan elchi Odamboy orqali Moskva podshosiga ham katta hajmdagi sovgʻalar: 2 ta argʻumoq, hashamatli izvosh, biriga oltin suvi yuritilgan 3 ta poʻlat nogʻora, 2 ta oddiy va 1 ta oltin va qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan noyob pichoq, 9 toʻp baxmal va 5 ta tuya yuboriladi [24].

Xoxlov boshchiligidagi elchilik missiyasi Buxoroda boʻlgan davrida (1620-yildan 1622-yilgacha) toʻplangan ma’lumotlarning ilmiy qiymati beqiyosdir. Elchi tomonidan yigʻilgan materiallar Buxoro xonligining ijtimoiy-iqtisodiy, etno-siyosiy tarixini oʻrganishda bugungi kunda ham qimmatli birlamchi manba vazifasini oʻtab kelmoqda [13]. Xususan, Xoxlovning Buxoro xonligining Balx viloyati, Safaviylar Eroni va Boburiylar Hindistoni bilan tashqi aloqalari, shuningdek, qozoqlarning Samarqand hududlariga bosqinlari toʻgʻrisidagi ma’lumotlari tarixiy vaziyatni oydinlashtirishda alohida e’tiborga loyiq [14].

Birinchi elchilar orqali ikki oʻrtada sovgʻa-salomlar almashish amaliyoti keyingi munosabatlarda barqaror qoida tarzida saqlanib qoldi va diplomatik an’anaga aylandi. Keyinchalik, Mixail Fyodorovich hukmronligi yillarida Buxorodan Nodir Muhammad nomidan ikki marta elchilar joʻnatildi. Nodir Muhammad tomonidan rus podshosiga yozilgan va elchi Qozoqbek tomonidan keltirilgan yorliqda Rossiya bilan doʻstlik va savdo munosabatlarini davom ettirish, eng muhimi, Rossiyada asirlikda boʻlgan musulmonlarni rus asirlari bilan ayirboshlashga rozilik bildirish masalalari koʻtarilgan edi. Ushbu tashrif natijasida Moskva podshosi tomonidan sovgʻa sifatida shaxsan elchi Qozoqbekka 40 ta suvsar terisi, shuningdek, xonga 4 ta lochin va 2 pud “baliq tishi” (oʻsha davr manbalarida morj suyagi shunday nomlangan va u fil suyagi kabi qimmatbaho xomashyo hisoblangan) topshirilgan [25].

Diplomatik aloqalar izchilligini ta’minlash maqsadida 1646-yilning iyun oyida yangi taxtga oʻtirgan podsho Aleksey Mixaylovich tomonidan Buxoroga savdogar Anisim Gribanov elchi sifatida joʻnatiladi. U orqali otasi Mixail Fyodorovichning vafot etganligi, taxtga oʻzi oʻtirganligi ma’lum qilinib, Nodir Muhammadning Buxoro elchisi orqali oʻzaro asirlar ayirboshlash toʻgʻrisidagi va’dasi eslatiladi va ikki oʻrtadagi doʻstlik hamda savdo munosabatlarini avvalgidek davom ettirish maqsadi borligi ta’kidlanadi. Gribanov Nodir Muhammadga 3 ta lochin, 17 ta kiyimlik suvsar terisi [26], 12 ta tulki terisi va yana bir pud qimmatbaho “baliq tishi”ni podshoning rasmiy sovgʻasi sifatida topshiradi. Shu bilan birga, iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish maqsadida Buxoro bozorlarida sotish va ayirboshlash uchun turli xil rus tovarlari ham keltiriladi [27].

XULOSA

XVI asr oxiri va XVII asrning birinchi yarmida Buxoro xonligi hamda Rossiya davlati oʻrtasidagi diplomatik munosabatlar murakkab rivojlanish yoʻlini bosib oʻtdi. Dastlabki bosqichda kuzatilgan oʻzaro ishonchsizlik va elchilik protokolidagi jiddiy ziddiyatlar (Muhammad Ali missiyasi, Xoxlov va Imomqulixon oʻrtasidagi “ta’zim mojarosi”)ga qaramasdan, tomonlar pragmatik yondashuvni saqlab qolishga muvaffaq boʻldilar. Ashtarxoniylar sulolasi davrida diplomatik

aloqalarning muntazamlik kasb etishi har ikki davlatning strategik manfaatlariga xizmat qildi: Rossiya uchun bu Markaziy Osiyo orqali Sharq bozorlariga chiqish va razvedka ma’lumotlarini olish imkonini bersa, Buxoro xonligi uchun shimoliy qo‘shni bilan tinchlikni saqlash, savdo yo‘llari xavfsizligini ta’minlash va o‘z fuqarolarini asirlikdan qaytarish vositasi bo‘lib xizmat qildi.

Ivan Xoxlovning elchilik missiyasi esa ushbu jarayonda burilish nuqtasi bo‘lib, nafaqat siyosiy aloqalarni jonlantirdi, balki mintaqaning ichki va tashqi siyosati haqidagi qimmatli ma’lumotlar bazasini shakllantirdi. Pirovardida, siyosiy ambitsiyalar va protokol kelishmovchiliklariga qaramay, iqtisodiy zarurat va mintaqaviy barqarorlikka bo‘lgan ehtiyoj Buxoro–Rossiya munosabatlarining institutsional asoslarini mustahkamlashda hal qiluvchi omil bo‘ldi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдулланома. (“Шарафномаи шоҳий”) / Форс тилидан С. Мирзаев ва Ю. Ҳакимжонов таржимаси, илмий муҳаррир, нашрга тайёрловчи, сўз боши ва изоҳлар муаллифи Б.Аҳмедов – Т.: Шарқ, 2-китоб, 2000. – Б. 119.

2. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. – СПб.: Б.И., 1911. – Т. II. – С.156.

3. Абашин С.Н., Арапов Д.Ю., Бекмаханова Н.Е. и др. Центральная Азия в составе Российской империи. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – С.33.

4. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. – СПб.: Б.И., 1911. – Т. II. – С.157.

5. Веселовский Н.И. Иван Данилович Хохлов (Русский посланник в Персию и Бухару в XVII веке): монография. – СПб: Санкт-Петербург: Тип. В.С. Балашева и К°, 1891. 28 стр.

6. Хилков Г.Д. Сборник князя Хилкова. – СПб.: Типография брат. Пантелеевыхъ, 1879. – С. 424-439.

7. Алексеев А.К. Россия и Центральная Азия: торгово-экономические и политические отношения в XVII – XIX вв. // Россия и Восток: феноменология взаимодействия и идентификации в Новое время. Коллективная монография. / Отв.ред.: Н.Н. Дьяков, Н.А. Самойлов. – СПб.: СПбГУ, Восточный факультет; Изд-во «Студия НП-Принт», 2011. – С. 17.

8. Хилков Г.Д. Сборник князя Хилкова. – СПб.: Типография брат. Пантелеевыхъ, 1879. – С. 437-438.; Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Центральной Азии. – Ташкент: ФАН, 1985. – С. 202 – 203.

9. Веселовский Н.И. Иван Данилович Хохлов. (Русский посланник в Персию и Бухару в XVII веке). – ЖМНП, ч. 273. – М., 1891. – С. 60.

10. Хилков Г.Д. Сборник князя Хилкова. – СПб.: Типография брат. Пантелеевыхъ, 1879. – С. 389-397.

11. Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Центральной Азии. – Ташкент: ФАН, 1985. – С. 203.

12. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды / Отв. ред. М.А. Усманов. 2-е изд., испр. и доп. – Казань: Казанская недвижимость, 2016. – 764 с.;

Алексеев А.К. Политическая история Тукай-Тимуридов: По материалам персидского исторического сочинения Бахр ал-асрар. – СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 2006. – С. 52 – 92.

13. Алексеев А.К. Россия и Центральная Азия: торгово-экономические и политические отношения в XVII – XIX вв. // Россия и Восток: феноменология взаимодействия и идентификации в Новое время. Коллективная монография. / Отв.ред.: Н.Н. Дьяков, Н.А. Самойлов. – СПб.: СПбГУ, Восточный факультет; Изд-во «Студия НП-Принт», 2011. – С. 17.

14. Веселовский Н.И. Иван Данилович Хохлов. (Русский посланник в Персию и Бухару в XVII веке): монография. – СПб: Санкт-Петербург: Тип. В.С. Балашева и К°, 1891. 28 стр.

15. Григорьев В. Русская политика в отношении к Средней Азии. Исторический очерк // Сборник государственных знаний / Под редакцией Безобразова В.П. Том 1. – СПб.: Издание Кожанчикова Д.Е., 1874. – С. 237.

16. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. – СПб.: Б.И., 1911. – Т. II. – С.157.

17. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. – СПб.: Б.И., 1911. – Т. II. – С.157.

18. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. – СПб.: Б.И., 1911. – Т. II. – С.158.

19. Хилков Г.Д. Сборник князя Хилкова. – СПб.: Типография брат. Пантелеевыхъ, 1879. – С. 402.

20. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. – СПб.: Б.И., 1911. – Т. II. – С.159.

21. Хилков Г.Д. Сборник князя Хилкова. – СПб.: Типография брат. Пантелеевыхъ, 1879. – С. 403.

22. 1 хонлик = 2 рус олтини = 1 эски рус олтини = 180 рубль.

23. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. – СПб.: Б.И., 1911. – Т. II. – С.159.

24. Хилков Г.Д. Сборник князя Хилкова. – СПб.: Типография брат. Пантелеевыхъ, 1879. – С. 402.

25. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. – СПб.: Б.И., 1911. – Т. II. – С.160.

26. 1 дона кийим тайёр бўлиши учун 40 та сувсар териси ишлатилган.

27. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. – СПб.: Б.И., 1911. – Т. II. – С.160.

Нормуратов У. Ж.
Исследователь кафедры «История Бухары»
Бухарский государственный университет
Normuratov94@gmail.com

СТАНОВЛЕНИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ И ЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ МЕЖДУ БУХАРСКИМ ХАНСТВОМ И РУССКИМ ЦАРСТВОМ (КОНЕЦ XVI – ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XVII ВВ.)

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется динамика формирования дипломатических отношений, особенности посольского протокола, а также этапы развития взаимных торговых связей между Бухарским ханством и Русским царством в последней четверти XVI и первой половине XVII веков. В исследовании освещаются изменения в региональной геополитике на фоне кризиса Шейбанидов и прихода к власти династии Аштарханидов, внешнеполитическая стратегия династии Романовых, а также протокольные коллизии, возникавшие в процессе обмена послами. В частности, дается научная оценка миссиям таких дипломатических представителей, как Иван Хохлов, Мухаммад Али, Анисим Грибанов, и их политико-экономическим результатам.

Ключевые слова: Бухарское ханство, Русское царство, Аштарханиды, Романовы, Иван Хохлов, Имамкули-хан, дипломатический протокол, посольство, торговые пути, геополитика, обмен пленными.

Normuratov O. J.
Researcher at the department of «History of Bukhara»
Bukhara State University
Normuratov94@gmail.com

THE FORMATION OF POLITICAL AND ECONOMIC RELATIONS BETWEEN THE BUKHARA KHANATE AND THE TSARDOM OF RUSSIA (LATE 16th – FIRST HALF OF THE 17th CENTURY)

ABSTRACT

This article analyzes the dynamics of the formation of diplomatic relations, the characteristics of embassy protocol, and the stages of development of bilateral trade ties between the Bukhara Khanate and the Tsardom of Russia in the last quarter of the 16th and the first half of the 17th centuries. The study elucidates changes in regional geopolitics during the crisis of the Sheybanids and the rise to power of the Ashtarkhanid dynasty, the foreign policy strategy of the Romanov dynasty, as well as protocol conflicts that arose during the exchange of envoys. In particular, a scientific assessment is provided regarding the missions of diplomatic

representatives such as Ivan Khokhlov, Muhammad Ali, and Anisim Gribanov, along with their political and economic outcomes.

Keywords: Bukhara Khanate, Tsardom of Russia, Ashtarkhanids, Romanovs, Ivan Khokhlov, Imamkuli Khan, diplomatic protocol, embassy, trade routes, geopolitics, exchange of captives.

Очилдиев Ф. Б.
«Археология ва этнология» кафедраси профессори, DSc
Ўзбекистон Миллий университети
fayzullaochildiev@gmail.com

БУХОРО АМИРЛИГИГА ТЕМИР ЙЎЛ ТАРМОҒИНИНГ КИРИБ КЕЛИШИ ВА УНИНГ ИҚТИСОДИЙ АҲАМИЯТИ

АННОТАЦИЯ

Мақолада Ўрта Осиё темир йўл тармоғининг Бухоро амирлиги ҳудудларига кириб келиши, Бухоро ва бошқа шаҳарлар савдо марказларига айланиб, барча аҳоли пунктларини бир-бири билан боғланганлиги, амирликдаги шаҳарлар Марказий Осиё ва Россиянинг саноати ривожланган шаҳарлари билан бевосита темир йўл орқали туташганлиги таҳлил қилинган. Шунингдек, темир йўл бекатлари орқали амирликдан Россияга жўнатилган маҳсулотлар, Россиядан келтирилган савдо молларининг миқдори, ҳамда икки мамлакат ўртасида олиб борилган савдо-сотиқ ва иқтисоднинг ривожланишига таъсири ўрганилган.

Калит сўзлар: Бухоро, Чоржуй, Термиз, Россия, Ўрта Осиё, амирлик, темир йўл, верст, бекат, пуд, транспорт, савдо, пахта, маҳсулотлар, божхона, юклар.

КИРИШ

Бухоро амирлигига темир йўл тармоғининг кириб келишидан олдин савдо-айирбошлаш ишлари асрлар давомида савдо карвонлари орқали амалга ошириб келинган. Бу карвонлар Бухородан Самарқанд, Тошкент, Балх орқали Қобул, Ҳирот, Қандаҳор, Машҳад, Эрон, Ҳиндистон, Россиянинг Оренбург, Новгород, Москва каби шаҳарларига йўл олишган. Амирлик худудининг темир йўл тармоғи билан боғланиши натижасида Бухоро ва бошқа шаҳарлар Россиянинг Оренбург, Нижний Новгород, Москва каби шаҳарлари билан боғланиш имкони туғилди. Бу эса икки мамлакат ўртасида олиб борилган савдо-сотиқ алоқалари учун анча қулайлик яратди. Ушбу йўлнинг қурилиши амирликда ишлаб чиқариш кучларининг тараққий этишига ҳамда савдо хажмининг кенгайиши ва иқтисодий ривожланишга таъсир қилган.

ТАДҚИҚОТНИНГ АСОСИЙ НАТИЖАЛАРИ

1873 йилда Туркистон генерал-губернатори генерал фон Кауфман Россия ҳукуматига Ўрта Осиёда темир йўл қуришнинг муҳимлигини билдирган[1]. 1885-йил июн ойида эса Россия ҳукумати темир йўлни Чоржуйгача олиб бориш учун Бухоро амири Абдулаҳадхон билан келишиб олишган. 1886-йили 4-февралда эса рус ҳукумати Марв-Чоржўй темир йулининг қурилишига рухсат берди[2]. Лекин бу йўл қурилишида турли қарама-қарши фикрлар ҳам билдирилган. Масалан, Генерал Скобелев экспедициясига ҳарбий юклар етказиб беришни енгиллаштириш учун Михайловск кўрфазидан Қизил

Арватгача бўлган ҳудудлар оралиғида темир йўл қуриш. Бу йўл тармоғини Бухоро орқали Самарқандгача давом эттириш ғояси илгари сурилган. Аммо, Туркистоннинг собиқ генерал-губернатори генерал-лейтенант М.Г.Черняев бундай қурилишнинг имкони йўқлиги тўғрисида ўзининг норозилигини билдирган. Билдирилган салбий фикирларга қарамсдан Россия ҳукумати бу темир йўлни қуришга муваффақ бўлган[3]. 1880-йил 26 августда Михайловский кўрфазидан Қизил Арватгача 217 чақирим бўлган темир йўл қуриш ишлари бошланди[4]. 1888 йил 26 февралда эса биринчи поезд Бухорога кириб келган 11 майда эса Самарқанд шаҳрида ҳам темир йўлнинг очилиш маросими бўлиб ўтди.

Темир йўлнинг Чоржўйдан Қизилсув (Қрасноводск)гача бўлган масофаси 1,070 верст (тахминан 1,140 км)ни ташкил этган. Қизилсувдан Самарқандгача 1415 верст, Чоржўйдан Бухорогача-112 верст, Бухородан Зирабулоқгача-134 верст, жами 246 верст, Зарабулақдан Самарқандгача 99 верст бўлган. Умуман олганда, Ўрта Осиё темир йўл тармоғи қуйидаги асосий йўллар ва тармоқларни ўз ичига олган: Самарқанддан Андижонгача бўлган магистрал йўл 495 верст, Унинг Марғилонгача бўлган тармоғи 7,5 верст, Черняев бекатидан Тошкентгача 142,5 верст, Марв бекатидан Кушка бекатигача 292,5 верст, Янги Бухородан (Когондан) Эски Бухорогача 12,5 верст, жами қуриб битказилган темир йўлларнинг умумий узунлиги 2366 верстни ташкил этган. Шундан 246 версти Бухоро амирлиги ҳудудидан ўтган бўлиб, бутун йўл тармоғининг 10 % ни ташкил этган [5].

Бу темир йўл Каспий денгизи ва Волга дарёси орқали ўтувчи арзон сув йўли ҳисобланиб Москвани Турон пастликларида жойлашган воҳалар билан боғлаган. Шунингдек, темир йўл Бухоро амирлиги ҳудудида жойлашган Амударё воҳасининг энг катта шаҳри Чоржўйдан бошланиб, амирликнинг асосий ўзаги ҳисобланган Зарафшон воҳаси бўйлаб ўтган. Бу йўналиш Россиянинг Бухорога нисбатан олиб бораётган сиёсий ва стратегик мақсадлари билан биргаликда амирлик учун ҳам муҳим иқтисодий аҳамиятга эга бўлган. Архив манбаларида темир йўлнинг кириб келиши билан Бухоро шаҳри амирликда махсус савдо яъни импорт ва экспорт марказига айланганлиги таъкидланган [6].

1892 йилда давлат маслаҳатчиси Горчаков ҳисоботида Ўрта Осиё темир йўли тармоғларини тезроқ қуриш ишларини амалга ошириш зарурлиги таъкидлаб ўтилган. Қўшимча тармоқлар ичида Бухоро-Термиз темир йўлини қуриш ҳам кўзда тутилганди. Бироқ иқтисодий муаммолар туфайли бу тармоқни қуриш масаласи бир оз чўзилиб кетди. Лекин Россия ҳукумати томонидан бу йўлнинг аҳамияти юқори баҳоланиб келинган. “Шубҳа йўқки, замонавий урушлар тезкорлик билан олиб борилаётган шароитда ҳарбий кучларни тезда бир жойда жамлаш зарур бўлганда фақат темир йўл ягона ишончли операция йўли бўлиши мумкин. Ана шу мақсадларда Бухородан Қарши орқали Термизгача янги тармоқ қурилса, Россиянинг Афғонистон ва Британияга нисбатан юритаётган сиёсатига мос келадиган талабларни қондириши мумкин” деб таъкидланган [7].

Амирликда темир йўл тармоғидан ҳар томонлама унумли фойдаланиш ҳамда уни кенгайтириш мақсадида 1888-йил 23-июнда Россия ҳукуматининг талабига асосан, Туркистон генерал-губернатори билан Бухоро амири ўртасида ўзаро манфаатли, кўп томонлама савдо алоқаларини ривожлантириш, ҳамда, амирлик ҳудудларида кемалар тўхташ жойларига яқин бўлган қисмларда темир йўл бекатларини барпо этиш, уларни тартибга солиш ва такомиллаштиришга қаратилган янги ҳужжат имзоланди. Унда кўрсатилган шартларнинг бажарилишини Россия империясининг Бухородаги сиёсий агенти Николай Чариков, Бухоро ҳукуматидан эса бош закотчи Останақул иноқлар томонидан назорат қилиш белгиланган [8].

1904 йилнинг баҳорида Бухоро (Когон) - Термиз темир йўлини қуриш бўйича текширув ва кузатув ишлари ниҳоясига етказилади. Текширув натижаларини Туркистон генерал-губернатори ҳарбий вазирликка жўнатиб, йўл қурилишини 1906 йил йўл қурилиш режасига киритишни сўрайди[9]. 1910 йилда Бухоро амири Абдул-Аҳад ва Россия хукумати ўртасида Бухоро (Когон) – Термиз темир йўлини қуриш ҳақида музокаралар олиб борилди. 1910 йил апрел ойида ҳарбий ва ташқи ишлар вазирликлари томонидан Бухоро (Когон) – Термиз темир йўлини қуриш муҳокама қилинади. Россия ҳукумати Бухоро (Когон)-Термиз темир йўлига оид барча фикр-мулоҳозалар, ахборот ва ҳисоботларни тўлиқ ўрганиб чиқиб, Бухоро ҳукумати билан олиб борилган музокоралар натижасида Бухоро (Когон)-Термиз темир йўли кенг линияли қилиб қурилишига келишилди. Қарор 1910 йил 10 апрелда Россия вазирлар маҳкамасида Столипин бошчилигида кўриб чиқилади ва тасдиқланади [10].

Бухоро-Термиз темир йўлини қуриш Россия ҳукумати томонидан тасдиқланган бўлсада, маблағ йўқлиги учун ўша йили қурилиш иши амалга ошмай қолди. Натижада Россия ҳукумати йўл қуришни хусусий тадбиркорларга беришга мажбур бўлди. 1912 йил 15 июнда Бухоро амири ва муҳандис Ковалев иштирокида темир йўл қуриш тўғрисида шартнома имзоланди. Шартномага кўра йўл Бухоро(Когон)-Қарши-Карки-Термиз йўналишлари орқали қуриладиган бўлди. Йўлининг умумий узунлиги 572 верст ни ташкил қилиб, 1916 йилда қуриб битказилди шундан 150 версти Афғонистон чегараси бўйлаб ўтган эди [11].

Бухоро - Термиз темир йўлининг қурилиши амирликда пахтачилик ва савдо-сотиқнинг ривожланишига катта ҳисса қўшди. Амирлик ҳудудида ҳам транспорт имкониятлари яхшиланиб, Россия ва қўшни ҳудудларга йирик хажмдаги юкларни ташиш имконини яратди. Ф.*Губаревич-Радобыльский* Ўрта Осиё темир йўли ва унинг тармоғларининг кириб келиши борасида сўз юритиб, бу Ўрта Осиёда пахта етиштириш имкониятини яхшилаб, амирлик иқтисоди учун муҳимлигини ёзган. Шунингдек, Шерободнинг юқори қисмида 50,000 пудгача пахта етиштирилиши ҳамда Амударё бўйида жойлашган ерларга сув чиқариш имкони бўлиб, Шарқий Бухорода 10 йил ичида камида 1 млн пудгача пахта етиштириш мумкинлигини таъкидлаган [12].

Ўрта Осиё темир йўлининг Бухоро бўлими ишга тушгандан сўнг анча қулайлик яратилди. 1896-1900-йилларда Бухоро-Россия савдо ҳажми 7 бараварга ўсди. Бу темир йўл минтақада замонавий транспорт тизимини яратди ва амирлик иқтисоди учун ижобий натижаларга олиб келди. Шу билан бир қаторда ўзининг салбий жиҳатлари ҳам мавжуд эди. Биринчидан Бухоро амирлигининг мустақиллигига сезиларли салбий таъсир кўрсатди. Иккинчидан Туркистон генерал-губернаторлигининг амирлик ички ишларига тобора кўпроқ аралашишига олиб келди. Шунингдек, Бухоро амирлигининг сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан Россияга қарам бўлишига имкон берган.

1891 йилда Ўрта Осиёдан 2.626 минг пуд пахта, 820 минг пуд ғалла, 229 минг пуд кишмиш , 492 минг пуд жун, 77 минг пуд тайёр чарм, 71 минг пуд Қоракўл тери (ишлов берилмаган), 32 минг пуд қуруқ мевалар, 54 минг пуд қовун ва тарвуз, 19 минг пуд ёнғоқ, бодом жами 4.420 минг пуд, 1892 йилда эса 3.026 минг пуд пахта, 754 минг пуд ғалла, 374 минг пуд кишмиш , 370 минг пуд жун, 69 минг пуд тайёр чарм, 55 минг пуд Қоракўл тери (ишлов берилмаган), 28 минг пуд қуруқ мевалар, 15 минг пуд қовун ва тарвуз, 6 минг пуд ёнғоқ, бодом жами 4.697минг пуд маҳсулот темир йўли орқали Россияга экспорт қилинган.

1891 йил Узун-Ада орқали Россиядан Ўрта Осиёга 1.047 минг пуд шакар ва оққанд, 670 минг пуд мануфактура маҳсулотлари, 519 минг пуд ёғоч маҳсулотлари, 263 минг пуд нефт маҳсулотлари, 167 минг пуд темир, чўян ва темир буюмлар, 77 минг пуд йигирилган ип, 74 минг пуд халта ва қоплар, 56 минг пуд пиво ва асал, 50 минг пуд вино, 21минг пуд мис, 19 минг пуд қишлоқ хўжалиги машиналари, 13 минг пуд стеарин шамлари жами 2.976 минг пуд, 1892 йили 516 минг пуд шакар ва оққанд, 397 минг пуд мануфактура маҳсулотлари, 477 минг пуд ёғоч маҳсулотлари, 314 минг пуд нефт маҳсулотлари, 257 минг пуд темир, чўян ва темир буюмлар, 56 минг пуд йигирилган ип, 27 минг пуд халта ва қоплар, 49 минг пуд пиво ва асал, 36 минг пуд вино, 10 минг пуд мис, 16 минг пуд қишлоқ хўжалиги машиналари, 12 минг пуд стеарин шамлари жами 2.167 минг пуд маҳсулотлар олиб келинган [13].

Бухоро амирлигининг Россия билан олиб борган савдо алоқаларида Чоржўй бекати етакчилардан бири саналган. 1890 йилда 779 пуд, 1891 йилда 2098 пуд, 1892 йилда 606 пуд пахта матоси, хом сурп, чит каби мануфактура маҳсулотлари олиб келинган. Шунингдек, ушбу уч йил давомида 10 минг 7 пуд, 12 минг 788 пуд ва 18 минг 694 пуд Россияда ишлаб чиқарилган турли мануфактура маҳсулотлари келтирилган. 1890 йилда 150 минг 440 пуд, 1891 йилда 167 минг 726 пуд ва 1892 йилда 91 минг 209 пуд мануфактура маҳсулотлари Бухоро бекатига келтирилган [14].

1911 йилда Чоржўй бекатидан Россияга 146,7 минг пуд дон, 12,3 минг пуд кишмиш, 14,4 минг пуд қурилиш моллари, 18,5 минг пуд ошланмаган тери, 21,2 минг пуд жун мато, 133,5 минг пуд қизилмия ва унинг илдизи, 18,5 минг пуд қўй териси, 86,9 минг пуд боғдорчилик ва сабзавот маҳсулотлари, 38,2 минг пуд арoқ шиша идишлари, 121,7 минг пуд ем-хашак, 296,5 минг пуд

пахта чигити, 14,2 минг пуд пичан, 10,4 минг пуд барча турдаги кўмир, 36,9 минг пуд барча турдаги ёнғоқлар, 1 млн 326 минг пуд пахта, 42,2 минг пуд ғўза, 142 минг пуд барча турдаги жун, 14,3 минг пуд ёғочдан ясалган буюмлар, 16,7 минг пуд тайёр кийимлар, 12 минг пуд пахта толаси жўнатилган.

Россиядан эса бу бекатга 1 млн 555,4 минг пуд дон, 26,3 минг пуд оҳак, 162,5 минг пуд гуруч, 98,2 минг пуд чой, 10 минг пуд қоғозлар, 19,2 минг пуд арқонлар, 13,1 минг пуд узум винолари, 367,9 минг пуд ўрмон қурилиш моллари, 113,7 минг пуд ўтин, 113,4 минг пуд темир ва пўлат, 100,4 минг пуд темир ва чўяндан ясалган буюмлар, 10,2 минг пуд қишлоқ хўжалигида ишлатиладиган асбоб-ускуналар, 10,3 минг пуд барча турдаги бўёқлар, 16,6 минг пуд совунлар, 26,7 минг пуд зиғир толасидан ишланган матолар, 213,9 минг пуд пахтадан таёрланган матолар, 341 минг пуд нефт маҳсулотлари, 269,2 минг пуд керосин, 304 минг пуд машина қисмлари, 51,8 минг пуд сабзавотлар, 129,6 минг пуд пиво, 30,2 минг пуд иплар, 205 минг пуд шакар, 195,6 минг пуд оқ қанд, 11,2 минг пуд барча турдаги тузлар, 12 минг пуд гугурт, 11,5 минг пуд арок шиша идишлар, 30,8 минг пуд тамаки, 10 минг пуд пичан, 38,2 минг пуд тошкўмир, 22,3 минг пуд чинни идишлар, 12,1 минг пуд пахта, 10,5 минг пуд барча турдаги қўй жунлари Бухоро амирлигига олиб келинган [15].

Ўрта Осиё темирйўлининг қурилиши натижасида Бухоро амирлиги ва Туркистон ҳудудидан Россияга савдо молларидан ташқари тоғ-кон саноати (ер усти ва ер ости бойликларини) учун зарур бўлган хом ашёларни ҳам ташиб кетиш учун кенг имкониятлар яратилди. Масалан, 1911-йилда Бухоро амирлигининг Чоржўй (10,4 пуд), Когон (0,3 пуд), Бухоро (2,0 пуд), Кармана (1,5 пуд), Зиёвуддин (10,4), Зирабулоқ (20,0 пуд), темир йўл бекатларидан жами 50,6 пуд, барча турдаги кўмир Россия ҳудудига жўнатилган [16]. 1912-йилда темирйўл орқали Россияга олиб чиқиб кетилган маҳсулотлар миқдори 1900-йилдагига нисбатан 8 мартага кўпайган. Шуни таъкидлаш жоизки, Россия саноатида ишлаб чиқарилган маҳсулотларининг сифати жиҳатдан жаҳон бозор талабига жавоб бермагани учун, бошқа жойларда уларни сотиш анча қийин кечган. Шунинг учун Россия ҳукумати ўзининг саноат маҳсулотларини Бухоро амирлиги ва Туркустон ҳудудига йирик миқдорда олиб киришга харакат қилган.

Амирликка темир йўл кириб келишига қадар Россияннинг Афғонистон билан асосий савдоси Бухоро амирлиги орқали карвонлар ёрдамида амалга оширилиб, Афғонистонда етиштирилган қишлоқ хўжалик ва чорва моллари Россияга экспорт қилинган. Каспий темир йўли қурилгандан сўнг(1888 йил) афғон маҳсулотлари Чоржўй темир йўл бекати орқали Россия шаҳарларига юборилган. Темир йўл тармоғи кириб келишидан олдин Бухоро амирлигига чой ва индиго каби маҳсулотлар Афғонистон орқали олиб келинган. Каспийорти темир йўли тармоғи қурилиши натижасида чой, индиго Бомбейдан Бухорога Эрон орқали олиб келина бошланди. 1892 йилдан бошлаб аксарият ҳинд маҳсулотлари Бухорога Кобул орқали эмас, балки

Бандар-Аббос-Машҳад йўли орқали ҳам олиб кирилган. Шу йили темир йўл орқали 114 минг 820 пуд кўк чой олиб келинган бўлса, Кобул - Келиф йўли орқали карвонларда18 минг 912 пуд кўк чой олиб кирилган. 1895 йилдан бошлаб Бухоро амирлиги Россия божхона тизимига киритилгандан сўнг кўк чой асосан Шанхайдан олиб келина бошланган.

Амирликка темир йўл кириб келгандан кейин ҳам Россиянинг Афғонистон билан олиб борган асосий савдоси Бухоро амирлиги орқали амалга оширилган. Темир йўлнинг кириб келиши эса Россия-Афғонистон савдо алоқаларининг кенгайиши ва маҳсулотлар миқдорининг ошиб боришига олиб келди. Сиёсий агентлик маълумотларига кўра, 1890 йили 2 минг 618 пуд, 1891 йили 8 минг 588 пуд, 1892 йили 4 минг 603 пуд рус матолари Чоржуй бекати орқали Афғонистонга экспорт қилинган. 1895 йил божхона тизими тўлиқ жорий этилишига қадар Афғонистонга Чоржуй бекати орқали етказиладиган мато нархлари Бухоро амирлигига жўнатилган матолардан 20% қиммат бўлган [17].

1890 йилда Афғонистондан Россияга Бухоро темир йўл бекати орқали 112,8 минг пуд, Чоржуй бекати орқали 19,2 минг пуд жун, 1891 йилда эса Афғонистондан Россияга Бухоро темир йўл бекати орқали 78,9 минг пуд, Чоржуй бекати орқали 36,1 минг пуд жун юборилган. 1892 йилда М.П. Фёдоров бошчилигидаги темир йўл экспедицияси томонидан берилган маълумотларга кўра, Россиядан Афғонистонга чиқарилган мато ҳажми 10 минг пуд бўлган. 1895 йилда Россиядан Афғонистонга киймати 485 минг 982 рубллик 12 минг 749 пуд рус матоси экспорт қилинган. 1895 йили Россия ва Афғонистон чегарасида божхона назоратининг жорий этилиши икки давлат ўртасидаги савдога ижобий таъсир қилган. Россиядан Афғонистонга экспорт қилинган "гули" номли чит нархи дастлаб 1 пуди 30 рублгача баҳоланган бўлса, 1895 йилда 5 рубль 40 тийинга, кейинчалик эса 6 рубль 40 тийинга сотилган. Натижада, аёллар кўйлаги ва шалварлари учун ишлатиладиган мазкур читлар Афғонистонда нархи 16% га арзонлашган. "Гули" читидан ташқари, Афғонистонга Асафа Баранова фабрикасида ишлаб чиқарилган "альван" номли қизил пахта мато экспорт қилинган [18].

Карки, Калиф, Чушка-гузар, Патта-кесар, Айваж, Сарой, Чубек, Пендин божхона идоралари орқали Афғонистондан 1896 йилда 2 млн 159 минг 927 рубллик, 1900 йилда 2 млн 120 минг 841 рубллик, 1904 йилда 2 млн 763 минг 741 рубллик турли маҳсулотлар экспорт қилинган [19]. Ушбу темир йўлнинг қурилиши Бухоро амирлигининг Россия ва Афғонистон билан олиб борган савдо алоқаларини ҳар томонлама тараққий этишига олиб келди. Шунингдек, афғон юклари Бухоро амирлиги орқали Тошкент ва Оренбургга олиб чиқиладиган бўлди.

Бухоро-Термиз темир йўлининг қурилиши ҳарбий мақсаддан ташқари амирлик ва Россия учун иқтисодий жиҳатдан ҳам аҳамиятли саналган. Бу темир йўл амирликнинг ички худудларидаги юкларни ўз манзилларига етказишда ҳам муҳим ҳисобланган. Чоржўйдан 700,000 пуд юк (жун, қоракўл терилари ва бошқа маҳсулотлар) Ҳисордан Бухорога Қарши орқали 500,000

пуд (шоли, буғдой, кунжут, зиғир уруғи, писта, бузғунч ва бошқалар) юк, шу билан бирга, Бухородан Қарши ва Ҳисорга 300,000 пуд турли хил маҳсулотлар чиқарилган. Темир йўл қурилиб битказилган илк йилида 1. 500,000 пуд юклар ташилган[20]. Бухоро-Термиз темир йўли қурилишидан аввал Россияга Афғонистондан Айвач ва Чўбек божхоналари орқали 150 минг пуд, Термиз ва Керкидан 100 минг пуд пахта келтирилган бўлса, темир йўл қурилиши орқали бу кўрсаткич 2 млн пудга етиши кўзда тутилган [21]. Бу темир йўлнинг қурилиши Бухоро амирлиги ва Афғонистонда пахтачиликнинг ривожланишига ва пахта майдонларининг кенгайишига ҳам хизмат қилган.

ХУЛОСА

Россия империясининг Бухоро амирлигига темир йўлни олиб киришдан асосий мақсади ўзининг ҳарбий стратегик аҳамиятини мустаҳкамлашдан иборат бўлган. Иккинчидан амирликнинг бебаҳо бойликларни ўзлаштириб катта фойда кўриш, Бухоро бозорларида ўзининг иқтисодий таъсир доирасини кучайтириш, учинчидан темир йўл орқали Афғонистон, Ҳиндистон каби шарқ мамлакатлари бозорларига чиқиш, ҳамда чегара ҳудудларини мустаҳкамлашга қаратилган.

Шу билан биргаликда бу темир йўллар Бухоро амирлигини хорижий давлатлар билан маҳсулот алмашинув ҳажмини бир неча бараварга оширди. Амирлик шаҳарлари савдо марказига айланиб, барча аҳоли пунктларини бир-бири билан боғланди. Шунингдек, амирликдаги шаҳарлар Марказий Осиё ва Россиянинг саноати ривожланган шаҳарлари билан темир йўл орқали боғланиш имкони туғилди. Бухоро (Когон)-Термиз темир йўлининг қурилиши биринчи навбатда Россия ҳукумати фойдаси учун қурилган бўлсада, Бухоро амирлиги учун ҳам аҳамиятли эди. Амирликнинг шарқий қисми ғарбий қисми билан бевосита боғланди ва иқтисодий жиҳатдан катта фойда келтирди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1.Холиқова Р. Россия-Бухоро: тарих чорраҳасида. – Т.: Ўқитувчи, 2005. – Б. 203.

2.Ахмаджанова З.К. Железнодорожное строительство в Средней Азии и Казахстане. -Ташкент: “Фан”, 1984, - С. 19-20.

3.Губаревич-Радобыльский А.*Ф.* Экономический очерк Бухары *и* Туниса. Опыт сравнительного исследования двух систем протектората. – *СПб., 1905. –С.81.*

4.ЎзМА, Р-856 -1 жамғарма, 1-рўйхат, 1-иш, 220-226- варақлар.

5.Губаревич-Радобыльский А.*Ф.* Экономический очерк Бухары и Туниса. Опыт сравнительного исследования двух систем протектората. – СПб., 1905. –С.84.

6.ЎзМА, И2- жамғарма 1- рўйхат, 277 – иш, 17 б. варақ.

7. Губаревич-Радобыльский А.*Ф*. Экономический очерк Бухары и Туниса. Опыт сравнительного исследования двух систем протектората. – СПб.*,* 1905. – С. 120-121.

8.ЎзМА, И3 -жамғарма, 2- рўйхат, 1-. иш, 4-5- варақлар..

9.Холиқова Р. Россия – Бухоро: тарих чоррахасида. Тошкент-2005. Ўқитувчи. 209. б.

10.ЎзМА, И3- жамғарма 1- рўйхат, 246 – иш, 1-2 варақ.

11.Тўхтаметов Т. Экономическое состояние Бухарского эмирата в конце XIX и нчале XX веков. Труды Института история, выпуск III. Фрунзе-1957. С. 169.

12. Губаревич-Радобыльский А.*Ф*. Экономический очерк Бухары *и* Туниса. Опыт сравнительного исследования двух систем протектората. – *СПб., 1905*. –С.123.

13.Губаревич-Радобыльский А.Ф. Материалы для изучения хлопководства. – СПб. 1912. Вып. II. – С.24.

14. Гулишамбаров С. Экономический обзор Туркестанского района. Обсулуживаемого Среднеазиатской железной доргий Ч. III. – Ашхабад, 1913. – С.71.

15.Очилдиев Ф. Ўрта Осиё темир йўлининг Бухоро амирлигига кириб келиши ва темир йўл бекатларининг фаолияти. // Тарихий тадқиқотлар. № 4. 2025. – Б 155-167.

16. Гулишамбаров С.И. Экономический обзор Туркестанского района.ч.I-III.,-Асхабад,1913.– С.286.

17. Губаревич-Радобыльский А.Ф. Материалы для изучения хлопководства. – СПб. 1912. Вып. II. –С.113.-114.

18. Губаревич-Радобыльский А.Ф. Материалы для изучения хлопководства. – СПб. 1912. Вып. II. –С. 113.-116.

19. Очилдиев Ф. XIX асрнинг охири – XX аср бошларида Бухоро амирлигида божхоналар фаолияти // Бухоро давлат университети илмий ахбороти. №-6. 2025. – Б.114-120.

20. Губаревич-Радобыльский А.*Ф*. Эконмический очерк Бухары и Туниса. Опыт сравнительного исследования двух систем протектората. – СПб.*,* 1905. –С.123.

21.Губаревич-Радобыльский А.Ф. Материалы для изучения хлопководства. – СПб. 1912. Вып. II. – С.163-167.

Очилдиев Ф. Б.
DSc., профессор кафедры «Археология и этнология»
Национальный университет Узбекистана
fayzullaochildiev@gmail.com

ВХОЖДЕНИЕ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОЙ СЕТИ НА ТЕРРИТОРИЮ БУХАРСКОГО ЭМИРАТА И ЕЁ ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

АННОТАЦИЯ

В статье проанализировано проникновение железнодорожной сети Средней Азии на территорию Бухарского эмирата, превращение Бухары и других городов в торговые центры, а также взаимосвязанность всех населённых пунктов между собой. Рассмотрено установление прямой железнодорожной связи городов эмирата с промышленно развитыми городами Центральной Азии и России. Кроме того, изучены объёмы продукции, отправляемой из эмирата в Россию через железнодорожные станции, количество торговых товаров, ввозимых из России, а также их влияние на развитие торговли и экономики между двумя странами.

Ключевые слова: Бухара, Чарджуй, Термез, Россия, Средняя Азия, эмират, железная дорога, верста, станция, пуд, транспорт, торговля, хлопок, продукция, таможня, грузы.

Ochildiev F. B.
DSc, professor at the department of «Archeology and ethnology»
National University of Uzbekistan
fayzullaochildiev@gmail.com

THE INTRODUCTION OF THE RAILWAY NETWORK INTO THE BUKHARA EMIRATE AND ITS ECONOMIC SIGNIFICANCE

ABSTRACT

The article analyzes the penetration of the Central Asian railway network into the territory of the Bukhara Emirate, the transformation of Bukhara and other cities into trade centers, and the interconnection of all settlements with one another. It examines the establishment of direct railway links between the cities of the emirate and the industrially developed cities of Central Asia and Russia. In addition, the study explores the volume of goods exported from the emirate to Russia via railway stations, the quantity of trade goods imported from Russia, and their impact on the development of trade and the economy between the two countries.

Keywords: Bukhara, Charjuy, Termez, Russia, Central Asia, emirate, railway, verst, station, pood, transport, trade, cotton, products, customs, cargo.

Qosimov M. R.
«Oʻzbekiston tarixi» kafedrasi oʻqituvchisi
Oʻzbekiston Milliy universiteti
mirqosimov1707@gmail.com

OʻZBEKISTONLIK PARTIZANLARNING SOBIQ ITTIFOQ HUDUDINI OZOD ETISHDAGI ISHTIROKI (UKRAINA VA RSFSR MISOLIDA)

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola fashistlar Germaniyasining SSSR hududiga bostirib kirganidan keyin urushning muhim jabhalaridan biri boʻlgan partizanlik harakatiga bagʻshlangan boʻlib, Belorussiya SSR, Ukraina SSR va RSFSRning gʻarbiy viloyatlaridagi partizanlik boʻlinmalarida qarshilik harakatida ishtirok etgan oʻzbekistonlik jangchilar faoliyati manbaalar va turli davrda chop etilgan adabiyotlar orqali tahlil qilingan. Maqolada SSSR hududidagi partizanlik boʻlinmalari tarkibiga oʻzbekistonlik asirlikdan qochgan sobiq jangchilarning qoʻshilishi ham ularning qahramonliklari ochib berilgan.

Kalit soʻzlar: Ikkinchi Jahon urushi, SSSR, Sovet Ittifoqi Qahramoni M. Topiboldiyev, partizan otryadlari, “Vatan urushi partizani” medali, temiryoʻl urushi.

KIRISH

Ikkinchi jahon urushi dunyo xalqlari boshiga ulkan fojealar olib keldi. Sobiq Ittifoqning bir boʻlagi sifatida ushbu urush girdobiga bevosita tortilgan. Fashistlar Germaniyasining urush e’lon qilmasdan shiddat bilan hujum qilishi natijasida urushning dastlabki oylarida SSSR ning gʻarbiy hududlari va u yerda joylashgan harbiy qismlar katta talofat koʻrgan. Ming-minglab sovet jangchilari dushman tomonidan asir olingan. Asirlikdan qochgan jangchilar hamda bosib olingan hududlardagi dushman qurshovini yorib chiqqan askarlardan ilk partizan otryadlari tashkil topa boshlagan. Ushbu partizan otryadlari safida minglab oʻzbekistonlik jangchilar ham ishtirok etib, Ikkinchi Jahon urushining ushbu jabhasida oʻzlarining munosib hissalarini qoʻshganlar.

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

Ikkinchi Jahon urushi yillarida partizanlik harakatining SSSR hududidagi muhim markazlaridan biri Ukraina SSR edi. Ukrainadagi partizanlik harakati SSSR ning boshqa hududlardagi qarshilik harakatlaridan ayrim jihatlari bilan farq qilgan. Odatda SSSR ning boshqa hududidagi partizan brigadalari nemis qoʻshinlariga qarshi kurash olib borgan boʻlsa, Ukrainada partizanlar ham nemis qoʻshinlariga ham A.S.Bandera rahbarligidagi millatchi “banderachilar”ga qarshi kurash olib borgan. Ukrainada qarshilik koʻrsatish harakatiga A.N.Saburov, S.A. Kovpak, A.F. Feodorov va M.I. Naumov kabi Sovet Ittifoqi qahramonlari rahbarlik qilgan. 1941 – 1944-yillar oraligʻida davom etgan Ukrainadagi partizanlik harakati tarkibida minglab oʻzbekistonliklar ishtirok etdilar.

Ukrainadagi partizan guruhlari asosan Ukrainaning sharqiy qismidagi hududlarda vujudga kelgan edi. Ukrainaning Jitomir viloyati hududida A.N.Saburov rahbarligida 1941-yilning oktabrida tashkil etilgan “Qizil Armiyaning yigirm toʻrt yilligi” partizanlik brigadasi tarkibida koʻplab oʻzbekistonlik jangchilar ishtirok etdilar. 1943-yilining 3 – 9-may oraligʻida Jitomir – Novgorod – Volin hududlarida partizanlar tomonidan amalga oshirilgan amaliyotlari natijasida dushmanning 2 ta tanki, 7 ta koʻprik, 1500 mertlik temiryoʻl liniyasi hamda butun bir esheloni yoʻq qilindi buning natijasida dushmanning 800 askar va zobitlari oʻldirildi. Ushbu jangda oʻzbekistonliklardan Rahim Elmuradov katta jasorat koʻrsatdi. Uning bir oʻzi dushmanning 33 askari va texnikasini ishdan chiqardi. Ushbu jangda “Stalin” nomli partizan otryadi a’zosi chirchiqlik Qurbon Andaqulov bir oʻzi dushmanning 25 askarini oʻldirdi [8. 148c].

A.N.Saburov oʻzining esdaliklarida 1942-yildagi janglarda oʻzbekistonlik Sh.Abdurahmonovning jasoratlarini alohida qayd etgan. Sumsk shahri atroflarida va Mefedovka qishlogʻidagi janglarda Sh. Abdurahmonov dushman kuchlariga jiddiz zarbalar beradi. Sh. Abdurahmonov doʻsti rus Larionov bilan birgalikda otryadning razvedka guruhiga rahbarlik qilgan[9. 319б].

A.N.Saburov rahbarligidagi partizanlik harakatida ishtirok etgan oʻzbekistonliklardan 1943-yil Ukraina partizanlik harakati bosh shtabi tomonidan Isxoq Temirov, Rahim Inogʻomov, Rahim Elmurodov birinchi darajali “Vatan urushi partizani” medali bilan; Abbos Abbosov, Mamadali Doʻstmatov, Shakirov Hamid, Andrey Yunusov ikkinchi darajali “Vatan urushi partizani” medali bilan; 1944-tilning 5-fevralida Oymurot Admuratov birinchi darajali “Vatan urushi partizani”, Doli Qahharov ikkinchi darajali “Vatan urushi partizani” medali bilan taqdirlangan[4. 95c].

Urushga qadar Ukrainaning Kamen – Podolsk viloyatida harbiy xizmatni oʻtayotgan Dehqonboy Qosimov 1939-yilda Toshkent viloyatining Boʻka tumanidan harbiy xizmatga chaqirilgan. Urushning dastlabki kunlarida boʻlgan ogʻir janglarda nemislar tomonidan asir olingan. 1942-yilda asirlikdan qochib D.N.Medvedev rahbarligidagi partizanlik harakati safiga qoʻshiladi. Ushbu otryad tarkibida oʻzbekistonliklardan yana M.I.Oborotov, D.Abduraimov va Aliakbarov va boshqalar bor edi[3. 253c].

General-mayor M.I. Naumov rahbarligidagi partizan brigadasining otryadlari orasida oʻzaro aloqalarni ta’minlash hamda dushman tomonida razvedka ishlarini olib borish ishlariga samarqandlik Oleg Antonovich alohida jonbozlik koʻrsatdi. 1941-yilda harbiy xizmatga chaqiriladi. 1942-yilda jangda yaralanib Samarqandga qaytib keladi. Partizanlik harakatining Markaziy shtabi bilan aloqa oʻrnatib,1942 – 1943-yillarda Moskvada razvedkachilar maxsus kursida tahsil oladi. 1943-yildan boshlab A.P.Grishenko rahbarligidagi ikkinchi “Fashistlarga oʻlim” partizan otryadiga razvedkachi-aloqachi boʻlib joylashadi[1. 8c].

Jitomir viloyatida M.I. Naumovning alohida topshiriqlarini mahorat bilan bajargan. Ammo 1943-yilning dekabr oyida nemis qoʻshinlari bilan boʻlgan tasodifiy toʻqnashuvda Oleg Antonovich Jitomir viloyatining Naumenko xutori yaqinida mardlarcha halok boʻlgan. Koʻrsatgan jasoratlari uchun Oleg Antonovichga Jitomir shahridagi qabri ustiga yodgorlik hamda 1944-yilning 7-

avgustida SSSR Oliy Soveti tomonidan birinchi darajali “Vatan urushi” ordeni bilan taqdirlangan[1. 24c].

Ukrainadagi partizanlik harakatinining yana bir mohir aloqchisi surxondaryolik Yevdoki (Dusi) Bogatirreva edi. Urushga qadar Samarqanddagi ipak fabrikasida ishlagan Yevdoki urushga koʻngilli boʻlib Ukraina frontiga joʻnaydi. U Janubiy front, Ukrainadagi partizanlik qismlari va front chizigʻi orasida aloqachi boʻlib xizmat qilgan. 1943-yilning 14-mayida Donbas shahrida boʻlgan janglarning birida halok boʻlgan[1. 36-39c]. Unga atab Donbas shahrida xotira yodgorligi majmuasi oʻrnatilgan.

S.A.Kovpak qoʻmondonligidagi birinchi Ukraina partizanlik dviziyasi tarkibida yuzlab oʻzbekistonliklar dushmanga Ukrainaning ozodligiga oʻzlarining munosib hissalarini qoʻshdilar. Ulardan biri brigadaning avtomatchilar guruhining komandiri xovoslik Sohib Xayitaliyev va fargʻonalik Yoʻldosh Xoliqovlardir. Sohib Xayitaliyev Konotop va Baxmach viloyatlaridagi harkatlarga rahbarlik qildi. Uning qoʻl ostidagi avtomatchilar guruhi imkonsiz deb hisoblangan topshiriqlarni doim uddalay olgan. Bu janglarda S. Xayitaliyevning shaxsan oʻzi koʻplab jasoratlar koʻrsatadi. Ayniqsa 1943-yilning mayida Dnepr daryosi boʻyidagi nemis tanklariga qarshi urushda shaxsan dviziya rahbari S.A.Kovpak nazariga tushadi[9;4]. S. Xayitaliyev “Qizil Yulduz” ordeni va birinchi darajali “Vatan urushi partizani” medali bilan taqdirlangan. 1944-yil 5-iyunda S.A. Kovpak buyrugʻi bilan dviziyaning 1-rota 3-polkiga komandir etib tayinlanadi[4. 95c].

1942-yilning kuzida Ukraina uchun olib borilayotgan ogʻir janglar ketayotgan paytda 166-polkda xizmat qilayotgan fargʻonalik Yoʻldosh Xoliqov plumyotchilar otryadi bilan Sumi viloyatida qurshovni yorib chiqishga muvaffaq boʻladi va Aleev tumanidagi Sabichin qishlogʻidagi A.Kovpak partizanlari tarkibiga qoʻshiladi.

1942-yilning 26-oktabrida Oliy Bosh qoʻmondonlik tomonidan Markaziy partizanlik Makaziy shtabiga Kovpak va Rudnev qoʻmondonligida partizanlarga Bryansk oʻrmonlaridan chiqib Dneprning oʻng qirgʻogʻiga oʻtish va u yerdagi Poleseda qoʻzgʻolon tashkil etish vazifasi topshiriladi. 1943-yilning aprelida Dnepr va Prinyat daryolari oraligʻida partizanlar tomonidan harbiy operatsiyalar boshlanadi. Dastlab otryad komissari S.V. Rudnev boshchiligi razvedkachilar guruhi Dnepr orqali Kiyevga oʻtayotgan oltita dushman katerini tankka qarshi miltiq bilan yoʻq qilishadi. Ushbu jangda Y. Xoliqov dushmanning bir katerini ishdan chiqarib, komissar e’tirofiga sazovor boʻladi. Shundan keyin Y. Xoliqov tarkibida boʻlgan razvedkachilar Bragin shahridagi garnizon hududida maxsus topshiriqni bajarish jarayonida Germaniya quruqlikdagi qoʻshinlar operativ (tezkor) boʻlimining boshligʻi general Xoyzingerning Dnepr va Prinyat daryolari oraligʻidagi partizanlarga qarshi “Suv toʻldirilgan qop” operatsiyasi tafsilotlarini qoʻlga kiritishadi. Ushbu rejaga koʻra beshta partizan otryadi qurshovga olinib, qirib tashlanishi kerak edi. Ammo Ukraina Kompartiyasi Markaziy Komitetining sekretari D.S. Korotchenko tomonidan oʻtkazilgan partizan birlashmalari komandirlari va komissarlarining kengashidagi gʻarbga qarshi, ya’ni Karpatgacha harakat qilish toʻgʻri qat’iy qarori tufayli dushman rejasi ish bermadi.

Ushbu yurush asnosida ular Konotop, Budki, Voytkevich va Poles’ega kirib kelishdi va bu yurishda ular hech qanday qarshilikka uchramadilar. Ammo shu

yerda ular ukrain millatchilari – banderachilari bilan to‘qnash keladilar. Ular 1943-yilning 4-iyuligacha ushbu qurolli to‘dalarning qarshiligini sindirib Terponol – Volochisk temir yo‘liga yaqinlashadilar.

1943-yilning iyulida Y. Xoliqov tarkibida bo‘lgan razvedkachilar guruhi Sharqiy frontga – Oryol va Kursk shaharlariga o‘tishdagi asosiy yo‘l hisoblangan Terponol – Volochisk vokzalini butunlay ishdan chiqardilar. Bu esa dushmanning Kursk jangidagi mag‘lubiyatining asosiy omillaridan biri bo‘ldi. Ikkinchi jahon urushi o‘z nihoyasiga yetkach ham Y. Xoliqov G‘arbiy Ukrainadagi turli bandalarga qarshi kursh olib boradi va 1946-yilda Farg‘onaga qaytadi. Dastlab maktablarda o‘qituvchilik qilgan sobiq partizan, Markaziy Farg‘ona cho‘llarini o‘zlashtirish boshlangach, Bo‘z rayonidagi “Jdanov” nomidagi kolxozga bir guruh komsomollar bilan kelib yangi yerlari o‘zlashtirish ishlariga qo‘shiladi. 1971-yilning yoziga hech kim uning partizanlik faoliyati haqida ma’lumotga ega bo‘lmagan, shu yili u bilan birga Kovpak qo‘shinida xizmat qilgan do‘sti Pavel Deynikin kelishi bilan bu hammaga ayon bo‘ladi [12. 4б].

S.A. Feodorov qo‘l ostidagi Stalin, Kirov, Kalinin, Voroshilov va boshqa partizan otryadlari tarkibida ko‘plab o‘zbekistonliklar jang qilgan. Birgina A.M. Grabchik rahbarligidagi partizan otryadi tarkibida 44 nafar o‘zbekistonlik jangchilar bo‘lgan.

Volin viloyatidagi S.A. Feodorov rahbarligidagi partizanlik harakatida otliqlar eskadroni komandiri namanganlik Aleksandr Grigorevich Stepanov 1944-yilning 27-martida qahramonlarcha halok bo‘ldi [3. 246c].

S.A.Feodorv rahbarligidagi partizanlik brigadasidagi janglarda ishtirok etgan o‘zbekistonlik Mavlon Berdiyev, Yeveniy Salnikov, Mixail Alekseevich Rajkov, Do‘stboy (Duspaya) Qarayev, Vladimir Gricheshev, Ivan Voronov, Nikolay Tverdikov, Jalil Xalilov, Feodor Shishkin, Itsxok (Isxoq) Veprinskiy, Bakir Otaxonov va boshqalarning nomlari Ikkinchi Jahon urushi solnomasida joy oldi.

Jitomir viloyatining Ovruch – Korosten magistral yo‘lida dushmanga S.F.Malikov rahbarligidagi Ukraining 25-yilligi partizanlik otryadi dushmanga qattiq zarbalar berdi. Otryadning avtomatchilar guruhiga Irgash Xoltayev va Rashid To‘rayev rahbarlik qilgan. Ular dushmanning avtomashinalari hamda pontonlarini yo‘q qilishgan. Shu janglarning birida ikkinchi darajali “Vatan urushi partizani” medali bilan taqdirlangan Rashid To‘rayev 1943-yilning martida halok bo‘lgan[4. 105c].

Ukrainada faoliyat yuritgan M.I.Shukayev rahbarligidagi “Shors” partizan otryadi tarkibida Tursun Numatovich To‘xtayev, Mirzashukur Hasanov, A.M. Akromov, Panji Mustafoqulov va boshqa ko‘plab o‘zbekistonlik jangchilar xizmat qilishgan

T.N. To‘xtayev 1919-yili Oqqo‘rg‘on tumanida tug‘ilgan. Harbiy xizmatga Toshkent viloyatidan chaqirilgan. 1939-1941-yillarda Qizil Armiya safida xizmat qilgan. 1941-yilning 22-sentabridan 1943-yilning kuzigacha qurshovda, so‘ngra asirlikda bo‘lgan. 1943-yil 23-sentabridan Shors nomidagi partisan otryadiga qo‘shilgan. Uning shaxsiy varaqasida: “Stalin nomidagi qo‘shma radiostansiyasining qo‘riqchisi sifatida g‘oyat vijdonli, halol va hushyor inson ekanligini isbotladi. Bender tumanidan Karpat tog‘laridan o‘tishda radiostansiyani

yelkasida koʻtarib yurdi, stansiyaning toʻxtovsiz ishlab turishini taʼminladi, shtab bilan aloqani toʻxtatmadi.

M. Hasanov 1920-yilda tugʻilgan. Shors nomidagi partizan otryadiga 1944-yil 20 yanvarda qoʻshilgan 1944-yil 15-mayda esa 2-Ukraina fronti ixtiyoriga yuborilgan.

M.A. Akromov 120-Qizil partizanlar otryadi temir yoʻllarda oʻtkazgan qoʻporuvchilik ishlarida qatnashgan, uning oʻzi 5 ta eshelonni agʻdargan. 1944-yilning 15-avgustida “Qizil Yulduz” ordeni bilan bilan mukofotlangan [11. 4б].

Panji Mustafoqulov 1939-yilning yozida Qashqadaryo viloyati Mirishkor tumani hududidan harbiy xizmatga chaqiriladi. Dastlab xizmatni Kaments – Podolskda, keyinchalik Mogilyov – Podolsk hududida olib boradi. 1940-yilda Bessarabiya hududidagi janglarda ishtirok etadi. Ikkinchi jahon urushidagi ishtirokini Dnepr boʻyida boshlaydi. Uning polki ogʻir janglar natijasida Kirovgrad hududiga chekinadi va bu yerda butun poldan olti kishigina tirik qolib asirga tushadilar. Dastlab asirlarni 16 kun davomida Berdichevoda, keyin esa Germaniya hududiga olib ketadilar. Ammo P. Mustafoqulov boshchiligida bir guruh harbiy asirlar yoʻlda vagondan sakrab qochadi va Jitomir viloytatining Miropol hudididagi S.P.Dereva rahbarlik qilayotgan “1-Voronej” partizanlar brigadasi safiga qoʻshiladi. Partizanlar safiga qoʻshilgach, M.I.Shukayev rahbarligidagi Shchors nomli otryadda Petro Alekseevich nomi bilan xizmat qila boshlaydi. 1943-yilning 21-sentabridan – 1944-yilning 5-avgustiga qadar partizanlik harakatida ishtirok etgan. Unga 8584 raqamli “Partizanlik daftarchasi” Kiyev shahrida berilgan. P.Mustafoqulov oʻz faoliyati davomida Voronej oʻrmonlarida, Lvov yaqinida, Bryansk oʻrmonlarida va Varshava yaqinidagi janglarda ishtirok etadi. Urushdan keyin Lvovga qaytib NKVD qoʻshinlarida xizmat qila boshladi va Stalingrad hududida boʻladi. Janglardagi koʻrsatgan xizmatlari uchun Jangovar xizmatlari uchun“ va “Germaniya ustidan qozonilgan gʻalaba uchun” medallari bilan mukofotlangan [5. 2б].

Ukrainaning gʻarbiy viloyatlari, Polshaning janubiy tumanlarida, Karpat togʻlari va Chexoslovakiya hududlarida harakat qilgan Mixail Ivanovich Shukayev rahbarligidagi partizan brigadasi 1944-yilda Qizil Armiya hujumni kuchaytirgach dushman qoʻshinlarining chekinishiga yoʻl qoʻymaslik maqsdida dushmanga qaqshatqich zarbalar bera boshladi. Ushbu janglarda oʻzbekistonliklardan vzvod komandiri Toshboy Ochilov, rota starshinasi Dusanboy Ergashev, Umarali Akbarov, Vali Qodiriv, Chori Joʻrayev, Mamadisa Madiyorov, Rahmon Uzoqov, Salayjon Tashmurodov, Boyaxmat Toshmatov, Xaitboy Axmedov (1944-yil 4-aprelda vafot etgan), Toshmirza Jabroilov (1944-yil 21-martda vafot etgan), Munir Sultonov (1944-yil 12-fevralda vafot etgan), Qirgʻizboy Tashtemirov va boshqa koʻplab oʻzbekistonliklar ishtirok etgan [4. 107c].

RSFSR ning dushman tomonidan bosib olingan hududlaridagi parizanlik harakati saflarida koʻplab yurtdoshlarimiz ishtirok etganlar. RSFSRning Leningrad, Smolensk, Moskva, Kursk va boshqa bosib olingan viloyatlarida koʻplab partizanlik tashkilotlari tuzilib, dushmanga qarshi kurash olib borganlar. Ularning urushning dastlabgi davridagi faoliyati dushman hujumini sekinlashtirdi va bor

e’tiborini frontga emas, balki okkupatsiya qilingan hududlarga ham qaratishga muajbur qildi.

Partizanlik harakatining eng avj olgan nuqtasi Leningrad viloyati hududidi edi. Urushning birinchi yilidayoq Leningrad hududida 13 ta partizanlik otryadlari tashkil topib, viloyatning deyarli har bir tumanida qarshilik harakati vujudga keldi. Ular tartib raqami bilin birinchi, ikkinchi holatida nomlangan.

N.P. Buyinov qo‘mondonligidagi 1-Leningrad partizan brigadasi tarkibida o‘zbekistonliklardan tatar Ayub Xalilovich Abubakirov, rus Mixail Aleksandrovich Pridanin, tatar Xafiz Fazilovich Faktliyev, rus Aleksandr Naumovich Fedichkinlar xizmat qilgan. A.X.Abubakirov 1942-yilda Qrim uchun bo‘lgan janglarda dushman tomonidan asirga olingan. Asirlikdan qochib 1943-yilning 30-sentabrida partizanlar safiga borib qo‘shiladi. X.F.Faktliyev janglarda asirlikka tushib, dastlab Varshavadagi, so‘ngra Pskovdagi nemis ishchi batalonida xizmat qilgan. 1943-yilning 28-sentabrida asirlikdan qochib, partizanlar safiga borib qo‘shiladi. 1944-yilning 25-fevralida Porxov tumani Borashko qishlog‘ida bo‘lgan jangda halok bo‘lgan. Otryad komandiri bo‘lgan esa A.N. Fedichkin 1944-yilning 27-fevralida Martino aholi punktida bo‘lgan janglarda qahramonlarcha halok bo‘lgan [4. 21c].

N.G.Vasilev qo‘mondonligi ostidagi Ikkinchi Leningrad partizan brigadasi tarkibida o‘zbekistonliklardan Yusuf Karimboyev, Aleksandr Jukov, Nabi Rustamov, Ivan Vasiliyevich Molev, Odamboy Murotov, Nurmat Asqarov, Rustam Kolombekov va boshqa ko‘plab jangchilar ishtirok etishgan. 1941-yil oktabrida Andrey Grigorivech Starchenko o‘z bo‘linmasi bilan dushmanga sotilgan bir guruh diversantlarga qarshi jang qilib, o‘z minomyoti bilan 20 nafar gitlerchilarni yer tishlatadi. Janglarda ko‘rsatgan jasoratlari uchun A.G.Starchenko 1-darajali “Vattan urushi partizani” medali hamda 2-darajali “Vatan urushi” ordeni bilan taqdrilangan [4. 29c].

Andijonlik A.G. Starchenko 1941-yil sentabrida ushbu partizan brigada tarkibiga qo‘shilgan. U partizanlik faoliyati davomida 15 marotaba harbiy operatsiyalarda ishtirok etgan ko‘rsatgan jasoratlari uchun keinchalik “Отечественная война” ordenining 2-darjasi bilan mukofotlangan.

1942-yilning fevralida 2-Leningrad partizanlari Dedovich stansiyasida maxsus operatsiyani amalga oshirishadi. Bu yerda gitlerchilarning SS qo‘shinlarning 630-bo‘linmasi va 218-piyoda bo‘linmasi joylashgan bo‘lib, u yerda 1300 ga yaqin askar joylashgan edi. 22-fevralda boshlangan hujum natijasdai dushmanning 650 ta askar va zobit hamda 13 ta dzotni yakson qilinadi hamda Shelon daryosi ustidagi ko‘prikni portlatib yuborishadi. Shu bilan birga partizanlar ko‘plab qurol-yarog‘ va oziq-ovqatni o‘lja sifatida qo‘lga kiritishadi [2. 69-71c]. Ushbu jangda yurtdoshlarimizdan toshkentlik Odamboy Murotov va marg‘ilonlik Akeksandr Vasilevich Alekseev qatnashishgan.

A.V. German rahbarligidagi 3-Leningrad partizanlik brigadasi tarkibida Axmed Nurmuxammedovhich Siddiqov, Vasiliy Flippovich Ovchinnikov, V.S.Pakirov, Lukyanov Fedor Stepanovich, Intankin Viktor Petrovich, Iosif Semenovich Tarasov, Amir Jumanov, 1943-yilning yozida urushga chaqirilgan toshkentlik oddiy askar Ziyod Kamolov, Ismoil Qurbonov, Satim Oltinboyev, farg‘onalik Dali

Absalomov, samarqandlik Boris Davidovlar boʻlganva boshqa koʻplab oʻzbekistonliklar faol ishtirok etgan [6. 6б].

Ayniqsa ular orasida A.N. Siddiqov jasoratlari ajralib turadi. A.N. Siddiqov 1939-yilda Denov tumanidan harakatdagi armiya safiga chaqirilgan. A. Siddiqov Yaroslav shahridagi piyoda komandirlar oʻquv yurtida oʻqiydi va leytenant unvonida harbiy xizmatni davom ettiradi. Urush boshlangach, uning harbiy qismi qurshovni yorib chiqib 3-Leningrad partizanlar brigadasi safiga qoʻshiladi. A. Siddiqov 1941-yilning avgustidan boshlab partizanlar safida jang qilishni boshlaydi. Dastlab 3-Leningrad partizanlar brigadasining vzvodini boshqaradi. Uning boʻlinmasi 180-oʻqchi dviziyaning hujumlarini muvaffaqiyatli ta’minlash maqsadida Pola stansiyasi hududiga borishadi va dushma oʻtadigan yoʻlni minalashtiradi. Buning natijasida dushman avto kalonnasi butunlay yoʻq qilinadi [3. 312c].

1942-yilning 10-fevralida uning komandirligi ostidagi otryad dushmanning 8 ta tank, 4 ta avtomashina 48 ta oʻq-dori va harbiy yuklar ortilgan arava, 3 ta temiryoʻl koʻpriklari, 15 ta aloqa liniyalari va 2 ta eshelonini barcha harbiy kuchlari bilan portlatib yuboradi. Dushmanning yaralangan va halok boʻlgan askarlarining umumiy soni 350 taga yetadi. Ushbu jasorati uchun A. Siddiqov “Qizil Bayroq” ordeni bilan mukofotlangan. A. Siddiqov oʻzining faoliyatini davom ettirib 1942-yil 18-martida eski Batkovo Dedovich tumanidagi Dno – Chixachev temiryoʻl yoʻnalishidagi koʻprikni, 31-martda Dedovich – Chixachev temiryoʻl punktini, 2-iyunda temiryoʻlda dushmanning harbiy esheloniga hujum uyushtirib, 50 ta vagonni portlatib yuboradi. Ushbu koʻrsatgan jasoratlari uchun 1942-yilning 24-martida A. Siddiqov 1-darajali “Vatan urushi partizani” medali bilan mukofotlangan [4. 22c]. U rahbarlik qilayotgan 3-Leningrad partizanlik brigadasining vzvodi tarkibida V.S.Zakirov, F.S.Lukyanov, V.P.Intankin, I.S.Tarasov, minomyotchilar guruhi rahbari Rahimov va V.P.Ovchinnikov va boshqalar bor edi.

Leytenant V.F. Ovchinnikov 1941-yilning avgustidan boshlab partizanlar safida jang qila boshlagan. U brigada tarkibidagi rotaga rahbarlik qilgan. Uning bir oʻzi 26 nafar dushman askari va 3 ta zirhlangan harbiy mashinasini ishdan chiqargan. Janglardagi jasoratlari uchun hukumat tomonidan “Leningrad mudofaasi uchun”, 1 va 2-darajali “Vatan urushi partizani” medallari bilan mukofotlangan [4. 21c].

Leningrad viloyatining partiya arxivida saqlanayotgan 5-Leningrad partizan brigadasining hujjatlari oʻrganilganda, ush brigade safida jang qilgan oʻzbekistonliklardan orasidan qoʻqonlik Ali Hakimov, chinozlik Nikolay Xudayberganovlarning jangovar xizmatlari haqida ma’lumotlar bor, shuningfek brigada shifoxonasida Eson Nurmatov, I.Muhammedovlarning davolanganligi toʻgʻrisida ma’lumotlar saqlanib qolgan [6. 6б].

XULOSA

Oʻzbekistonlik partizanlar Sovet Ittifoqi hududidagi deyarli har bir partizanlik brigadalari tarkibida dushmanga qarshi kurash olib borganlar. Ushbu janglarda yurtdoshlarimiz koʻplab qurbonlar berildi. Janglarda koʻrsatgan jasoratlari uchun koʻplab jangchilarimiz hukumat orden va medallari bilan mukofotlandilar. 1944-

yilga kelib Sovet dalati hududi butunlay ozod etilgach partizanlar harakatdagi armiya safiga qoʻshib olinadi. Ular Berlingacha boʻlgan yoʻlni bosib oʻtdilar.

FOYDALANILGAN MANBA ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Бакман Я.И. Пламенные сердца. Ташкент. Ёш гвардия. 1974
2. Виноградов И.В. На берегах Шелони. – М., 1963. –С.69-71
3. Джураев Т.Д. В боях за советскую родину. Тошкент. Узбекистан, 1970.
4. Джураев Т.Д. Узбекистанцы участники партизанской войны. Тошкент. Узбекистан, 1975.
5. Қашқадарё ҳақиқати. Петро Алексеевич – Панжи Партизан 1984 йил № 90
6. Раҳимов М. Партизан сўқмоқлари. Тошкент.: Ўзбекистон. 1989 й. –Б.6.
7. Сабуров. А.Н. За линией фронта. М., 1955.
8. Сабуров. А.Н. Сыл неисчислимые. М., 1967.
9. Совет Ўзбекстони.1972 й. 23 март.
10. Узбекская ССР в годы великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.). Т.1. Ташкент. Фан. 1981.
11. Халқ сўзи. Изларингни излайман.1994 й. 13 январ. № 9.
12. Коммунист. 1989 й. №152.

Косимов М. Р.
Преподаватель кафедры «История Узбекистана»
Национальный университет Узбекистана
mirqosimov1707@gmail.com

УЧАСТИЕ УЗБЕКСКИХ ПАРТИЗАН В ПРОЦЕССАХ ОСВОБОЖДЕНИЯ ОККУПИРОВАННЫХ ТЕРРИТОРИЙ СССР (НА МАТЕРИАЛАХ УКРАИНЫ И РСФСР)

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается партизанское движение на территории СССР в период Второй мировой войны как одна из форм вооружённого сопротивления нацистской оккупации. На основе анализа архивных документов, опубликованных источников и историографических исследований различных периодов исследуется участие выходцев из Узбекистана в составе партизанских формирований Белорусской ССР, Украинской ССР и западных регионов РСФСР. Особое внимание уделяется вопросам включения в партизанские структуры военнослужащих - уроженцев Узбекистана, бежавших из военного плена, а также оценке их роли в диверсионной деятельности, разведывательных операциях и иных формах сопротивления на оккупированных территориях. В статье предпринимается попытка комплексного анализа их вклада в функционирование партизанского движения в контексте общей военной истории СССР.

Ключевые слова: Вторая мировая война, СССР, партизанское движение, военнопленные, узбекские военнослужащие, М. Топиболдиев, «рельсовая война», медаль «Партизану Отечественной войны».

Косимов М. Р.
Lecturer at the department of «History of Uzbekistan»
National university of Uzbekistan
mirqosimov1707@gmail.com

THE PARTICIPATION OF UZBEK PARTISANS IN THE LIBERATION OF THE TERRITORY OF THE FORMER SOVIET UNION (A CASE STUDY OF UKRAINE AND THE RSFSR)

ABSTRACT

This article examines the partisan movement on the territory of the USSR during the Second World War as a form of armed resistance to Nazi occupation. Drawing upon archival documentation, published primary sources, and historiographical studies from different periods, the paper analyzes the participation of individuals from Uzbekistan in partisan formations operating in the Byelorussian SSR, the Ukrainian SSR, and the western regions of the RSFSR. Particular attention is given to the incorporation of servicemen originating from Uzbekistan who escaped from prisoner-of-war camps into partisan structures, as well as to an assessment of their role in sabotage activities, intelligence operations, and other forms of resistance in the occupied territories. The study seeks to provide a comprehensive evaluation of their contribution within the broader framework of Soviet military history.

Keywords: Second World War, USSR, partisan movement, prisoners of war, Uzbek servicemen, M. Topiboldiyev, “Rail War,” Medal “Partisan of the Patriotic War”.

Raximova G. Z.
«Oʻzbekiston tarixi» kafedrasi mustaqil tadqiqotchisi
Oʻzbekiston Milliy Universiteti
gulilolaraximova777@gmail.com

OʻZBEKISTONDA BOLALAR MAVZUSIGA IXTISOSLASHGAN OMMAVIY AXBOROT VOSITALARINING FAOLIYATI

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Oʻzbekiston bolalar matbuotining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari yoritilgan. Unda mustaqillikdan keyingi davrda faoliyat yuritgan bolalar gazeta hamda jurnallari, xususan, “Gʻuncha”, “Gulxan”, “Tong yulduzi”, “Klass!” nashrlarining tarixi, maqsad-vazifalari, mazmuniy yoʻnalishlari va tarbiyaviy ahamiyati batafsil tahlil qilingan. Shuningdek, mustaqillik yillarida paydo boʻlgan xususiy bolalar nashrlari va bolalar uchun moʻljallangan telekanallar faoliyati haqida maʼlumot berilgan. Maqolada bolalar matbuotining yosh avlodni vatanparvarlik, maʼnaviyat, insonparvarlik ruhida tarbiyalashdagi oʻrni alohida taʼkidlangan.

Kalit soʻzlar: Bolalar matbuoti, bolalar gazetasi, bolalar jurnali, “Gʻuncha”, “Gulxan”, “Tong yulduzi”, “Klass!”, mustaqillik davri matbuoti, bolalar tarbiyasi, vatanparvarlik, maʼnaviyat, yosh muxbirlar, ommaviy axborot vositalari, bolalar telekanallari.

KIRISH

Mamlakatimizda bolalar matbuoti tizimining shakllanishi yurtimiz mustaqillikni qoʻlga kiritgandan keyin yanada avj oldi. Yosh avlod tarbiyasi va bilim olishi hamda yetuk shaxs sifatida oʻsishi har qanday jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Jarayonda taʼlim muassasalari bilan bir qatorda ommaviy axborot vositalari, ayniqsa bolalar uchun moʻljallangan matbuot katta vazifa bajaradi. Bolalar matbuoti nafaqat axborot manbai, balki tarbiyaviy va maʼrifiy institut hamdir. Bugungi globallashuv sharoitida bolalar ongiga taʼsir koʻrsatuvchi axborot oqimi keskin oshgan bir paytda, bolalar matbuotining maqsadli va ijobiy tarbiyaviy vazifalari yanada keng o`rganilmoqda. Shu bois mazkur maqolada bolalar matbuotining yosh avlod tarbiyasidagi oʻrni va ahamiyatini ilmiy jihatdan tahlil qilish hamda yoʻnalishli yechimlar berish maqsad qilib qoʻyildi [1].

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

Garchi mustaqilikkacha bir qator bolalar nashrlari, jumladan, 1958-yildan to hozirgi kungacha chop etilayotgan «Gʻuncha» jurnali, 1929-yilda ilk marotaba «Yosh kuch» nomi bilan chiqa boshlagan, ammo Ikkinchi Jahon urushi yillari, yaʻni 1941-yili tahririyat yopilishi munosabati bilan faoliyati toʻxtatilgan, keyinchalik 1957-yili «Пионер» nomi bilan qayta chiqa boshlagan va shu yilning oʻzida nomi «Gulxan» deb oʻzgartirilgan jurnallar, bundan tashqari, 1929-yildan buyon avval «Lenin uchquni», 1992-yildan boshlab hozirgi «Tong yulduzi» nomi

bilan chop etilayotgan gazeta hamda 1927-yildan buyon rus tilida «Пионер востока» nomi bilan nashr etilgan, mustaqillikdan keyin «Klass!» nomi bilan chiqayotgan gazetalar faoliyat yuritayotgan boʻlsa-da, bu nashrlarda, tabiiy, shoʻrolar mafkurasini keng targʻib etish ustuvorlik qilgan. Hozirgi kunda «Gʻuncha» jurnali maktab yoshigacha boʻlgan bolalar dunyoqarashini kengaytirish, ularni barkamol inson sifatida tarbiyalashga hissa qoʻshish vazifalarini oʻz oldiga maqsad qilib qoʻygan. «Gulxan» jurnali, «Tong yulduzi» va «Klass!» gazetalarining asosiy maqsadi esa bolalarni vatanparvarlik, vatanga mexr va sadoqat ruhida tarbiyalash, ularning ongida gumanizm, doʻstlik hislarini shakllantirish, dunyoqarashini kengaytirishdan iboratdir[2].

1927-yil noyabr oyidan boshlab Oʻz SSR bolalar va oʻsmirlari uchun rus tilida gazeta chiqarila boshlandi, u bugungi kunda **“Klass!”** nomi bilan nashr etiladi. Uning birinchi nomi ***“Пионер Востока”*** edi. Eng qadimgi respublika bolalar gazetasi har hafta 8 sahifada nashr etilgan, nashr etilgan kun har seshanba[3].

Gazeta Respublika bolalarining hayoti haqida maʻlumot beradi. Gazetada “Школа юнкора” mavjud boʻlib, u yerda bolalar jurnalistika asoslarini oʻrganadilar. Gazetaning mazmuni juda xilma-xil boʻlib, bolalar hayotiga taalluqli hamma narsani qamrab oladi. Maktab hayotiga alohida eʻtibor beriladi. Qiziqarli darslardan reportajlar, maktabdagi turli tadbirlar, sevimli oʻqituvchilar haqidagi maqolalar, tarbiyaviy va axloqiy mavzular doimiy ravishda "Klass!" gazetasida oʻrin oladi[4].

“Klass!” bolalarning oʻzlari tomonidan gazeta tayyorlashdir, yaʻni deyarli butun gazeta oʻsmirlar materiallaridan iborat. Tanlovlar, krossvordlar va sovgʻalar va ragʻbatlar bilan turli xil oʻyin vazifalari "Klass!"da. Har bir bola nafaqat oʻquvchi, balki yosh muxbir ham boʻlishi mumkin. "Klass!"- respublika gazetasi.

“Tong yulduzi” – 1929 yil 1-avgustdan chiqa boshlagan, respublika bolalar va oʻsmirlarning davlat nashri - “Tong yulduzi” (avvalgi *“Lenin uchquni”)* gazetasi chop etila boshlaganiga 90 yildan oshdi.

Ushbu gazeta bolalar va oʻsmirlar uchun qiziqarli va maʻlumotlarga boy boʻlib, aynan oʻsmir yoshdagi bolalar dunyoqarashiga mos keladi[5].

Ayni damda “Tong yulduzi” gazetasida 19 kishi faoliyat yuritadi. Bulardan: bosh muharrir va rahbar Feruza Adilova, 3 ta boʻlim muharriri, 4 ta muhbir, 2 ta katta muhbir, rassom, dizayner, foto muhbir. 2017-yildan buyon Maktabgacha va Xalq taʻlimi vazirligi qoshida faoliyat yuritadi. Gazetaning maxsus fondi yoʻq. Haftalik gazeta, 1 oyda 4 ta son nashr etiladi. 2025-yil uchun obuna narxi 572000 soʻm.

“Gulxan” - bolalar jurnali, LKSM organi, Oʻzbekiston SSR taʻlim vazirligi va V. I. Lenin nomidagi pioner tashkilotining Respublika Kengashi nashri sifatida vujudga kelgan. 1952-yildan boshlab Toshkentda oʻzbek tilida oyiga bir marta nashr etilgan (1957-yilgacha *“Пионер”* deb nomlangan). Jurnal sahifalarida asosiy siyosiy masalalar aks etgan. Mamlakatda ham, chet elda ham sodir boʻlayotgan voqealar. Yosh kitobxonlar sovet odamining yutuqlari bilan tanishganlar. Bolalar, maktab haqida, ularning hayoti haqida sheʻrlar, hikoyalar, romanlar va insholar “Gulxan”da nashr etilgan. Jurnal maktab oʻquvchilarining sport hayoti haqida

hikoya qilgan, turli musobaqalar o‘tkazish, piyoda sayohatlarni tashkil etish, bolalar havaskorlarining chiqishlari bo‘yicha maslahatlar bergan[6].

Maxsus “Gulsovet” bo‘limida (gulxan Kengashi) pioner ishlari haqida materiallar joylashtirilgan va boshqa bo‘limda fan va texnika yutuqlari, o‘simlik va hayvonot dunyosi haqidagi hikoyalar va kichik maqolalar qiziqarli va jonli shaklda nashr etilgan. Jurnal ishida O‘zbekiston shoir va yozuvchilari faol ishtirok etgan: Oybek, G‘afur G‘ulom, Asqad Muxtor, G‘ayratiy, Shuhrat va boshqalar.

«G‘uncha» kichik yoshdagi bolalarning adabiy-badiiy bezakli jurnali 1958-yil yanvar oyidan chiqa boshlagan. Ana shu yildan boshlab jurnalning rasman nashr sanasi belgilangan. Muassislari: O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta‘limi vazirligi, O‘zbekiston Matbuot va Axborot agentligi, «Kamolot» Yoshlar Ijtimoiy harakati Markaziy kengashi. **Tili:** o‘zbekcha. **Bosh muharrir:** Dilfuza Shomalikova. **O‘quvchisi:** 6-11 yoshli bolalar, **davriyligi:** oyda bir marta, bir yilda 12 marta, bir sonning o‘rtacha adadi 130 ming nusxa. **Jurnalning maqsad va vazifalari:** kichik yoshdagi bolalarning tasavvurini boyitish, shu orqali ularda millatga, Vatanga, insonlarga bo‘lgan mehr-muhabbat tuyg‘ularni tarbiyalashdan iborat. Shuningdek, jurnalda chop etiladigan she‘r, ertak, hikoya va boshqa adabiy janrdagi materiallar bilan bolalarga do‘stlik, ezgulik, vatanparvarlik, saxiylik, sadoqat, hurmat, milliy qadriyatlar, ma‘naviyat, qadr-qimmat, e‘zoz kabi tushunchalar targ‘ib qilinadi[7]. Yo‘nalishdan kelib chiqqan holda adabiyot, san‘at, xalq og‘zaki ijodi, sportni targ‘ib qiluvchi badiiy-publitsistik asarlar yoritib boriladi. Shu bilan birga bolalardan kelgan maktublar asosida uning yozgan ilk she‘riy-nasriy mashqlari, chizgan rasmlari hamda maqolalari e‘lon qilinadi. Butun jahon bolalar adabiyoti xazinasidan joy olgan adabiyot va san‘at asarlariga o‘rin ajratiladi. O‘zbekiston xalq shoirlari, O‘zbekiston xalq rassomlari, shuningdek, respublikamizning ko‘zga ko‘ringan adabiyot va san‘at darg‘alarining fikr-mulohazalari, asarlaridan namunalar chop yetiladi. Yurtimizning turli viloyat va tumanlarida adabiy uchrashuvlar, ko‘rik-tanlovlar tashkil etiladi. Jahon va mamlakatimizda o‘tkazilayotgan tadbirlar o‘z vaqtida yoritib boriladi. «Kamalak» bolalar tashkilotining amalga oshirayotgan ishlari, eng namunali yetakchi va sardorlarning faoliyatlari ibrat sifatida jurnal sahifalaridan joy oladi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 14-fevral qarori bilan jurnal Davlat tasarrufiga o‘tkazildi [8].

Ayni damda “G‘uncha” jurnali tahririyatida 10 kishi faoliyat yuritmoqda. Bulardan rahbar (D. Shomalikova), bosh kotib, mas‘ul kotib, badiiy muharrir, buxgalter, 2 ta rassom, 2 ta muharrir. Jurnalning ta‘minotchi fondi yo‘q.

Jurnalning serma‘no va qiziqarli she‘rlarini shoirlar Dilfuza Kamoljonova, Mir‘aziz Azam, Ravshan Isoqov o‘z ijod to‘plamlaridan saralab taqdim etadilar. Ayni damgacha G‘uncha jurnalining tarixiga nazar tashlaydigan bo‘lsak shu kungacha jurnalda: Abdusodiq Irisov (1958-1962), Sobir Yunusov (1962-1967 yy.), Anvar Bo‘riboyev (1967-1971 yy.), Yayra Sa‘dullayeva (1971-1996), Erkin Malikov (1996-2000), Yoqutxon Raximova (2000-2007), Umida Abduazimova (2007-2008), Dilfuza Shomalikova (2009-yildan buyon) bosh muharrir sifatida jonkuyarlik bilan xizmat qildilar. 2024-yil uchun bir dona jurnal narxi 15000 so‘m,

yillik obuna narxi 144000 so‘m. 2025-yil uchun obuna 185000 so‘mni tashkil etadi.

Yuqorida nomlari tilga olingan nashrlardan tashqari yurtimizda, ayni mustaqillik yillarida «DonoWord», «Bilimdon», «Znayka», «2x2», «Rodnichok», «Buloqcha», «Bulbulcha», «Jajji akademik», «Vunderkind.uz», «Bolalar dunyosi», «Smart kids» «Nihol» kabi xususiy gazeta va jurnallar dunyoga keldi, ommalashdi. «Bekinmachoq» nomli badiiy-bezakli jurnal faoliyatini boshlaganiga u qadar ko‘p vaqt o‘tmaganiga qaramay bolalarning sevimli jurnaliga aylanib ulgurdi. «Bolalar dunyosi» gazetasi bolalar va o‘smirlar nashri hisoblanib, ingliz, rus va o‘zbek tillarida chop etilmoqda. Ushbu nashr «E‘tirof - 2013» va «Oltin qalam» mukofotlari bilan taqdirlangani alohida diqqatga sazovordir. O‘zbekiston Milliy teleradiokompaniyasining tizimida faoliyat yuritayotgan «O‘zbekiston», «Sport», «Yoshlar», «Madaniyat va ma‘rifat», «Dunyo bo‘ylab» va «Toshkent», «Navo» telekanallarining har birida bolalar uchun ko‘rsatuvlar mavjud. «Yoshlar» teleradiokanali qoshida 2013-yil 1-iyun kuni «Bolajon» telekanalining ochilishi mazkur yo‘nalishda katta qadam bo‘ldi [9].

Mazkur tadqiqot jarayonida O‘zbekistonda bolalar mavzusiga ixtisoslashgan ommaviy axborot vositalarining shakllanishi, rivojlanish bosqichlari va zamonaviy faoliyat yo‘nalishlari kompleks tarzda tahlil qilindi. O‘rganishlar natijasida quyidagi ilmiy xulosalar va natijalarga erishildi:

Mustaqillik yillarida bolalar matbuoti va elektron OAV faoliyati mazmunan va tashkiliy jihatdan yangi bosqichga ko‘tarilgani aniqlandi. Ilgari asosan mafkuraviy yo‘nalishda faoliyat yuritgan bolalar nashrlari mustaqillik davrida milliy qadriyatlar, ma’naviyat, vatanparvarlik, huquqiy madaniyat va ijodkorlikni targ‘ib etishga yo‘naltirilganligi asoslandi.

“G‘uncha”, “Gulxan”, “Tong yulduzi”, “Klass!” kabi an’anaviy bolalar nashrlari faoliyati tahlili shuni ko‘rsatdiki, ushbu OAVlar bolalarning yosh xususiyatlariga mos kontent yaratish, yosh ijodkorlarni qo‘llab-quvvatlash va yosh muxbirlar maktabini shakllantirishda muhim ijtimoiy-madaniy institut sifatida faoliyat yuritmoqda.

Mustaqillik davrida xususiy sektorning bolalar nashrlari sohasiga kirib kelishi natijasida kontent rang-barangligi va raqobat muhiti shakllangani aniqlandi. Bu esa bolalar uchun mo‘ljallangan axborot mahsulotlarining sifat ko‘rsatkichlari oshishiga xizmat qilgan.

Bolalar uchun mo‘ljallangan telekanallar va elektron platformalar faoliyati tahlili shuni ko‘rsatdiki, zamonaviy OAV tizimida audiovizual va raqamli kontentning ulushi ortib bormoqda. Bu jarayon bolalarning axborotni qabul qilish psixologiyasi va mediaiste’mol madaniyatidagi o‘zgarishlar bilan chambarchas bog‘liq.

Tadqiqot natijalari bolalar OAVlari yosh avlodni vatanparvarlik, milliy o‘zlikni anglash, ma’naviy-axloqiy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalashda samarali vosita ekanini ilmiy asosda tasdiqlaydi. Bolalar matbuoti va telekanallari nafaqat axborot beruvchi, balki ijtimoiylashuv va tarbiyaviy funksiyani bajaruvchi muhim kommunikativ institut sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Shuningdek, tadqiqot davomida bolalar OAVlari faoliyatida raqamlashtirish jarayoni, internet platformalaridan foydalanish, interaktivlik darajasining oshishi kabi tendensiyalar aniqlanib, ularning istiqboldagi rivojlanish yoʻnalishlari belgilab berildi.

Umuman olganda, olib borilgan ilmiy tahlillar Oʻzbekistonda bolalar mavzusiga ixtisoslashgan OAV tizimi barqaror rivojlanayotganini, u jamiyatning maʼnaviy-maʼrifiy taraqqiyotida muhim oʻrin tutishini hamda yosh avlod tarbiyasida strategik ahamiyatga ega ekanini koʻrsatdi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Oʻzbekistonda bolalar matbuoti tizimi boy tarixga ega boʻlib, mustaqillik yillarida mazmun va shakl jihatidan yangi bosqichga koʻtarildi. Avvalgi davrlarda nashrlarda mafkuraviy yoʻnalish ustuvor boʻlgan boʻlsa, bugungi kunda bolalar gazeta va jurnallari yosh avlodning intellektual, maʼnaviy va axloqiy kamolotini taʼminlashga xizmat qilmoqda. “Gʻuncha”, “Gulxan”, “Tong yulduzi”, “Klass!” kabi nashrlar bolalarning dunyoqarashini kengaytirish, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish va ularni Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalashda muhim oʻrin tutadi. Shuningdek, xususiy nashrlar va bolalar telekanallarining koʻpayishi bolalar ommaviy axborot vositalarining rang-barangligini taʼminlab, ushbu sohaning yanada rivojlanishiga xizmat qilmoqda.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Mirziyoyev Sh. M. Yangi Oʻzbekiston strategiyasi. – Toshkent: Oʻzbekiston, 2021.
2. Joʻrayev N., Ziyoyeva D. Oʻzbekiston matbuoti tarixi. – Toshkent: Sharq, 2012.
3. Qosimova M. Bolalar adabiyoti va bolalar matbuoti masalalari. – Toshkent: Fan, 2015.
4. “Klass!” gazetasi arxivi. (avvalgi “Pioner Vostoka”). 1927–2024-yillar sonlari.
5. “Tong yulduzi” gazetasi arxivi. 1929–2024-yillar sonlari.
6. “Gulxan” jurnali arxivi. 1952–2024-yillar sonlari.
7. “Gʻuncha” jurnali arxivi. 1958–2024-yillar sonlari.
8. Umarov A. Oʻzbek jurnalistikasi tarixi. – Toshkent: Universitet, 2010.
9. Oʻzbekiston Milliy teleradiokompaniyasi materiallari. Bolalar va oʻsmirlar uchun telekoʻrsatuvlar haqidagi maʼlumotlar.

Рахимова Г. З.
Независимый исследователь кафедры «Истории Узбекистана»
Национальный университет Узбекистана
gulilolaraximova777@gmail.com

РАЗВИТИЕ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ СМИ, СПЕЦИАЛИЗИРУЮЩИХСЯ НА ДЕТСКОЙ ТЕМАТИКЕ В УЗБЕКИСТАНЕ

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются этапы формирования и развития детской прессы Узбекистана. Подробно анализируется деятельность детских газет и журналов периода независимости, в частности изданий «G‘uncha», «Gulxan», «Tong yulduzi», «Klass!», их история, цели и задачи, содержательные направления и воспитательное значение. Также приводятся сведения о частных детских изданиях и телевизионных каналах для детей, появившихся в годы независимости. В статье особо подчёркивается роль детской прессы в воспитании подрастающего поколения в духе патриотизма, духовности и гуманизма.

Ключевые слова: детская пресса, детская газета, детский журнал, «G‘uncha», «Gulxan», «Tong yulduzi», «Klass!», пресса периода независимости, воспитание детей, патриотизм, духовность, юные корреспонденты, средства массовой информации, детские телеканалы.

Rakhimova G. Z.
Independent researcher at the department of «History of Uzbekistan»
National University of Uzbekistan
gulilolaraximova777@gmail.com

DEVELOPMENT AND FUNCTIONING OF CHILDREN-SPECIALIZED MASS MEDIA IN UZBEKISTAN

ABSTRACT

This article examines the stages of formation and development of children's press in Uzbekistan. It provides a detailed analysis of children's newspapers and magazines that have operated during the post-independence period, particularly the publications “G‘uncha,” “Gulxan,” “Tong yulduzi,” and “Klass!”, focusing on their history, objectives, thematic directions, and educational significance. The article also presents information on private children's publications and television channels for children that emerged during the years of independence. Special emphasis is placed on the role of children's media in fostering patriotism, spirituality, and humanistic values among the younger generation.

Keywords: children’s press, children’s newspaper, children’s magazine, “G‘uncha,” “Gulxan,” “Tong yulduzi,” “Klass!”, press of the independence period,

child upbringing, patriotism, spirituality, young correspondents, mass media, children's television channels.

Саломова Б. Ж.
«Ўзбекистон тарихи» кафедраси мустақил тадқиқотчиси
Ўзбекистон Миллий Университети
barchinoy.salomova14@gmail.com

ЖУРНАЛИСТ АЁЛЛАРНИНГ ЖАМИЯТ ҲАЁТИ ВА ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАРДАГИ ЎРНИ

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада журналист аёлларнинг жамият ҳаёти ҳамда ижтимоий-сиёсий жараёнлардаги ўрни ва аҳамияти таҳлил этилади. Жаҳон ва миллий тажриба асосида оммавий ахборот воситаларида фаолият юритаётган аёл журналистларнинг демократик жараёнлар, жамоатчилик фикрини шакллантириш, фуқаролик жамиятини ривожлантириш ҳамда гендер тенгликни таъминлашдаги иштироки ёритиб берилади. Шунингдек, журналист аёлларнинг касбий фаолиятида учраётган муаммолар, ижтимоий тўсиқлар ва замонавий медиа маконидаги имкониятлар таҳлил қилинади. Мақолада гендер масалаларига оид ёндашувлар ҳамда аёл журналистларнинг жамиятдаги ижтимоий масъулияти илмий-назарий жиҳатдан баҳоланади.

Калит сўзлар: журналист аёллар, жамият ҳаёти, ижтимоий-сиёсий жараёнлар, оммавий ахборот воситалари, фуқаролик жамияти, гендер тенглик, жамоатчилик фикри, медиа макон, демократия.

КИРИШ

Замонавий дунёда аёлларнинг жамият ҳаётидаги ўрни ва таъсири жадал суръатларда ошиб бормоқда. Бугунги кунда аёллар сиёсат, иқтисодиёт, фан-таълим ва маданий ҳаёт каби соҳаларда юқори натижаларга эришиб, етакчилик позицияларини эгалламоқда. Шу билан бирга, аёл феномени ва гендер муносабатлари замонавий ижтимоий-гуманитар фанларда мустақил тадқиқот объекти сифатида шаклланди. Аёлларнинг эмансипацияси, уларнинг жамоатчилик ҳаракатларидаги иштироки, “аёл масаласи” каби йўналишлар муайян даражада кенг ўрганилган бўлса-да, кундалик ҳаёт тарихи, шахсий макон, оилавий муносабатлар, оналик, бўш вақт маданияти ва бошқа ижтимоий-маданий жараёнларнинг тарихий қирралари ҳали ҳам етарли даражада ишлаб чиқилмаган масалалар сирасига киради.

ТАДҚИҚОТНИНГ АСОСИЙ НАТИЖАЛАРИ

Жаҳон ва миллий маданият тарихида ижтимоий жараёнларга сезиларли таъсир кўрсатган муҳим ҳодисалардан бири – аёлларга қаратилган даврий матбуотнинг пайдо бўлиши ва кенг тарқалишидир. Айниқса, XIX аср ва XX аср бошларидаги аёллар нашрлари бир томондан, анъанавий қадриятлар ва ижтимоий меъёрларнинг сақланишига хизмат қилган бўлса, иккинчи томондан, аёллар маданий оламида янги маъно ва қарашларнинг шаклланиши, ижтимоий ўзини англаш ва маданий идентификация жараёнларининг кучайишига туртки берган. Шу маънода, аёллар даврий

матбуоти нафақат ахборот тарқатиш воситаси, балки аёллар ижтимоий тафаккури ва маданий тажрибасини шакллантирувчи муҳим институт сифатида ҳам илмий таҳлилни талаб қилади.

Тадқиқодчи Н.С. Азизбекова аёллар учун махсус матбуот яратишга бўлган қизиқиш XVIIIасрдаёқ пайдо бўлган, бироқ ўша даврда бундай нашрлар, одатда, якка тартибдаги тажрибавий журналлар ёки бошқа даврий нашрларга илова (“қўшимча”) кўринишида намоён бўлар эди деб таъкидлайди [40, с. 302]. Аёллар журналистикасининг шаклланиш ва институционаллашув жараёни эса XIX асрнинг иккинчи ярмида фаол тус олди: айнан шу даврда аёллар аудиториясига мўлжалланган бир қатор махсус нашрлар мунтазам равишда чоп этила бошлади [1, с. 13-15].

Ҳозирги замон аёллар журналларини таҳлил қилар эканмиз, табиий равишда уларнинг трансформацияси, яъни жамият тараққиёти ва маданий ўзгаришлар шароитида аёлнинг оила ва жамиятдаги мақоми қандай акс этгани масаласи кун тартибига чиқади. Чунки аёллар нашрлари ўз пайдо бўлишидан буён нафақат ахборот тарқатиш, балки муайян ижтимоий меъёрлар, эстетик қадриятлар ва маданий тасаввурларни шакллантиришда ҳам иштирок этиб келган.

Айниқса, мода мавзуси аёллар аудиторияси учун доимий қизиқиш объекти бўлиб келган: аёллар муайян давр эстетик идеалларига мослашишга интилиб, ташқи кўриниш ва кийиниш маданияти орқали ўзини ифодалашга ҳаракат қилган. Аёллар матбуоти эса бу жараённи легитимлаштириш, тарғиб қилиш ва оммалаштириш воситаси сифатида намоён бўлган [12, с.130]. Тадқиқодчи Ролан Барт (Roland Barthes) таъкидлашича, мода журналлари кенг тарқалишидан олдин ҳам Европада, хусусан Францияда, кийим услубларини намойиш этишнинг ўзига хос воситаси мавжуд эди: “Пандора” деб аталган момиқ (воск) қўғирчоқлар турли либосларда тайёрланиб, Париж дўконларида кўргазмага қўйилар, кейин эса Европа пойтахтларига юборилиб, мода тенденцияларини “етказувчи” функциясини бажарар эди [41, с. 50-51]. Мана шу каби амалиётлар мода тенденцияларининг оммалашуви ва визуал коммуникация орқали тарқалишини таъминлаган; ўз навбатида, бу ҳолат аёллар матбуотининг пайдо бўлиши ва ривожланиши учун муҳим маданий-ижтимоий замин вазифасини ўтаган.

Аёллар учун журнал даврий матбуоти миллий ОАВ бозорининг алоҳида сегменти сифатида турли тип ва форматдаги нашрларни қамраб олади. Унинг функциялари, аудиторияси, жанрий-услубий хусусиятлари ва типологик моделлари узоқ вакт давомида тадқиқотчилар диққатидан четда қолган бўлса-да, ҳозирги ахборот маконидаги рақобат, аудитория эҳтиёжларининг диверсификацияси ҳамда маданий истеъмол шаклларининг ўзгариши бу йўналишга нисбатан илмий қизиқишни кучайтирмоқда. Бугунги кунда аёллар матбуоти нашриётчилик тизимида барқарор ўрин эгаллаган, журналистика амалиётида эса ўз аудиторияси, мавзулар доираси ва коммуникацион стратегиялари билан фарқланувчи муҳим соҳалардан бирига айланган [31, с. 188].

Аёллар матбуоти тарихи бир неча асрлик тараққиёт йўлини қамраб олади. Тадқиқодчи олим В.В. Смеюха фикрича, аёллар матбуотининг тарихий-типологик ривожланиши уч босқичга ажратилади. Ушбу периодизацияга кўра, биринчи босқич (1779 йил – XIX аср 1850-йилларининг ўртаси)да аёллар учун мўлжалланган матбуотнинг асосий типологик белгиларини шакллантириш жараёни кечган; шу даврда аёллар адабий журнали ҳамда мода, уй хўжалиги, қўл меҳнати (тикувчилик, ҳунармандчилик) ва адабиёт элементларини қамраб олган аёллар журнали типлари вужудга келган.

Биринчи босқичдаги мазкур нашрларнинг пайдо бўлишига бир қатор омиллар таъсир кўрсатган. Жумладан, миллий адабиётнинг ривожланиши ва ундаги йўналишлар алмашинуви, ижтимоий муаммоларнинг кескинлашуви, оммавий коммуникация воситаларининг институционал жиҳатдан такомиллашиши шулар жумласидандир.

Мазкур даврдаги аёллар матбуотининг функционал вазифалари ҳам типларга кўра фарқланган. Адабий-бадиий мазмундаги, мунтазам чиқадиган биринчи типдаги аёллар нашрларининг асосий функциялари – кўнгилочарлик, маърифат тарқатиш, эстетик тарбия ҳамда билим даражасини оширишдан иборат бўлган. Мода шарҳлари, амалий маслаҳатлар ва адабий материаллар жой олган иккинчи типдаги журналларда эса, бир томондан, ташқи имиджни шакллантиришга хизмат қилувчи консультацион вазифа (кийиниш маданияти, ўзини тутиш, оилавий-маиший масалалар бўйича билимларни такомиллаштириш), иккинчи томондан эса кўнгилочар функция етакчи ўрин тутган.

Иккинчи давр (XIX аср 1850-йилларининг ўртаси – XX аср бошлари) [3, с. 708] да жамият ҳаётининг фаоллашуви, аёллар ҳаракатининг вужудга келиши, таълим-тарбия тизимининг шаклланиши, аёлларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришга жалб этилиши ҳамда журналистиканинг ривожланиши таъсирида аёллар матбуотининг типологик қиёфаси сезиларли даражада ўзгарди. Хусусан, аввалги босқичга хос бўлган “аёллар адабий журнали” типи босқичма-босқич “аёллар адабий-ижтимоий журнали” типи билан алмашди.

Мазкур янги типдаги нашрлар, асосан, аёллар тенг ҳуқуқлилиги ғояларини тарқатишга ихтисослашган бўлиб, уларда гендер тенглик масаласига бағишланган мақолалар, маърузалар, ахборот хабарлари, аёлнинг интеллектуал ва жисмоний имкониятлари, унинг фаолият соҳаларини кенгайтириш зарурати ҳақидаги мулоҳазалар мунтазам ёритилди. Шу билан бирга, ўқувчиларнинг ижодий ва ақлий салоҳиятини оширишга қаратилган илмий-оммабоп ҳамда публицистик мақолалар ҳам муҳим ўрин тутди. Демак, иккинчи давр аёллар журнали нафақат маданий-маърифий вазифани, балки ижтимоий-мафкуравий таъсир функциясини ҳам бажара бошлади.

Шу даврда аёллар учун мўлжалланган педагогик журналлар ҳам алоҳида тип сифатида шаклланди. Уларнинг марказий, типни белгилайдиган вазифаси – аёлларни болалар педагогикаси асосларига ўргатиш ва айниқса оналарнинг ахборот эҳтиёжларини қондиришдан иборат бўлди. Бу мақсадда педагогик журналларда мақолалар, маърузалар, шарҳ ва обзорлар, амалий маслаҳатлар

ва тавсиялар, оилавий тарбияга оид материаллар кенг жой олди. Бироқ бундай нашрларнинг вазифалари фақат таълимий-амалий йўналиш билан чекланиб қолмади: улар аёллар тенг ҳуқуқлилиги ғоясини тарғиб қилиш орқали жамоатчилик онгига таъсир кўрсатиш функциясини ҳам амалга оширди.

Мазкур даврда нашрлар сони жиҳатидан энг кенг тарқалган тип эса мода, уй-рўзғор юритиш, қўл меҳнати (ҳунармандчилик/тикувчилик) ва адабиёт материалларини бирлаштирган аёллар журнали бўлиб қолди. Бу ҳолат аёллар аудиториясининг амалий эҳтиёжлари ва кундалик ҳаёт маданиятига боғлиқ маълумотларга бўлган барқарор қизиқиши билан изоҳланади.

Учинчи давр (XX аср бошлари – 1917 йилгача)да миллий аёллар даврий матбуоти типологик жиҳатдан икки йўналишга ажрала бошлади: оммавий (мода, уй-рўзғор, қўл меҳнати ва адабиёт журналлари, шунингдек адабий-ижтимоий нашрлар) ҳамда ихтисослашган (жамоатчилик-сиёсий йўналишдаги нашрлар) аёллар периодикаси[30, с. 67]. Сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий жараёнлар таъсирида аёллар ҳаракатининг фаоллашуви ва сиёсийлашуви кучайиб, натижада аёллар жамоатчилик-сиёсий журнали шаклланди. Ушбу типдаги нашрлар аёлнинг сиёсий ва фуқаролик эмансипацияси масалаларига бағишланиб, аёллар тенг ҳуқуқлилигини таъминлашга қаратилган восита ва усулларни ўрганиш ҳамда ишлаб чиқиш вазифасини бажарган. Мазкур тип ўз навбатида мазмуний-ижтимоий йўналишига кўра феминистлар нашрлари ва ишчи аёллар нашрлари каби йўналишларга ажратилган.

Тадқиқодчи олим Л. Г. Светич жамиятнинг капиталлашуви, техник тараққиётнинг жадаллашуви, оммавий ахборот воситаларининг коммерциаллашуви ва таълимнинг кенг тарқалиши эса аёллар даврий матбуотида яна бир муҳим тенденцияни – оммавий аёллар адабий-ижтимоий журналининг пайдо бўлишини рағбатлантирганини таъкидлаган[39, с. 15]. Бу каби нашрлар кенг аудиториянинг умумий қизиқишларига мослашган бўлиб, уларнинг функционал йўналиши асосан кўнгилочарлик, маслаҳат-ахборот бериш (консультацион) ва маърифат тарқатиш вазифалари билан ифодаланди. Мавзу доираси ва таркибий тузилиши ҳам оммавий ўқувчи талабларини ҳисобга олган ҳолда шакллантирилди: журнал рубрикацияси аёл ҳаётининг жамоатчилик, ижтимоий, оилавий, маданий, педагогик ва диний қирраларини қамраб олди.

Ахборот бозори ва оммавий коммуникациялар соҳасидаги ўзгаришлар нуқтаи назаридан, 1924–1991 йиллар даврида аёл журналистикасида рақобат, редакцион сиёсат, жанрий янгиланиш, рубрикалар тизими ва дизайн-мазмун мутаносиблиги каби масалалар ҳам эволюция қилган. Шу боис, мазкур диссертацияда амалга оширилган тарихий-типологик таҳлил натижалари журналист аёлларнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятини холис баҳолаш, матбуотнинг таъсир механизмларини тушуниш, ҳамда мустақиллик даври аёллар журналистикаси тараққиёти учун илмий хулоса ва тавсиялар ишлаб чиқишда амалий аҳамият касб этади.

Тадқиқотчи Р.М. Ямпольская таъкидлашича, тахминан икки аср муқаддам аёллар оммавий коммуникациялар соҳасида, асосан, қуйи лавозимлар – телеграфчи ёки машинка ёзувчи (машинистка) каби техник хизмат вазифаларида фаолият юритган[38, с. 32-36]. Бироқ XIX аср ўрталаридан бошлаб бу ҳолат ўзгара бошлади: масалан 1840 йилда Маргарет Фуллер ўзини намоён этиб, аёллар орасидан илк бор муҳаррир ва корреспондент сифатида профессионал журналистика майдонига кириб келди [8, с. 305-316.

Маргарет Фуллер шахси ва мероси маҳаллий адабиётшунослик ва журналистика тарихи тадқиқотларида нисбатан кам ёритилган [43, p. 345]. Айрим манбаларда унинг “New-York Tribune” газетасидаги журналистик фаолияти контекстида номи тилга олинади, икки тадқиқот эса унинг Америка адабий танқидчилиги тараққиётидаги ўрнига бағишланган. Фуллернинг “The Dial” журналидаги муҳаррирлик фаолияти – мазкур нашрнинг трансценденталистик ғояларни тарғиб қилувчи интеллектуал минбар сифатидаги аҳамияти – С. Г. Шишкина [36, с. 13-21] томонидан умумий тарзда қайд этилган.

Маълумки, Маргарет Фуллер журнални 1840–1842 йилларда таҳрир қилган ва трансцендентализм ғояларининг шаклланиши ҳамда оммалашувига хизмат қилган (мазкур йўналишнинг энг фаол босқичи 1836–1844 йилларга тўғри келади). Журналда дин, фалсафа ва санъат масалаларини ёритган материалларга жамоатчилик муносабати кўп ҳолларда салбий, ҳатто душманона бўлгани боис, муҳаррирдан катта жасорат ва матонат талаб этилган. Демак, Фуллер мисоли аёлларнинг журналистикада фақат иштирокчи эмас, балки ғоявий-ташкилий етакчи сифатида ҳам шакллана бошлаганини кўрсатади[42, p. 398].

Бир неча йиллар ўтиб, журналистика тарихида яна бир ёрқин фигура – Нелли Блай (Yelizabeth Cochrane) ўзининг кескин, жамоатчилик фикрини қўзғайдиган репортажлари билан танилди[19]. 1882 йилда у The Pittsburgh Dispatch нашрида чоп этилган, аёлларни “заиф ва ақлан ожиз”, “уй ишларидан ташқари ҳақиқий меҳнатга яроқсиз” қилиб кўрсатган колонкалар туркумига қарши жавоб мактуби йўллади. Мактубни у “Ёлғиз Етим” (“Одинокая Сиротка”) тахаллуси билан имзолади. Чоп этувчи муҳаррир Жорж Мэдден ёш ўқувчининг позицияси ва руҳий кескинлигидан таъсирланиб, газета саҳифасида “Сиротка”ни ўзини ошкор этишга чақиради. Шу тариқа Элизабетнинг мактуби унинг биринчи публикациясига айланди; ортидан келган ажримлар мавзусидаги мақола катта ижтимоий резонанс келтириб чиқарди[11]. Кейинчалик, Nelli Blay The New York World (Jozef Pulitser)нашрига энг кам таъминланган йўловчиларнинг Европа–Нью-Йорк йўналишидаги лайнерлардаги шароитини ёритиш таклифи билан мурожаат қилган.

Бироқ таҳририят уни руҳий касаллар шифохонасига йўллаб, у ердаги шароитни ўрганишни топширади. Нелли Блайнинг “ақлдан озганлар уйи” ҳақидаги репортажи қисқа вақт ичида уни The New York World газетасининг машҳур журналистига айлантирди. Нелли Блай фаолиятининг муҳим жиҳати шундаки, у “аёллар рубрикалари” билан чекланишга мажбур этилганда ҳам

бу чекловга қарши туриб, ижтимоий аҳамиятли ва реалистик сюжетларни талаб қилган. У жамиятда аёлнинг ўрни ва меҳнат шароитларини очиб берувчи материаллар тайёрлаган: Питтсбург фабрикаларида ёлланма ишчи аёллар меҳнати, камбағал маҳаллаларда яшовчи аёлларнинг турмуши каби масалаларни "жойида туриб", дала шароитида материал тўплаб ёритган. Шу боис, у журналистиканинг ижтимоий танқидий функциясини кучайтириш, аёлларнинг жамоатчилик назаридаги қиёфасини фақат "уй ва оила" доирасида эмас, балки кенг ижтимоий муносабатлар тизимида талқин қилишга ҳисса қўшган[9].

Иккинчи жаҳон уруши йилларида АҚШда фронт ҳудудларида аёлларнинг ҳарбий мухбир сифатида фаолият юритишини чекловчи норасмий қоидалар амал қилгани қайд этилади. Бироқ Маргарет Бурк-Уайт (Margaret Bourke-White) мазкур меъёрларни амалда йўққа чиқариб, ҳарбий ҳаракатлар давомида ишлашга расман рухсат берилган илк аёл журналист-фотограф сифатида тарихда қолди[7]. Шунингдек, у 1941 йилда Германиянинг СССРга ҳужуми арафасида Москвада бўлган ва ўша даврда пойтахтда ишлаган ягона хорижий фотограф сифатида ҳам тилга олинади. Бурк-Уайтнинг касбий йўли саноат фотографияси билан боғлиқ бўлиб, у фаолиятини "Отис" заводида ишлаб чиқариш жараёнларини тасвирга олишдан бошлаган[26, с.6]. Кейинчалик, 1930 йилда у хорижий корреспондентлар орасида биринчи бўлиб Совет Иттифоқи завод ва фабрикаларида ишчилар меҳнатини суратга олиш имкониятига эга бўлди. Муаллиф фақат ишлаб чиқариш муҳити билан чекланмай, қишлоқ аҳолиси, уй бекалари, ўқувчилар, шаҳар кўчалари ва ибодатхоналарни ҳам ҳужжатли фотография объекти сифатида тасвирлади. Эътиборли жиҳати шундаки, унга ҳатто И.В. Сталиннинг портретини суратга олишга ҳам рухсат берилган; манбаларда у камера олдида Сталиннинг табассум қилишини "деярли имконсиз" ҳолат сифатида қайд этгани учрайди [26, с.8]. Умуман олганда, Бурк-Уайт мисоли аёл журналистларнинг ҳарбий-сиёсий воқеликларни визуал ҳужжатлаштиришдаги касбий салоҳияти ва институционал чекловларга қарши туриш қобилиятини яққол кўрсатади.

Аёллар журналистикаси тараққиётида яна бир муҳим шахс сифатида Диана Марин номини келтириш мумкин. Манбаларга кўра, унинг медиа соҳасидаги фаолияти тахминан 30 йилни қамраб олган ва у, айниқса, халқаро зиддиятлар ҳақидаги репортажлари билан танилган. Шунингдек, у BBC Newsнинг Москвадаги илк аёл корреспонденти сифатида қайд этилиб, Россия ва Совет Иттифоқи тарихидаги қатор воқеаларни журналистик материаллар орқали ёритган.

Тадқиқотимизда аёллар матбуоти, айниқса аёллар журналлари эволюцияси ҳам назарий-тарихий жиҳатдан муҳим ўрин тутади. Мода нашрларининг генезисини тушуниш учун Европа маданий амалиётида XVI аср охирида пайдо бўлган, аёллар кийиниш маданияти ва "модани кузатиш" қоидаларини баён этувчи қўлланма китобларни шартли равишда илк прототиплар сифатида кўрсатиш мумкин [13]. Бироқ китоб нашрининг узоқ давом этиши ва тенденциялар тез алмашиб туриши сабаб, бу формат мода ахборотини оператив тарқатишга ҳар доим ҳам хизмат қила олмаган. Шу

эҳтиёж натижасида XVII асрда модага ихтисослашган даврий нашрлар шакллана бошлагани қайд этилади [34, с. 20]. Мода нашрларининг муайян маънода илк “прототип”лари сифатида Испанияда XVI аср охирида пайдо бўлган қўлланма китобларни кўрсатиш мумкин: уларда “модани кузатувчи аёллар” учун кийиниш қоидалари, аёл либосини тузиш (туалет яратиш) меъёрлари баён этилган [27]. Бироқ китоб нашрининг узоқ ва меҳнатталаб жараён бўлиши сабаб, нашр босқичига келгунча фасонлар тез-тез эскириб қолган. Шу шароитда мода тенденцияларини тезкор тарқатиш имконини берувчи даврий нашр форматига эҳтиёж юзага келган. Натижада XVII асрда биринчи махсус мода журналлари пайдо бўлди[2].

Мода журналларининг генезиси масаласида Франция етакчи макон сифатида эътироф этилса-да, мазкур жараённи фақат Париж (“мода пойтахти”) билан боғлаш тўлиқ илмий тасаввур бермайди [25, с.86]. Қатор тадқиқотларда модага ихтисослашган илк даврий нашрларнинг шаклланиши Лион шаҳри билан узвий боғланади. Хусусан, 1679 йилда айнан шу шаҳарда кичик форматдаги “Галант Меркурий” (“Mercure galant”) журнали чоп этила бошлагани қайд этилади [5, с. 212]. Нашр 8 улушли китобча шаклида тайёрланган бўлиб, унинг дастлабки концепцияси – адабий-танқидий ва маданий-маърифий мазмундаги “свет ҳаёти хроникаси” сифатида шаклланган; муҳим жиҳати, у аввало эркак аудиториясига мўлжалланган ва эркаклар томонидан ташкил этилган нашр сифатида намоён бўлган [4, с.7].

Журнални нашр қилиш ҳуқуқи (привилегия) 1677 йил 31 декабр куни қирол Людовик XIV томонидан кавалер де Визега берилгани, кейинчалик мазкур ҳуқуқлар Томас Амольрига ўтказилгани манбаларда учрайди[14]. Нашр ташаббускори сифатида тилга олинадиган Жан Донно де Визе журнални маданий тадбирлар, сарой ҳаёти ва адабий муҳокамаларни қамраб олган ахборот майдони сифатида кўрган[6, с. 66-69]. Илк сон мазмунан Испания қироли Карл II ҳамда Мария-Луиза Орлеанскаянинг тўй маросими тавсифи билан очилиб, мақолага Трувен гравюраси илова қилинган; унда келин либоси деталлашган ҳолда акс эттирилган. Ушбу факт даврий матбуотда визуал контентнинг (гравюра, иллюстрация) эрта даврданоқ ахборот тарқатиш ва эстетик таъсир ўтказишнинг муҳим механизми сифатида қўлланилганини кўрсатади.

Мазкур тенденциянинг мантиқий давоми сифатида 1693 йилда Лондонда аёллар аудиторияси учун махсус мўлжалланган илк нашрлардан бири – “Дамский Меркурий” (“Ladies’ Mercury”)пайдо бўлгани таъкидланади [17, с.243]. Уни инглиз ношриётчиси ва журналисти Жон Делтон (John Dunton) ташкил этган. Илк сонда муҳаррир ўқувчиларга мурожаатида журнал муҳаббат, никоҳ, хулқ-атвор меъёрлари, кийиниш маданияти ҳамда аёллар ҳаётига доир “қизиқарли саволлар”га жавоб беришини баён қилган [15]. Илмий нуқтаи назардан эса, мазкур нашрнинг муҳим янгилиги – редакция билан аудитория ўртасида икки томонлама алоқа ўрнатувчи “савол–жавоб” (Q&A) рукнини институционаллаштирганида кўринади: ўқувчилар таҳририятга хат йўллаб, ҳаётий ва ишқий масалалар юзасидан маслаҳат алмашган. Бу эса аёллар матбуотининг фақат ахборот узатувчи эмас, балки

ижтимоий тажриба ва меъёрларни муҳокама қиладиган мулоқот майдони сифатида шаклланаётганини англатади.

Шу билан бирга, “Дамский Меркурий”нинг реал мазмун-тузилиши унинг аудитория сегментацияси ва бозор позициясини ҳам кўрсатади: нашр, асосан, бой ва зодагон қатлам вакилалари бўлган ўқувчиларга йўналтирилган бўлиб, амалда муҳаббат ва никоҳ мавзуси билан бир қаторда (баъзан ундан устун тарзда) мода тенденциялари, қимматбаҳо косметика, либос ва аксессуарлар янгиликларини кенг тарғиб қилган. Демак, бу ерда аёллар матбуоти “маслаҳат” ва “маърифат” функциялари билан бирга, истеъмол маданияти ва ижтимоий статусни намойиш этишга хизмат қилувчи консумптив дискурсни ҳам шакллантирганини кўриш мумкин.

XVIII асрнинг иккинчи ярмида модага тўлиқ ихтисослашган илк махсус даврий нашрлар пайдо бўла бошлади. Хусусан, 1776 йилда Парижда “Galerie des modes yet costumes français” (“Модалар галерeяси ва француз костюмлари”) [22, с. 130–134], 1785 йилда Францияда “Cabinet des modes ou les modes nouvelles”(“Модалар кабинети ёки янги мода намунаси”), 1779 йилда Германияда “Bertuch’sche Journal des Luxus und der Moden” (“Ҳашамат ва мода журнали”)[20, с. 201], 1786 йилда Италияда “Journal des dames yet des modes yen France” (“Аёллар журнали ва Франция модалари”) каби нашрлар муомалага кирди. Шунингдек, 1794 йилда Англияда Эккерманнинг “Gallery of Fashion” (“Мода галлереяси”), 1797 йилда эса Францияда “Journal des Dames yet des Modes” (“Аёллар мода журнали”) ва бошқа шунга ўхшаш нашрлар тарқала бошлагани қайд этилади.

Тадқиқодчи А.С. Ровина фикрича, айнан мазкур нашрлар саҳифаларида аёллар журналистикаси ўзига хос идеологик қиёфа, ижобий имкониятлар ва муайян чекловлар (камчиликлар) билан шакллана бошлаган. Мазкур тезис, хусусан, мода феномени XVIII аср охирида ижтимоий-маънавий маконда “демократлашув” жараёнини кечиргани билан изоҳланади: мода илк бор кенг ижтимоий қатламлар учун намуна ва истеъмол объекти сифатида таклиф этилди [29,с. 158-163].

XVIII аср давомида “Ladies’ Mercury” (“Дамский Меркурий”) типидаги журналлар бутун Европа бўйлаб кенг тарқалди, кейинчалик эса океан ортига – Америкага ҳам ўтди. Бироқ аёллар матбуотида “чиройли, аммо юзаки тафаккурли модапараст” образининг узоқ вақт мутлақ устунлик қилиб қолганини айтиш қийин. Америкалик тарихчи ва журналист Франк Лютер Мотт таъкидлаганидек, “журналлар аёлларни ҳақиқий леди бўлишга шунчалик сидқидилдан ўргатдики, оқибатда аёлларнинг ўзи бу ҳолатдан зерикди”. Шу контекстда XVIII аср охирида Лондонда “The Pharos” (“Маяк”) журнали пайдо бўлиб, у фақат мода масалалари билан чекланмай, турли ижтимоий ва маданий муаммоларни ҳам ёритишга интилади [29, с. 158-163].

Натижада XVIII –XIX асрлар Европа журналларининг мавзулар доираси кенгайиб, улар аёл ўқувчисини фақат кўнгилочар ахборот билан таъминлаш эмас, балки қўшимча билим ва амалий кўникмалар бериш, маърифатчилик функциясини кучайтириш йўлидан борди [32, с. 18–22].

Россияда аёллар журналчилигининг шаклланиши эса 1779 йилда “Модное ежемесячное издание или библиотека для дамского туалета” журнали нашри билан боғлиқ[28, с. 125–136]. Мазкур даврий нашрни тузувчи сифатида ёзувчи ва маърифатпарвар Н. И. Новиков кўрсатилади [37]. Журнал таркиби асосан адабий матнлардан иборат бўлиб, унда Европа матбуоти учун хос бўлган – аёлга нисбатан “эркаклар эҳтироми ва идеаллаштирувчи муносабат” интонацияси сезиларли даражада устун бўлган. Мазмун жиҳатидан мазкур нашр кўпроқ кўнгилочар характер касб этган: шеърлар, достонлар, машҳур муаллифлардан таржималар, анекдотлар кенг ўрин олган. Шу билан бирга, журналда “мода саҳифалари” ҳамда турли қизиқарли маълумотлар (фактлар) тўплами ҳам берилгани қайд этилади. Бироқ ойлик “дамский туалет кутубхонаси” сифатида чиқарилган мазкур нашр фақат бир йил мобайнида нашр этилган [10].

Кейинги шунга ўхшаш мода йўналишидаги нашр эса анча вақт ўтиб – 1791 йилда, яъни 12 йилдан сўнг пайдо бўлди: “Магазин английских, французских и немецких новых мод, описанных ясно и подробно и представленных гравированными на меди и иллюстрированными рисунками” (“Англия, Франция ва Германиянинг янги модалари журнали…”) номи билан чиққан бу нашрда мода тенденциялари аниқ ва батафсил баён қилиниб, мисга ўйиб ишланган гравюралар ҳамда иллюстрациялар билан бойитилган [21, с. 26-34]. Бу ҳолат Россияда аёллар матбуотининг илк босқичларидаёқ визуал материаллар (гравюра/расм)нинг ахборот тарқатишдаги аҳамияти юқори бўлганини, шунингдек, Европа мода дискурси миллий матбуот майдонига интеграциялана бошлаганини кўрсатади.

XVIII аср охирида Россияда аёллар журналларини яратиш ва нашр этишга қаратилган уринишлар бошланган бўлса-да, уларнинг ҳар бири қисқа муддат давом этган ёки муайян танаффуслар билан чиқарилган. Мода янгиликларидан хабардор бўлиб бориш учун Петербург ва Москвадаги зодагон хонимлар Европа давлатларида нашр этиладиган аёллар журналларига обуна бўлишган. Жумладан, Франциянинг “Costume parisien (ye)” ва “Journal des Dames yet des Modes”, Британиянинг “Royal Lady’s Magazine”, шунингдек, Германия ва Австрияда чоп этилган турли даврий нашрлар Россиядаги юқори табақа аёллари орасида талабгир бўлган [16].

XIX аср бошларига келиб Россия империясида махсус ихтисослашган дамский нашрлар мавжуд эмас эди; аёллар учун мўлжалланган камсонли материаллар бошқа газета ва журналларда – “Вестник Европы”, “Московские ведомости” ва бошқаларда – эпизодик тарзда эълон қилиниб келган. 1803 йилда “Московские ведомости” газетасининг 71-сонида аёллар аудиторияси учун янги нашр очилаётгани ҳақида хабар берилди. “Журнал для милых” дастлаб Москва университети типографиясида босилган, 7-сондан эътиборан эса “Кряжева ва Меянинг имтиёзли типографияси”да нашр этилган. Журнал фақат бир йил нашр қилиниб, жами 12 сон чиқарилган. Саҳифалар рақамланиши 1-сондан бошлаб 6-сонгача узлуксиз давом этган, 7-сондан эса яна биринчи саҳифадан қайта бошланган (бу – уй кутубхоналари учун сонларни ярим йиллик жилдларга брошюра қилиб тикиш

режалаштирилганини кўрсатади)[44]. Журналда алоҳида иллюстрациялар бўлмаган; ҳар бир соннинг биринчи бетида фақат камтарона орнаментал расм ёки шарада жойлаштирилган. Ҳар бир сон тахминан 40 бет атрофида бўлган.

Мазкур нашр кўп жиҳатдан инновацион, ҳатто маълум маънода "революцион" хусусият касб этган. Хусусан, "Журнал для милых" аёлларни очиқ тарзда ўз муаллифлар доирасига таклиф этган илк даврий нашр сифатида баҳоланади: у фақат аёл-адибаларнигина эмас, балки оддий ўқувчи аёлларни ҳам фикр билдириш ва материал юборишга чорлаган [23]. Журнал "ёшлар жамияти" томонидан чиқарилган бўлиб, иштирокчилар асосан тахаллуслар орқали чоп этилган. Манбаларда деярли ишончли тарзда "М." тахаллуси журнал муҳаррири – Михаил Николаевич Макаровга тегишли экани қайд этилади; журнал нашр этилаётган пайтда унинг ёши атиги 15да бўлган. Нашр ташаббускорлари орасида энг каттаси П. И. Шаликов бўлиб, у вақтда 34 ёшда экани кўрсатилади. Демак аеллар журналларида мухаррир еки корреспондентлар эркак кишилар бўлган [35, с. 26].

Журнал муаллифлари аёллар "жиддий" мавзуларга ҳам қизиқиши, уларни англаб, муҳокама қила олишини алоҳида таъкидлаган. Ушбу позиция ўша давр ижтимоий қарашлари учун муайян даражада зиддиятли бўлиб, нашр атрофида танқидий муносабатнинг кучайишига сабаб бўлган ва, оқибатда, журналнинг ёпилишига олиб келгани таъкидланади. Натижада 1805–1823 йиллар оралиғида Россия империясида аёллар аудиториясига ихтисослашган ОАВ деярли нашр этилмагани қайд этилади [24, с. 151-160].

1823 йилда эса Париж модаси янгиликлари материалларини ўз ичига олган "Дамский журнал" пайдо бўлди. Мазкур нашрда рангли иллюстрацияларнинг қўлланилиши унинг оммалашувига хизмат қилган: визуал контент аёллар аудиторияси, айниқса аристократик оилалар вакиллари учун жозибадор бўлиб, журналнинг коммуникацион таъсирини кучайтирган. Умуман, XIX аср боши ва ўрталарида Россияда аёллар журналлари сони сезиларли даражада кўпайгани кузатилади: "Московский Меркурий" (1805), "Ваза" (1832) – "дунёвий янгиликлар, мода, уй хўжалиги ва қўл меҳнатига бағишланган адабий-бадиий журнал", "Магазин мод и рукоделья" (1851), "Ласточка" (1859), "Модный магазин" (1861), "Новый русский базар" (1866), "Модный свет" (1868), "Дамский мир" (1907), "Моды для всех" (1910) ва бошқалар. Эътиборли жиҳати шундаки, бу нашрларнинг кўпчилигида нашриётчилик ташаббуси асосан эркаклар томонидан амалга оширилган [33, с. 66-73].

Тарихий нуқтаи назардан, аёллар журналларининг ўсиши ва ривожланиши кўп ҳолларда аёллар ҳаракатининг фаоллашуви билан параллел кечган. Шу билан бирга, аёлларнинг ижтимоий имкониятларини чеклаб турувчи маданий стереотиплар – жумладан, "гўзаллик мифи" (аёлни, аввало, ташқи кўриниш орқали баҳолаш ва уни шу доирада "сақлаб туриш" механизмлари) ҳам мавжуд бўлиб, аёллар нашрлари айнан шу икки тенденция ўртасидаги мураккаб мувозанатни акс эттирган.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, жаҳон миқёсида аёллар журналистикаси эволюцияси тарихий жиҳатдан маданий меъёрлар, сиёсий тузумлар, иқтисодий муносабатлар ва оммавий коммуникация технологияларининг ўзгариши билан узвий боғлиқ ҳолда кечди. Илк босқичларда аёллар учун мўлжалланган матбуот асосан мода, маиший турмуш ва “одоб-ахлоқ” масалалари доирасида шаклланган бўлса, XIX аср охири – XX аср бошларидан бошлаб аёллар ҳаракати, ижтимоий фаолликнинг кучайиши натижасида аёллар журналистикаси ижтимоий-сиёсий мазмун билан бойиди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Азизбекова Н.С. Женская пресса: типология, становление, развитие.– Тамбов, 2014. № 3 (33): в 2-х ч. Ч. I.

2. Барт Р. Система Моды: статьи по семиотике культуры. – М., 2003.

3. Введение в гендерные исследования: учеб. пособие / под ред. И. Жеребкиной. –Харьков: ХЦГИ, 2001.

4. Громова Л.П. Женщина и проблемы. Женщина и СМИ. – Москва, 2004.

5. Гудова Ю. Женские глянцевые журналы: хронотроп воображаемой повседневности: Монография. –Екатеринбург: Изд-во Урал-ун.та, 2010.

6. Дмитриева О.Л. От «Дамского журнала» к «Женскому календарю» // Русская речь. 1988.- № 4.

7. Женщины-репортеры на войне: в чем сила «слабого пола»? [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www. https://news.un.org/ru/audio/2017/03/1317502

8. Зверев А. М. Маргарет Фуллер // История литературы США: в 6 т. М.: Наследие, 1999. Т. 2.

9. Здесь вам не стоит ждать особой доброты. [Электронный ресурс]. Режим доступа : http://www. https://meduza.io/feature/2021/12/01/zdes-vam-ne-stoit-zhdat-osoboy-dobroty

10. История журнала "Модное ежемесячное издание или Библиотека для дамского туалета" // Музей Российской печати. URL: http://mediamuseum.guru.ru/russian_media_history/modnoe_ezhemesechnoe_izdanie (дата обращения: 26.10.2023).

11. История Нелли Блай – журналистки, симулировавшей безумие ради репортажа и бросившей вызов Жюлю Верну [Электронный ресурс]. Режим доступа : http://www. https://www.pravilamag.ru/articles/116182-istoriya-nelli-blay-zhurnalistki-simulirovavshey-bezumie-radi-reportazha-i-brosivshey-vyzov-zhyulyu-vernu/

12. Каминская Н. М. История костюма. М.: Легкая индустрия, 1977. 130 с.

13. Кирьянова О. Г. Американские женские журналы как тип массовых пропагандистских изданий / О.Г. Кирьянова // Вест. Моск. ун-та. Сер. 10. Журналистика. - 1978. - № 1.

14. Кулинка Н. А. Женская печать как тип изданий и социокультурный контекст. Автореферат дис. . канд. филолог, наук. - Минск, 2001.

15. Лу Мими. Женская печать: эволюция типологической структуры в условиях реформирования общества. Дисс. канд. филолог, наук. - М., 1998.

16. Натов А. Русская периодическая печать вт.п. XIX века // Новый журнал. 1984. - № 155.

17. Некоторые мысли издателей Меркурия»: «Московский Меркурий». Москва, университетская типография 1805 г.

18. Окорокова В.И. Вестник Московского университета. Сер. 10: Журналистика. 2012. № 4.

19. Пахомова С. Выдающиеся женщины журналисты // истории [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www. dzen.ru/b/ZvQAXAU4lRaAX5mX

20. Петроченкова М.А. Женская журнальная периодика ФРГ: генезис, структура, типология. Дис. ... канд. филол. наук. - М., 2006.

21. Пирожкова Т.Ф. Журнал для «прекрасного пола» // Вестник МГУ Сер. Журналистика. 1994. № 6.

22. Подворко Н.В., Исаева В.Н. Историко-типологическое изучение женской прессы /Н.В. Подворко, В.Н. Исаева // Труды Ростовского государственного университета. –2015. – № 1.

23. Покровский В.И. «Журнал для милых» (1804-1904). - М., 1905; Покровский В.И. Дамской журнал (1806-1906). - М., 1906

24. Попова А.В. Женский вопрос в русских журналах 60-х годов XIX века // Взаимодействие творческих индивидуальностей русских писателей XIX начала XX в. - М., 1994.

25. Порываева Л.В., Кондрашева Е.В. История возникновения женских журналов в Европе. «Ученые заметки ТОГУ» Том 7, № 3(2), 2016. – с. 86

26. Проект первые женщины журналистки. – Томск, 2018.

27. Прозоров В.В. Власть и свобода журналистики: учеб. пособие. – М.: Флинта, 2012.

28. Прудникова Л. В. Журнал «Магазин английских, французских и немецких новых мод…»

29. Ровина А.С. Женские журналы рубежа XVIII–XIX веков в российской империи и в Европе. – Беларусь: Электронная библиотека БГУ, 2023.

30. Свитич Л. Г. Женская пресса и перспективы ее развития. М.: АСТ – Пресс, 2002.

31. Смеюха В. В. Отечественные женские журналы: историко-типологический аспект: Монография. Ростов-на-Дону: Изд-во СКНЦ ВШ ЮФУ, 2011.

32. Сокольская Л.В. Первые женские журналы для российских читательниц (конец XVIII – первая половина XIX века) // Библиосфера. 2006.–№ 2.

33. Станько А. И. На подходе к теоретическому изучению журналистики в России и специальная терминология // Методы исследования журналистики. Ростов-н/Д., 1987.

34. Черменская С. М. Зарубежные женские глянцевые журналы в информационном пространстве России: трансформация коммуникативных моделей в условиях глобализации. Автореф. дис. … канд. филол. наук: 10.01.10 / С. М. Черменская. – МГУ имени М.В. Ломоносова. – М., 2006.

35. Чичинадзе Р. Жизнь и журналистско-литературная деятельность Петра Ивановича Шаликова / Р. Чичинадзе. Автореф. дис. … канд. филол. наук. – Тбилисский государственный университет. – Тбилиси, 1971.

36. Шишкина С. Г. Маргарет Фуллер в журнале «Дайел» // Проблемы зарубежной критики: сб. статей. Тюмень: Тюменский гос. ун-т, 1981.

37. Шостак М.И. Журналы России / Вестник Московского университета. Серия 10: Журналистика. - Том: 2. - М.: МГУ, 2003.

38. Ямпольская Р.М. Быть или не быть женской прессе // Журналистика в 1992 г. М., 1993.

39. Ямпольская Р.М. Женская пресса: основные проблемно-тематические направления / Р.М. Ямпольская // Вестник Московского университета. Серия 10. Журналистика. - 1997. - № 4.

40. Best K. N. The History of Fashion Journalism / Kate Nelson Best – London: Bloomsbury Publishing. 2017.

41. Brownmiller S. Women are all Female Impersonators to Some Degree // Femininity. N. Y.: Simon and Schuster, 1984.

42. Mehren J. von. Minerva and the Muse. A Life of Margaret Fuller. Amherst: Univ. of Massachusetts Press, 1994.

43. Myerson J. The New England Transcendentalists and the Dial. A History of the Magazine and its Contributors. Rutherford: Fairleigh Dickinson University Press, 1980.

44. Sharon O. Fighting Forces, Writing Women: Identity and Ideology in the First World War. L.; N. Y., 1994.

Саломова Б. Ж.

Независимый исследователь кафедры «История Узбекистана»

Национальный университет Узбекистана

barchinoy.salomova14@gmail.com

РОЛЬ ЖЕНЩИН-ЖУРНАЛИСТОВ В ЖИЗНИ ОБЩЕСТВА И СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется роль и значение женщин-журналистов в общественной жизни и социально-политических процессах. На основе мирового и национального опыта рассматривается участие женщин, работающих в сфере средств массовой информации, в формировании общественного мнения, развитии гражданского общества, демократических

преобразованиях и обеспечении гендерного равенства. Особое внимание уделяется проблемам и социальным барьерам, с которыми сталкиваются женщины-журналисты в профессиональной деятельности, а также возможностям, открывающимся в условиях современного медиапространства. С научно-теоретической точки зрения оценивается социальная ответственность женщин-журналистов и их вклад в развитие общества.

Ключевые слова: женщины-журналисты, общественная жизнь, социально-политические процессы, средства массовой информации, гражданское общество, гендерное равенство, общественное мнение, медиапространство, демократия.

Salomova B. J.
Independent researcher at the department of «History of Uzbekistan»
National University of Uzbekistan
barchinoy.salomova14@gmail.com

THE ROLE OF WOMEN JOURNALISTS IN SOCIAL LIFE AND SOCIO-POLITICAL PROCESSES

ABSTRACT

The article examines the role and significance of women journalists in social life and socio-political processes. Based on global and national experience, it analyzes the participation of women working in the media in shaping public opinion, developing civil society, promoting democratic reforms, and ensuring gender equality. Particular attention is paid to the challenges and social barriers faced by women journalists in their professional activities, as well as to the opportunities provided by the contemporary media environment. From a scientific and theoretical perspective, the social responsibility of women journalists and their contribution to societal development are evaluated.

Keywords: women journalists, social life, socio-political processes, mass media, civil society, gender equality, public opinion, media space, democracy.

Toirova Z. S.
«O‘zbekiston tarixi» kafedrasi tayanch doktoranti
O‘zbekiston Milliy universiteti
zamiratoirova32@gmail.com

TOSHKENT IQTISODIY RAYONI ELEKTR ENERGETIKASI: HUDUDIY JOYLASHUVI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Toshkent iqtisodiy rayonida elektr energetikasi sohasining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari o‘rganilgan. Maqolada sanoat va aholi ehtiyojlarini qondirish uchun amalga oshirilgan elektrlashtirish jarayonlari, yangi GES va GRESlarning qurilishi, mavjud quvvatlarning modernizatsiyasi, energiya tarmoqlarining kengaytirilishi tarixiy manbalar asosida yoritiladi. Hududda elektr energetikasining rivoji nafaqat sanoatning, balki aholi turmush darajasining ham uzluksiz o‘sishiga xizmat qilgani tahlil qilinadi. Toshkent iqtisodiy rayonida energiya ishlab chiqarishning xilma-xil manbalari va ularning iqtisodiy-ijtimoiy ahamiyati, shuningdek, GES hamda GRESlar ulushi va roli bosqichma-bosqich misollar bilan asoslab beriladi. Olingan natijalar Toshkent iqtisodiy rayonining butun respublika miqyosida energetik yetakchilik salohiyatini namoyon qiladi.

Kalit so‘zlar: Toshkent iqtisodiy rayonielektr energetikasigidroelektrostansiya (GES)issiqlik elektr stansiyalari (GRES)energiyaning rivojlanish bosqichlari sanoat rivoji, energetika tarixi, O‘zbekiston energetikasi, suv resurslari, tabiiy gaz, Chirchiq-Bo‘zsuv kanali.

KIRISH

Sanoat va xalq xo‘jaligining sur’at bilan rivojlanishi, aholi zichligi yuqori bo‘lgan Toshkent iqtisodiy rayoni uchun elektr energetikasi sohasining taraqqiyoti alohida ahamiyat kasb etdi. O‘zbekistonning eng yirik iqtisodiy markazlaridan biri bo‘lgan mazkur hududda elektr energiyasiga bo‘lgan talab yil sayin oshib, mavjud ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish va zamonaviylashtirish zarurati vujudga keldi. Respublika miqyosida olib borilayotgan elektr energetikasi siyosati va ishlab chiqarish loyihalari Toshkent iqtisodiy rayonining ijtimoiy-iqtisodiy hayotida tub o‘zgarishlarni yuzaga keltirdi. Hududda yangi elektr stansiyalari qurilishi, mavjud quvvatlarning rekonstruksiya qilinishi, elektr tarmoqlarining kengaytirilishi natijasida sanoat korxonalari, temir yo‘l transporti, turar-joy massivlari va boshqa tarmoqlarning faoliyati ishonchli energiya bilan ta’minlangan holda barqaror rivojlanishga erishildi.

Mazkur maqolada Toshkent iqtisodiy rayoni hududida elektr energetikasining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari tarixiy faktlar alektr quvvati hosil qilish butun yoqilg‘i-energetika majmuining eng ilg‘or, xalq xo‘jaligining barcha tarmoqlari va aholining kundalik turmushi uchun eng zarur yo‘nalishdir. Elektr quvvatisiz xalq xo‘jaligini jadal rivojlantirib bo‘lmaydi. Shu sababli ham xalq

xoʻjaligi tarmoqlarini, shahar va qishloqlarni elektrlashtirish birinchi darajali ahamiyat kasb etdi.

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

Toshkent iqtisodiy rayoni - Oʻzbekistonning eng yuqori darajada rivojlangan sanoat mintaqasi hisoblanadi. Hududda respublikadagi jami sanoat mahsulotining 40 foizidan ortigʻi va elektr energiyasining 90 foizi ishlab chiqariladi. Sanoat mahsulotlarining uchdan ikki qismi ogʻir sanoat korxonalari hissasiga toʻgʻri keladi[1]. Bu hududda sanoat korxonalarining yuqori darajada rivojlanishida elektr energetikaning hissasi katta bolgan.

Hozirgi Oʻzbekiston hududida 1913 yil oxirlariga kelib 43 ta mayda elektr stansiyasi mavjud boʻlgan, shundan 31 tasi Toshkent shahrida joylashgan edi. Ular orasida quvvati 10 – 15 ot kuchiga ega boʻlganlari ham bor edi. Toshkent tramvayiga xizmat koʻrsatuvchi elektr stansiyaning quvvati esa 125 ot kuchiga teng boʻlgan. Oʻsha yili jami 3,3 million kVt-soat elektr quvvati hosil qilingan[2].

Oʻzbekiston elektr energetika sanoatining taraqqiyoti GOELRO rejasidan boshlandi va u ikki davrni bosib oʻtdi. Respublika hududida dastlab gidroelektr stansiyalar qurildi, bu esa maqsadga muvofiq bolgan. Chunki, yoqilgʻi chetdan olib kelingani sababli issiqlik elektr stansiyalarida ishlab chiqarilgan quvvatning tannarxi yuqori boʻlgan.

Suv quvvatidan foydalanish Oʻrta Osiyo respublikalari uchun yana bir muhim muammoni – yangi yerlarga suv chiqarish va sugʻorishni osonlashtirardi. Shuningdek, Oʻzbekistondagi dastlabki GESlar asosan kanallar va kichik daryolarda qurilib, iqtisodiy va texnik jihatdan manfaatli va arzon tushgan.

Shunday qilib, Oʻzbekistonda elektr energetikasi taraqqiyotining dastlabki yillaridan boshlab daryolar suvidan ham energetika, ham sugʻorish maqsadida foydalanishga asosiy e’tibor qaratildi. 1926 yilda ishga tushirilgan Boʻzsuv GESi Oʻrta Osiyodagi dastlabki gidroelektr stansiya boʻlgan[3].

1942-yil noyabrgacha Chirchiq va Toshkent energetika sistemalarining qishki quvvatini 160-170 ming kilovattgacha yetkazish, shuningdek, 4 – 5 oy ichida Toshkent yonida 60-70 ming kilovatt elektr energiya bera oladigan issiqlik elektrostansiya qurilishi, bu stansiyalarni mahalliy koʻmir asosida ishlatish tadbirlari ilgari surildi. Ushbu ehtiyojlarni qoplash uchun 1 milliard soʻm mablagʻ ajratildi. Amaliyotda esa Solar, 1-Quyi Boʻzsuv (birinchi navbati), 2-Oqqovoq (ikkinchi navbati) va Farhod gidroelektrostansiyalarini qurish yuzasidan qat’iy choralar koʻrildi.

Oʻzbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining VIII plenumi Farhodstroy qurilishining 1943-yilgi kuzgi plan topshiriqlarini bajarishga yordam koʻrsatish tadbirlari toʻgʻrisidagi masalani koʻrib chiqdi va qurilish sur’atlarini oshirishni vazifa qilib qoʻydi. Barcha partiya tashkilotlariga gidroelektrostansiya qurilishiga har tomonlama yordam berish, uni ishchi kuchlari va zarur materiallar bilan ta’minlash topshirildi. Farhod GES qurilishiga respublikaning oʻzida 8 ming kubometrdan koʻproq yogʻoch va boshqa binokorlik materiallari, 800 tonna metall, 110 mingdan ortiq har xil asbob-uskuna va transport vositalari topilib ishga solindi.

Bundan tashqari, respublika mehnatkashlari bu umumxalq qurilishiga 300 vagondan koʻproq har xil qurilish materiallari yubordilar.

Koʻrilgan tadbirlar, Farhod GES ishchilarining qahramonona shijoati va mehnati tufayli Sirdaryoni jilovlash juda qisqa muddatda – 10 oyda amalga oshirildi. Holbuki, odatda bunday ishlar 2-3 yilga choʻziladi. Farhod GESning ikki agregati (birichi navbati) 1946-yilning fevral oyida ekspluatatsiyaga topshirildi. SSSR Oliy Soveti Prezidiumining farmoni bilan Farhod GES qurilishida faol qatnashgan va qahramonona mehnat qilgan 500 kishi Sovet Ittifoqining orden va medallari bilan mukofotlandi.

Urush yillari Tovoqsoy, Oqtepa, Oqqovoq, Qibray, Solar, Qutbozsuv va boshqa gidroelektrostansiyalar qurilib, ishga tushirildi. Natijada Oʻzbekistonda elektr energiya ishlab chiqarish 1940-yildagi 482 million kilovatt-soatdan 1945-yilda 1 million 187 ming kilovatt-soatgacha oshdi[4].

Urushdan keyingi dastlabki yillarda ham Chirchiq-Boʻzsuv suv trakti, Shahrikhonsoy, Namangansoy daryolari va Dargʻom kanalida bir necha kichik GESlar ishga tushirildi. Bu davrlarda GESlar bilan bir qatorda uncha katta boʻlmagan issiqlik stansiyalari ham qurildi. Toshkent, Fargʻona, Samarqand, Buxoro, Termiz, Urganch shaharlaridagi kichik elektr stansiyalari hamda Quvasoy GRES ana shular jumlasidandir. 1950-yillarning oxiriga qadar respublikamizda elektr energiyasi ishlab chiqarishda GESlar asosiy rolni oʻynab keldi. Masalan, 1955 yilda Oʻzbekistonda ishlab chiqarilgan elektr energiyasining 70 foizi GESlar hissasiga toʻgʻri kelgan[5].

Respublikamiz elektroenergetika sanoatining rivojlanishidagi ikkinchi bosqich 1960-yillardan boshlandi. Bu davrda yirik Buxoro-Xiva gaz hududidagi tabiiy gaz zaxiralarining topilishi va ishga solinishi bilan ushbu arzon yoqilgʻiga asoslangan yirik issiqlik elektr stansiyalari qurila boshlandi va elektr energiyasi ishlab chiqarishda issiqlik stansiyalarining ulushi tez ortib bordi.

Tabiiy gaz asosida ishlovchi Toshkent GRESi (1920 ming kVt), Navoiy GRESi (830 ming kVt), Tahiatosh GRESi (348 ming kVt) hamda koʻmir asosida ishlovchi Angren GRESi (600 ming kVt)ning qurilishi bilan elektr energiyasi ishlab chiqarishda turli manbalar ulushi tamomila oʻzgardi[6]. Angren GRESining quvvati hattoki Angren-Olmaliq togʻ-kon sanoat korxonalari, metallni qayta ishlash va togʻ-metallurgiya kombinati uchun ham yetarli boʻlgan.

1965-yilga kelib, Angren GRESi Oʻzbekiston elektr energiyasi ishlab chiqarishining 27 foizini tashkil etgan. Angren GRESining quvvati ortib borishi, shaharda yangi sanoat korxonalari qurilishini talab qilgan. Shu tariqa Angren hududiga koʻplab ogʻir sanoat tarmoqlari joylashtirila boshladi. Ayniqsa, 1960-yillarda bu hududda ogʻir kimyo va neft sanoati tarmoqlari jadal suratlarda qurila boshlandi [7].

1965 yilga kelib, respublikamizda ishlab chiqarilgan umumiy elektr energiyaning 78,6 foizini issiqlik elektr stansiyalari bergan [8].

Keyingi davrlarda ham, ayniqsa, gazda ishlovchi issiqlik elektr stansiyalarining salmogʻi doimiy oshib bordi. Shuni qayd etish lozimki, Oʻzbekistonda issiqlik elektr stansiyalarida ishlab chiqarilgan elektr energiya mamlakatda eng arzon energiya turlaridan biri hisoblanadi. Albatta, bu davrda ham respublikamiz

daryolaridan xalq xo‘jaligida kompleks (irrigatsiya va energetika maqsadlarida) foydalanishga ustuvor ahamiyat berildi. Qator daryo va kanallarda yangi GESlar qurildi. Ular ichida, ayniqsa, respublikamizdagi eng yirik GES – Chorvoq GESini (600 ming kVt) alohida ta’kidlash lozim. Ushbu GES qurilishi chog‘ida balandligi 160 metrli to‘g‘on va katta suv ombori barpo etildi[9]. Natijada, Chirchiq daryosi vodiysidagi dehqonchilik maydonlarining suv bilan ta’minlanish darajasi tubdan yaxshilandi va 160 ming gektar yangi yerlarni sug‘orish imkoniyati tug‘ildi. Chorvoq GES va suv ombori Chirchiq-Bo‘zsuv elektr stansiyalari kaskadining ishlash rejimini ham sezilarli yaxshiladi. To‘qqizinchi besh yillikda Chirchiq daryosida yana bir elektr stansiya – Xo‘jakent GESi (165 ming kVt) qurilib ishga tushirildi. Shu bilan Chirchiq–Bo‘zsuv kaskadini tashkil qiluvchi elektr stansiyalar soni 19 taga yetdi. Chirchiq–Bo‘zsuv kaskadi, elektr stansiyalari soni bo‘yicha mamlakatimizdagi eng yirik kaskadlardan biri hisoblanadi[10].

Markaziy Osiyoda eng yirik bo‘lgan va yuqorida takidlab o'tilganidekquvvati 3 million kilovattga teng Sirdaryo GRESi barpo etildganidan song., respublikada elektr energiyasi ishlab chiqarish hajmi 1985 yilda 1940 yilga nisbatan deyarli 180 baravar oshdi [11]. Natijada, 1990 yilda ishlab chiqarilgan butun elektr quvvatining 90 foiziga yaqinini issiqlik elektr stansiyalari ishlab chiqardi [12].

O‘zbekistonda energetika tarmoqlarining bu darajada rivojlanishiga sabab, Markazning xom ashyoga bo‘lgan ehtiyoji ortib borishi hamda respublika hududidagi yer osti va yer usti boyliklarini qazib olish va qayta ishlash uchun katta miqdorda elektr energiyasi zarur bo‘lganligi edi [13].

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, 50 – 80-yillar mobaynida Toshkent iqtisodiy rayoni elektr energetikasi sohasida salmoqli yutuqlarga erishildi. Mavjud energiya resurslaridan oqilona foydalanish, zamonaviy GRES va GESlar barpo etilishi, tarmoqlar uzviyligini ta’minlash borasida amalga oshirilgan chora-tadbirlar mintaqada elektr energiyasi yetkazib berishning barqarorligini mustahkamladi. Yangidan ishga tushirilgan elektr stansiyalari va modernizatsiyadan o‘tgan mavjud quvvatlar tufayli nafaqat sanoat, balki aholi ehtiyojlari ham to‘laqonli ta’minlangan. O‘rta Osiyoning boshqa hududlariga nisbatan Toshkent iqtisodiy rayonida elektr energetikasi sohasining taraqqiyoti ancha ilg‘or tus oldi. Bu esa, uning butun respublika xalq xo‘jaligida yetakchi mavqega ega bo‘lishiga mustahkam asos bo‘ldi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Костенников В. М. Экономические районы СССР / В. М. Костенников. – Москва : Географгиз, 1958. – 112 с.

2. Асанов Г. Р., Набихонов М. Ўзбекистон ССРнинг иқтисодий ва социал географияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1984. 92 б.

3. Asanov G‘., Nabixonov M., Safarov I. O‘zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi: Pedagogika oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: O'qtuvchi, 1994. – 71 b.

4. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi (O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida). – Toshkent: Sharq, 2010. 343 -344 b.

5. Asanov G‘., Nabixonov M., Safarov I. O‘zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi: Pedagogika oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: O'qtuvchi, 1994. – 73 b.

6. Асанов Г. Р., Набихонов М. Ўзбекистон ССРнинг иқтисодий ва социал географияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1984. 93 б.

7. Ulmasbaev N., Sliva S. Sovet hokimiyati yillarida O‘zbekistonning sanoat rivojlanishi. – Toshkent: O‘zbekiston, 1974. – 222-bet.

8. Асанов Г. Р., Набихонов М. Ўзбекистон ССРнинг иқтисодий ва социал географияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1984. 93 б.

9.Развитие и размещение производительных сил СССР. – М.: Наука, 1972. – 296 с.

10. Асанов Ғ., Набихонов М., Сафаров И. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси: Педагогика олий ўқув юртлари талабалари учун ўқув қўлланма. – Тошкент: Ўқтувчи, 1994. – 73 б.

11. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси, Ўзбекистоннинг Янги тарих маркази. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон Совет мустамлакачилиги даврида. – Тошкент: «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни, Бош таҳририяти, 2000. 521 b.

12. Асанов Г. Р., Набихонов М. Ўзбекистон ССРнинг иқтисодий ва социал географияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1984. 93 б.

13. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси, Ўзбекистоннинг Янги тарих маркази. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон Совет мустамлакачилигидаврида. – Тошкент: «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни, Бош таҳририяти, 2000. 521 b.

Тоирова З. С.
Базовый докторант кафедры «Истории Узбекистана»
Национальный университет Узбекистана
zamiratoirova32@gmail.com

ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИКА В ТАШКЕНТСКОМ ЭКОНОМИЧЕСКОМ РЕГИОНЕ: ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются этапы формирования и развития электроэнергетического сектора в Ташкентском экономическом регионе. На основе исторических источников рассматриваются процессы электрификации, которые были реализованы для удовлетворения потребностей промышленности и населения, строительство новых гидроэлектростанций и ГЭС, модернизация существующих мощностей и расширение энергетических сетей. Анализируется, как развитие

электроэнергетики в регионе служило не только промышленности, но и непрерывному росту уровня жизни населения. Различные источники производства энергии в Ташкентском экономическом регионе и их экономическое и социальное значение, а также доля и роль гидроэлектростанций и ГЭС, пошагово обосновываются примерами. Полученные результаты показали потенциал энергетического лидерства Ташкентского экономического региона в масштабах всей республики.

Ключевые слова: Ташкентский экономический регион, электроэнергетика, гидроэлектростанция (ГЭС), тепловые электростанции (ТЭС), этапы развития энергетики, промышленное развитие, история энергетики, энергетика Узбекистана, водные ресурсы, природный газ, канал Чирчик-Бозсу.

Toirova Z. S.
Basic doctoral student at the department of «History of Uzbekistan»
National University of Uzbekistan
zamiratoirova32@gmail.com

ELECTRIC POWER IN THE TASHKENT ECONOMIC REGION: TERRITORIAL LOCATION AND STAGES OF DEVELOPMENT

ABSTRACT

This article studies the stages of the formation and development of the electric power sector in the Tashkent economic region. The article covers the electrification processes carried out to meet the needs of industry and the population, the construction of new hydroelectric power plants and GRES, the modernization of existing capacities, and the expansion of energy networks based on historical sources. It analyzes how the development of electric power in the region has served not only the industry, but also the continuous growth of the living standards of the population. The various sources of energy production in the Tashkent economic region and their economic and social significance, as well as the share and role of hydroelectric power plants and GRES, are substantiated with step-by-step examples. The results obtained demonstrate the energy leadership potential of the Tashkent economic region throughout the republic.

Keywords: Tashkent economic region, electric power, hydroelectric power plant (HPP), thermal power plants (GRES), stages of energy development, industrial development, energy history, energy of Uzbekistan, water resources, natural gas, Chirchik-Bozsuv canal.

Turdaliyeva G. A.
«Oʻzbekiston tarixi» kafedrasi mustaqil tadqiqotchisi
Fargʻona davlat universiteti
gulasalturdaliyeva@gmail.com

XV ASR OXIRIDA HIROT DAVLATIDA SOLIQ SIYOSATINING XUSUSIYATLARI (HUSAYN BAYQARO DAVRI)

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolda XV asr oxirida Hirot davlatida amalga oshirilgan soliq siyosatining asosiy tamoyillari Husayn Bayqaro hukmronligi misolida tahlil qilinadi. Tadqiqotda Temuriylar davrida soliq tizimining shakllanishi, soliqlar turlari, ularning yig`ilish tartiblari hamda davlat moliyasini boshqarishdagi o`rni yoritilgan. Shuningdek, Husayn Bayqaroning iqtisodiy siyosati, adolatli soliq tizimini joriy etishga qaratilgan chora-tadbirlari va ularning ijtimoiy-iqtisodiy hayotga ta`siri manbalar asosida ochib berilgan. Maqolada soliq siyosatining markazlashgan davlat boshqaruvi va shaharlar taraqqiyotidagi ahamiyati baholanadi. Tadqiqot natijalari temuriylar davri moliyaviy boshqaruv tizimini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so`zlar: kepakiy, dinor, sohibi devon, ulufa, Astrabod, Bistom, mushrif, muhossil, shohruhiy.

KIRISH

XV asr oxiri XVI asr boshlarida Xuroson hududlarida hukmronlik qilgan Husayn Bayqaro davri, davlat boshqaruvi, iqtisodiy hamkorlik va madaniy taraqqiyot bilan ajralib turadi. Mazkur davrda olib borilgan soliq siyosati davlat xazinasini mustahkamlash, aholining turmush darajasini yaxshilash hamda ijtimoiy adolatni ta`minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa soliq yukining me`yorida belgilanishi va soliq yig`ish jarayonlarining tartibga solinishi mamlakat iqtisodiy hayotiga ijobiy ta`sir ko`rsatgan. Bunda Husayn Bayqaroning do`sti va vaziri Alisher Navoiyning xizmatlari beqiyos bo`ldi. Husayn Bayqaro hukmronligi davridagi soliq siyosati masalasi tarixchilar va tadqiqotchilar tomonidan qisman o`rganilgan. Mazkur maqolaning asosiy maqsadi Husayn Bayqaro davrida olib borilgan soliq siyosatining asosiy yo`nalishlarini tahlil qilish, soliq tizimining o`ziga hos jihatlarini yoritish hamda uning davlat boshqaruvidagi o`rnini aniqlashdan iborat.

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

Husayn Bayqaro davri Temuriylar davlatining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti bilan chambarchas bog`liq bo’lib, ushbu davr ko`plab tarixiy va adabiy manbalarda yoritilgan. Mazkur masalani o`rganishda birlamchi manbalar alohida ahamiyat kasb etadi. Bunga misol tariqasida Alisher Navoiyning asarlari muhim o`rin tutadi. Xususan uning “Vaqfiya” asarida Husayn Bayqaro davridagi vaqf yerlari, soliq imtiyozlari hamda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarga oid

qimmatli ma’lumotlar keltirilgan. Alisher Navoiy asarlariga qo`shimcha ravishda quyidagi asarlarda bu davrdagi soliq siyosatiga oid bir necha faktlar o’z aksini topgan. Bular Abdurazzoq Samarqandiy, Xondamir, Mirhond, Davlatshoh Samarqandiy, A. O’rinboyev, B.Valixo’jayev [1,2,3,4,] kabi muarrixlarning manbalarida bu davrdagi davlat boshqaruvi va soliq siyosati masalalari batafsil yotilgan.

Birlamchi tarixiy manbalar va zamonaviy tadqiqotlar tahlili shuni ko`rsatadiki, Husayn bayqaro hukmronligi davrida soliq siyosati iqtisodiy barqarorlikni ta`minlashga qaratilgan bo`lib, unda ijtimoiy adolat tamoyillariga alohida etibor berilgan. Ayrim manbalarda soliq yig`ish amaliyotida mahalliy amaldorlar faoliyati bilan bog’liq kamchiliklar ham qayd qilib o`tilgan bo`lib, bu markaziy hokimiyat tomonidan nazoratni kuchaytirish zaruriyatini yuzaga keltirgan. Bunga misol tariqasida Sulton Husayn Mirzo Yodgor Muhammad (Yodgor Muhammad - Mirzo Yodgor Muhammad mirzo Sulton Muhammad ibn mirzo Boysung`ur ibn Shohrux mirzo ibn Amir Temur) isyonini bostirish uchun Astrobod va Bistom tomonlarga ketganida, Hirotda devon ishlarini boshqarish uchun tashlab ketgan vakili sohibi devon azim Xoja Abdulloh axtab devon boshqaruvchisi Xoja Qutbiddin 2-3 marta 300 ming kepakiy dinor undirganidan so‘ng, vazirlik mansabidan taraqqiy topib, Xoja Tovus o‘rniga a’lo devonga mushrif bo’ladi va devon lavozimida bo‘lgan Xoja Nizomiddin bahtiyor Simnoniy bilan ittifoqlikda aholiga tutun puli xavola qiladilar. Belgilangan mablag‘ni aholidan undirib olishda ularga juda katta tazyiqlar o‘tkazadilar. Hatto xalq devon yoniga kelib qo‘zg‘alon ko‘taradi. Bu habar Sulton Husaynga yetib borganidan so‘ng, Qutbiddin Tovus qaytadan devon ishlariga rahbar bo‘ladi [2;655]. Hukmdorlar bazan favqulodda soliqlar ham joriy qilgan bo`lib, asosan o`zaro urushlar natijasida bo`shab qolgan davlat xazinasini to`ldirish maqsadida ham bu soliqlar va qoshimcha to`lovlar tayin qilingan. Lekin bu hol har doim ham oddiy xalqga manzur bo’lmasdan ularni siyon ko`targanliklari haqidagi ma`lumotlar ayrim manbalarda qayd qilingan. Husayn Bayqaro mamlakatdagi isyonlar tufayli harajatlar ko‘payganligini hisobga olib, Hirot hokimi Muborizziddin Valibekka nishon yuborib, yangi harajatlar uchun Hirot va uning tevarak atrofidagi tumanlardan 100 ming dinor kepakiy to‘plab jo‘natishni buyuradi. Hirot hokimi tumanlardan faqat yarmini, qolganini esa aholidan sarmushar (jon solig’i) shaklida undirishga qaror qiladi. Bunda mehnatkash xalqga judayam qiyin bo‘lgan bir sharoitda Alisher Navoiy Hirot aholisi zimmasiga tushgan 50 ming dinorni o‘z jamg‘armasi hisobidan to‘laydi [7;31]. Yuqoridagi manbalardan bilinib turibdiki Alisher Navoiy mamlakatdagi isyonlar bostirishda ham do’sti Husayn Bayqaroga katta yordam bergaligi o’z aksini topadi. Dehqonlar har yilgi soliqlardan tashqari askarlarni jang paytida g‘alla bilan ta’minlashga ham majbur bo‘lganlar. Bunday soliqlar alufa (ulufa) – deb atalib, lashkarlar, yo‘lovchi mansabdorlar, elchilarga ot-ulovlariga beriladigan oziq-ovqat va yem-hashak bo‘lib shu maqsadda xalqdan yig‘iladigan soliqdir [5;50-73].

O’zaro urushlar va favqulodda qo’zg’alonlar paytida raiyatni tinchlantirish maqsadida ham oddiy xalqga ma’lum bir soliq imtiyozlari berilgan. Misol uchun Sulton Husayn Mirzo hukmronligi davrida uning amaldorlari aholiga favqulodda soliq solgani uchun 1470-yilda Muhammad Yodgor boshchiligida Hirot aholisi

qo’zg’alon ko’taradi. Navoiyning sa’y-harakatlari va o’zboshimcha ma’murlarni jazolanishi bilan qo’zg’alon bostiriladi. Sulton Husayn farmon chiqarib Hirot va uning atrofida yashovchi dehqonlar, muzoriylar va hunarmandlari ikki yilga soliqlardan va qo’shinni boqish uchun to’lanadigan to’lovlardan ozod qilishga majbur bo’ladi. Husayn Bayqaro hukmronligi davrida mamlakatda ko`plab qurulish ishlari amalga oshirilgan bo’lib. Bu qurulish ishlariga ketadigan harajatlar ham xalqdan yig`ib olingan [3;20]. 1469-yilda Hirot shahrida bir chahorbog’ va qasr qurishga buyruq beradi. Qasr va bog‘ qurilishi uchun arkoni davlat va devon kishiliari qurilish, oziq-ovqat, asbob-uskunalar harajatlarini viloyatlardan olinadigan yig‘in – mutavajjihot ustiga havola qiladilar. Uni yig‘ib olish uchun qattiq qo‘lli muhossilarni tayin qiladilar va bu bog‘ qurilishi yakunlanganidan keyin xalq o‘rtasida Jahonoroy nomi bilan Hirotda mashxur bo‘ladi [2;670].

XULOSA

Husayn Bayqaro davridagi soliq siyosati davlat boshqaruvi samaradorligini oshirish, iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash hamda ijtimoiy adolat tamoyillarini mustahkamlashda muhim tarixiy tajriba sifatida baholanishi mumkin bo’ladi. ayniqsa bu jarayonni amalga oshirishda hukmdorning do`sti va vaziri Alisher Navoiyning o’rni beqiyos bo’ladi. O’z mablag’lari hisobidan xalqga yuklangan soliqlarni bir necha bor to’lab yuborganligini, mamlakatdagi isyonlarni bostirishda har doim hukmdorga yordamchi bo’lganligi yuqorida o`z aksini topdi. Ushbu maqola Temuriylar davri moliyaviy siyosatini o`rganishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi hamda kelgusidagi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo‘nalishlarni belgilab beradi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1.Alisher Navoiy. Vaqfiya. Tashkent, “Sharq”, 2005.

2.Abdurazzoq Samarqandiy. Matlai Sa`dayn va majmai bahrayn. Fors tilidan tarjimon so`z boshi va izohlar muallifi A. O`rinboyev 2-jild, 1-2-qism (1429-1470-yillar voqaelari). – Tashkent, “O`zbekiston”, 2008.

3.G`iyosiddin ibn Humomiddin Xondamir. Habib us-siyar. /fors rilidan tarjima va muqaddima muallifi: Jalil Hazratqulov, Ismoil Bekjonov/ (izohlar muallifi: Ashraf Ahmedov, Ismoil Bekjonov)T;, “O`zbekiston”, 2013.

4.Mirhond. Ravzat us-safo. Tashkent, “Fan”, 1999.

5.Davlatshoh Samarqandiy. Tazkirat ash-shuaro, (B.Ahmedov tarjimasi) T;, “Fan”, 1967.

6.Toshmatov Sh va b. Soliq nazariyasi va tarixi. (O’quv qo’llanma). Tashkent, 2021. 31-b.

7.Madripov A, Fuzailova G. Manbashunslik. – Tashkent, 2008.

8.O`ljayeva Sh. Amir Temur va Temuriylar davrida milliy davlatchilikning rivojlanishi. Tashkent, 2005.

9. Boboyev X. O`zbek davlatchiligi tarixi. (birinchi kitob). Tashkent, 2004.

10. I. M. Niyazmetov va b. Soliq nazariyasi va tarixi. – T, “Chinor fayzi baland”. – 2022.

Турдалиева Г. А.
Независимый исследователь кафедры «истории Узбекистана»
Ферганский государственный университет
gulasalturdaliyeva@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ НАЛОГОВОЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВА ГЕРАТ В КОНЦЕ XV ВЕКА (В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ХУСЕЙНА БАЙКАРЫ)

АННОТАТЦИЯ

В статье анализируются основные принципы налоговой политики, реализованной в государстве Герат в конце XV века, на примере правления Хусейна Байкары. В исследовании рассматриваются процесс формирования налоговой системы в эпохи Тимуридов, виды налогов, порядок их взимания, а также их роль в управлении государственными финансами. Особое внимание уделяется экономической политике Хусейна Бакары, мерам, направленным на установление справедливой налоговой системы, и их влиянию на социально-экономическую жизнь общества. На основе исторических источников оценивается значение налоговой политики в условиях централизаванного государственного управления и развития городов. Полученные результаты способствуют более глубокими пониманию системы финансового управления эпохи Тимуридов.

Ключевые слова: кепакий, динар сохиби диван, улуфа, Астрабад, Бистом, мушриф, мухоссил.

Turdaliyeva G. A.
Independent researcher at the department of «History of Uzbekistan»
Ferghana State University
gulasalturdaliyeva@gmail.com

FEATURES OF TAX POLICY IN THE STATE OF HERAT AT THE END OF THE 15th CENTURY (DURING THE REIGN OF HUSAYN BAYQARA)

ABSTARCT

This article analyzes the fundamental principles of tax policy implemented in the Herat state at the end of the 15th century, using the reign of Husayn Bayqara as a case study. The research examines the formation of the tax system during the Timurid period, the types of taxes, the procedures of their collection, and their role in state financial administration. Particular attention is paid to Husayn Bayqara`s economic policy and the measures aimed at establishing a fair tax system, as well as their impact on social and economic life. Based on historical sources, the article also evaluates the significance of tax policy in the context of centralized state governance and urban development. The findings contribute to a deeper understanding of the financial management system of the Timurid era.

Keywords: kepaki, dinar, sahib-i divan, ulufa, Astrabad, Bistom, mushrif, muhossil.

Xasanboyeva G. X.
«Oʻzbekiston tarixi» kafedrasi katta oʻqituvchisi
Fargʻona davlat universiteti
Gulhayoxasanboyeva29@gmail.com

1950-1980-YILLARDA OʻZBEKISTON SSR KOLXOZLARINING HOLATI VA UNDAGI OʻZGARISHLAR

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Oʻzbekiston SSR kolxozlarining holati va undagi oʻzgarishlar berilgan. Sovet agrar siyosatining mahalliy sharoitga moslashuvi, markazlashgan rejalashtirish tizimining kolxozlar faoliyatiga ta'siri, moddiy-texnik bazaning rivojlanishi hamda mehnat resurslaridan foydalanish mexanizmlari yoritiladi. Shuningdek, kolxozlarning iqtisodiy samaradorligi, paxtachilikka ixtisoslashuv siyosati, qishloq aholisi turmush darajasidagi oʻzgarishlar va ijtimoiy infratuzilmaning shakllanish jarayonlari ilmiy asosda tahlil qilinadi.

Kalit soʻzlar: kolxoz, sovxoz, fond, gektar, mexanizator, moddiy-texnik baza, qishloq xoʻjaligi.

KIRISH

Kolxozlar qishloq xoʻjaligi ishlab chiqarishining asosiy tayanch tuzilmasi sifatida shakllanib, nafaqat iqtisodiy balki, ijtimoiy, siyosiy vazifani ham bajargan. Aynan 1950-1980-yillar O'zbekiston SSR tarixida kolxoz tizimining tashkiliy jihatdan barqarorlashgan ammo, iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan muammolarga to'la davr bo'ldi. Ushbu davrda kolxozlar sovet agrar siyosatining asosiy tayanch boʻgʻini sifatida faoliyat yuritdi va markazlashgan davlat boshqaruv tizimining amaliy ijro mexanizmi vazifasini bajardi. Kolxozlar mustaqil iqtisodiy subyekt sifatida emas, balki markaziy rejalashtirish tizimiga boʻysunuvchi ishlab chiqarish birliklari sifatida shakllandi. Shu sababli ularning rivojlanishi bozor qonuniyatlari asosida emas, balki siyosiy-rejaviy mexanizmlar asosida amalga oshirildi. Mazkur davrda kolxozlar qishloq aholisi hayoti, mehnat munosabatlari, madaniy muhitini shakllantirgan. Lekin, ikkinchi jahon urushidan soʻng respublika kolxozlari iqtisodiy jihatdan zaiflashdi. Qishloq xoʻjaligining asosiy ishchi kuchi hisoblangan kolxoz ishchilarining mehnatlari yetarlicha baholanmadi. Kolxoz ishchilariga beriladigan ish haqi natural shaklda amalga oshirilar bugʻdoy , paxta yoki boshqa mahsulot turi berilardi. Ayrim hududlarda esa hattoki natural shaklda ham ish haqi berilmaganini kuzatish mumkin. A.Egamberdiyeva maʻlumotlariga koʻra, Oʻzbekiston kolxoz va sovxozlarida mexanizator kadrning oʻrtacha ish kuni uzunligi 11,3-13,6 soatni, mehnatga yaroqli kolxozchi ayolning oʻrtacha ish kuni uzunligi 8,2 soatni, mehnatga yaroqli erkakning ish kuni uzunligi 8,5 soatni tashkil etadi [9:44]. A.Ahmedovning fikricha qishloq xoʻjaligi siyosatida davlatning eng muhim vazifasi – aholining oziq-ovqat xavfsizligini taʻminlash bilan birga mehnatkashlarni moddiy va ijtimoiy jihatdan ragʻbatlantirish edi. Muallif kolxozchilarga pensiya tayinlash amaliyotining kechikkanini tan oladi, biroq bu

tizim baribir sovet ijtimoiy siyosatining ahamiyatli qismi sifatida qaralganini taʻkidlaydi [6:142].

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda sovet hokimiyati qishloq xoʻjaligini tiklash va ishlab chiqarish hajmini oshirish vazifasini belgiladi. Oʻzbekistonda bu siyosatni amalga oshirish uchun kichik kolxozlar majburiy tarzda birlashtirilib yiriklashtirildi. 1950-yildan boshlab chiqarilgan qarorga koʻra deyarli barcha hududlarda kolxozlarni yiriklashtirish ishlari amalga oshirildi. Ikki yil davomida (1950-1952 yillar) birlashtirilishi munosabati bilan butun mamlakatda kolxozlar soni 252 mingtadan 91 mingtaga yoki, 2,7 barobarga kamaydi[7:108]. Natijada kolxozlar bir necha qishloqlarni oʻz ichiga olgan yoki 70-80 xoʻjalikni birlashtirgan. Qaror natijasida 1960-yilda kolxozlar soni 101 taga, 1965-yilga kelib esa 89 taga kamayib qoldi. Bu jarayon boshqaruvni markazlashtirish va davlat nazoratini kuchaytirishga xizmat qildi. Ayni shu yillarda paxta hosilini koʻpaytirish topshirigʻi bilan birgalikda qishloq xoʻjaligining boshqa sohalarini ham kengaytirish masalasi koʻrib chiqilgan. Xususan, Fargʻona viloyatining 1958-yildagi hisobotiga koʻra, Paxtachilikni rivojlantirish bilan bir qatorda respublika qishloq xoʻjaligi sektori ekin maydonlarini kengaytirish, sabzavot, poliz va kartoshka hosildorligini oshirish, bogʻdorchilik va ipakchilikni rivojlantirish, sholi va boshqa qishloq xoʻjaligi ekinlari maydonlari koʻpaytirish kabi muhim vazifalarni hal qilish kerak. Kolxozlarda va boshqa kichik xoʻjaliklarda qishloq xoʻjaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishning bunday oʻsishiga faqat qishloq xoʻjaligi ishlab chiqarishini kompleks mexanizatsiyalashtirish orqali qoʻl mehnatini qatʻiy kamaytirish va kolxoz ishchilarining mehnat unumdorligini keskin oshirish orqali erishish mumkin[10:1]. Bu ishlarni amalga oshirish uchun qishloq xoʻjaligida kerakli boʻlgan mutaxassis yetishtirib chiqarish va ularni doimiy ish bilan taʻminlash zarur edi. Shu maqsadda kolxoz va sovxozlarda mutaxassislar yetishmovchiligini taʻminlash uchun qishloq xoʻjaligi texnikasi birlashmasi qoshida tashkil etilgan 3-5 oyga moʻljallangan kurslar tashkil etilgan. Bunday kurslar kolxoz va sovxozlar uchun ixtisoslashgan yoʻnalishlarda doimiy shakllantirib borilgan. Bu kurslar: mexanizatorlar, melioratorlar, elektromontyorlar, sutni mashinada sogʻuvchilar, slesar va remontchilar tayyorlagan. Birgina Andijon viloyatida 10-15 yil ichida 100 mingdan ortiq mutaxassis yetishib chiqqan. Shuningdek, kolxoz va sovxozlarda tajriba maktablari mavjud edi. Bu maktablarda katta tajribaga ega boʻlgan paxtakor, chorvador va pillakorlar bir-birlari bilan fikr almashishgan. Ayni vaqtda maktabni tamomlagan va kolxoz, sovxozlarda ishlash istagini bildirgan oʻquvchilarga tajriba maktablarida oʻrganish imkoniyati berilgan.

Kolxozlarda mutaxassislar va moddiy texnik bazaning sekin-asta shakllanib borishi mehnat unumiga sezilarli darajada taʻsir etdi. Endilikda Oʻzbekiston kolxozlarining koʻpchiligi nafaqat kerakli texnika sotib olish balki, undan samarali foydalanish imkoniyatiga ham ega boʻldilar. 1959-yilning 1-apreliga qadar 1192 kolxoz MTSlardan 756 million soʻmlik qishloq xoʻjalik mashinalarini sotib oldi. Texnika bilan ishlashning yoʻlga qoʻyilganligi paxtaga oid boʻlgan ishlarning ham natijasini yaxshiladi. Yaʻni, paxtaning mashinada terib olinishi hosil miqdorini

koʻpaytirdi 1969-yil 13-fevralda "Kolxozlar, sovxozlar davlatga qarashli qishloq korxonalari hamda tashkilotlari tomonidan sotiladigan paxtaning xarid narxini oshirish toʻgʻrisida" qaror qabul qildi Qaror ijrosi kolxozchilar moddiy farovonligi uchun qoʻyilgan qadam boʻldi. Kolxozlarda 1960-1970-yillarda kolxozlarda 960–1970-yillarda kolxozlarda texnika soni miqdoriy jihatdan oshdi. Traktorlar, paxta terish mashinalari, kombaynlar, sugʻorish texnikalari kolxozlarga reja asosida yetkazib berildi. Biroq bu oʻsish samaradorlik bilan birga kechmadi. Texnika parkida koʻp hollarda eskirgan, past unumdorlikka ega mashinalar ustunlik qildi. Paxta terish mashinalari keng joriy etilgan boʻlsa-da, ularning texnik nosozliklari, ehtiyot qismlar ta'minotidagi uzilishlar va malakali mexanizatorlar yetishmovchiligi sababli koʻplab hududlarda paxta terimi hanuzgacha qoʻl mehnatiga tayandi. Texnikalarning ehtiyot qismlari taʻminoti markazlashgan holda olib borilishi ham mavjud texnika parklarining katta qismini yilning muhim mavsumlarida (ekish, sugʻorish, paxta terimi) nosoz holda qolib ketishiga sabab boʻldi. Shuningdek, texnika taʻminotida hududlar oʻrtasida nomutanosiblik ham mavjud edi. Sugʻoriladigan hududlarga texnika ustuvor taqsimlangan boʻlsa, chekka tumanlarda texnika tanqisligi saqlanib qoldi. Bu esa kolxozlar oʻrtasida ishlab chiqarish imkoniyatlari farqining chuqurlashuviga olib keldi. Moddiy-texnik bazaning kolxozlar iqtisodiy holatidan emas balki, reja koʻrsatkichlari asosida boʻlinishi samaradorlikka salbiy taʻsir koʻrsatdi. Kolxozlarda texnikalarning yetarli darajada ish faoliyatiga javob bermasliklari shu yoʻnalishdagi mutaxassis kadrlar bilan ham bevosita bogʻliq hisoblanadi. Chunki, kolxoz texnik jihatdan rivojlantirishning asosiy omili- malakali mutaxassislarni shakllantirishdan iborat edi. Kolxozlar uchun muhim hisoblangan agronom, mexanik, irrigator, veterinariya xodimi zootexnik kabi mutaxassislarlarning tayyorlanishi va mehnat sharoitlari markazlashgan holda amalga oshirilgan. XX asrning 50-60 yillaridaa qishloq xoʻjaligi mutaxassislari Toshkent qishloq xoʻjaligi instituti, Andijon qishloq xoʻjaligi texnikumlari va boshqa oʻrta maxsus bilim yurtlari orqali amalga oshirildi. Yaʻni, respublikada 43 ta oliy oʻquv yurti boʻlib, bundan 4 tasi bevosita qishloq xoʻjaligi uchun oliy maʻlumotli mutaxassislar tayyorlar edi[9;32]. 1970-yillarga kelib qishloq xoʻjaligi yoʻnalishidagi taʻlim muassassalari soni 20 dan ortiq boʻlib, minglab mutaxassislar tayyorlangan. Kolxozlar faoliyatida agronom, zootexnik, mexanik, irrigator, veterinariya xodimi va iqtisodchi kabi mutaxassislarning roli muhim boʻlishiga qaramay, ularning tayyorlanishi, joylashtirilishi va mehnat sharoitlari markazlashgan rejalashtirish va siyosiy nazorat mexanizmi bilan cheklab qoʻyildi. Fan-texnika taraqqiyoti kolxozlarda mutaxassislardan koʻproq foydalanishni talab etar edi. Bu masalani hal etish uchun kolxozlarda muntazam mavjud boʻlgan mutaxassislarni bir kasbdan ikkinchi kasbga oʻtib ishlashiga ruxsat berildi. Kolxozchilarning kasbini tez-tez oʻzgartirib turishi ularning mutaxassislik darajasini pasayishiga olib keldi. Bu faqat mutaxassislikka emas, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga ham salbiy taʻsir koʻrsatdi. Shu sababdan mutaxassislikka ega boʻlgan mehnatga yaroqli ishchi kuchidan unumli foydalanish uchun ishlashi mumkin boʻlgan mehnatga yaroqli kolxozchilarni aniqlab brigadalarga biriktirildi. Ammo, koʻp bolali ayollar, vaqtincha mehnat qobiliyatini yoʻqotgan kolxozchilarni qobiliyatlariga yarasha ish

bilan ta‘minlash yoki xohlagan brigadasiga yordamchi ish kuchi sifatida biriktirb qo‘yish masalasi ko‘rib chiqilmadi. Shuningdek, kolxozchilarning ish unumini kengaytirish uchun bo‘sh vaqtlarini samarali tashkil etish yo‘lga qo‘yildi. Kolxozchilarning bo‘sh vaqtlarini tashkil etish qishloq klublari, madaniyat uylari, kutubxonalar, ko‘chma kino xizmatlari, sport maydonchalari, pioner va komsomol tashkilotlari orqali amalga oshirildi. Ushbu amaliy ishlar miqdor jihatdan kengaygan bo‘lsada, real madaniy ehtiyojlarni qondira olmadi. Bo‘sh vaqt faoliyati siyosiy-mafkuraviy nazorat ostida olib borildi. Siyosiy-ma‘rifiy yig‘ilishlar, partiya targ‘iboti, sovet bayramlari, mehnat qahramonlarini targ‘ib qilish tadbirlari asosiy faoliyat shakliga aylandi.

Ma‘lumki, kolxozchilarning jamoat xo‘jaligidan oladigan daromadi uning asosiy va qo‘shimcha ish haqi hamda ijtimoiy fondlardan oladigan imtiyozlar yig‘indisidan iborat. Kolxozchilarning ish haqi o‘sishi bilan birga ularning ijtimoiy fondlardan oladigan daromadlari ham o‘sib bordi. Asosiy ish haqi va fondlardan keladigan daromadga qo‘shimcha sifatida bepul o‘qish, tibbiy, maishiy xizmatlardan foydalanish ham kiradi. Shunday bo‘lsada, kolxozlarda asosiy fondlarga qaraganda aylanma fondlar nisbatan tezroq o‘sdi. Bu davr ichida 100 gektar haydaladigan yer hisobiga to‘g‘ri kelgan aylanma fondlar 54,1%, 100 kolxozchi hisobiga to‘g‘ri kelgan aylanma fond esa 36,8% o‘sib, asosiy va aylanma fondlar orasidagi nisbat 1976-yili 2,6:1 tashkil etgan[9;16]. Respublika kolxozlarida ishlab chiqarish fondlaridan unumli foydalanish mehnat qurollarining doim takomillashib borishi, yer unumdorligi oshishi va ishlab chiqarishda agronomiya, biologiya, zootexnika kabi fanlarni joriy etilishiga olib keldi.

XULOSA

Xulosa o‘rnida shuni takidlash joizki, 1950-1980 yillarda shakllangan kolxozlar sovet agrar siyosatining eng muhim poydevori sifatida butun jamiyatni qamrab oldi. Kolxozlar bu davrda oddiy birlik emas hokimiyatning qishloqlardagi tayanchiga aylandi. Ular orqali sovet hokimiyati qishloqlarni nazoratga oldi, resurslarni markazlashgan tarzda safarbar etdi va jamiyat taraqqiyotini yuqoridan pastga qarab boshqarish modelini amalga oshirdi. Shu ma‘noda sovet hokimiyati yillarida O‘zbekiston SSR qishloqlarida, kolxozlarning yiriklashuvi ekin maydonlarini ko‘paytirdi, tashkiliy xo‘jalik jihatdan mustahkamladi texnikaning kirib kelishi hosil miqdoriga ta‘sir qildi. Lekin, boshqaruv tizimida kolxozlar holati hisobga olinmagani, texnikadan to‘g‘ri foydalanmaslik holati kolxozchilar ijtimoiy hayotini yaxshi bo‘lmaganligidan dalolat beradi. Kolxoz tizimining rivojlanishi sog‘liqni saqlash yoki ta‘lim sohalari va madaniy hayotga ta‘sir etgan bo‘lsada, bu mustaqil ijtimoiy rivojlanish emas, balki markazlashgan model asosida amalga oshirildi. Natijada qishloq aholisi mustaqil iqtisodiy va ijtimoiy subyekt sifatida emas, balki davlat tizimining tarkibiy bo‘g‘ini sifatida shakllandi. Bu holat insonning ijodiy salohaiyati so‘nishiga sabab bo‘ldi. Kolxoz tizimi tashqi tomondan shakllangan ko‘rinsada, ichki mohiyatiga ko‘ra inqiroz holatida edi. Umuman olganda, 1950-1980 yillarda kolxozlar faoliyati iqtisodiy rivojlanish emas, rejalashtirilgan ishlab chiqarishni saqlab turishga xizmat qildi. Shu sababli ularning rivojlanishi iqtisodiy qonunlarga emas, siyosiy ehtiyojlarga

bo'ysundirildi. Kolxozchilar mehnati hisobiga yirik ishlab chiqarish ko'rsatkichlari ta'minlandi, davlat rejalari bajarildi. Biroq bu natijalarga kolxozchilar mehnatining ekspluatatsiya qilinishi, iqtisodiy qaramlik va shaxsiy rivojlanish imkoniyatlarining cheklanishi orqali erishildi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abdullayev M. O'zbekistonda yer-suv munosabatlari tarixi. – T: Nurafshon busines, 2024.
2. Ergashev R.X. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. – T.: Extremum Press. – 2011.
3. Ibragimova G. Sovet davri: O'zbekistondagi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayot. Международный научный журнал "Научный импульс"N 22. iyun, 2024.- 63-69 betlar.
4. Murtazoyeva R. O'zbekiston tarixi. – T.: Yangi asr avlodi, 2003.
5. Razzoqov. A. O'zbekiston paxtachiligi tarixi. – T.: O'zbekiston, 1994.
6. Sobirov J. Qishloqlarda mehnatga haq to'lash va pensiya tizimidagio'zgarishlar(1945-1965 yillar Farg'ona vodiysi viloyatlari misolida).// EURASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES, PHILOSOPY AND CULTURE, 2025. 141-148 betlar.
7. Sobirov J. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishidagi tashkiliy o'zgarishlarning dehqonlar ijtimoiy hayotiga ta'siri.(1955-1965 yillar Farg'ona vodiysi viloyatlari misolida).//Yangi O'zbekiston ilmiy tadqiqotlar jurnali, 2025. – 106-109 betlar.
8. Yo'ldoshev M. Qishloq xo'jaligini rivojlantirishda ishchi kuchidan ratsional foydalanish. – T.: O'zbekiston, 1982.
9. Zokirov A., Jo'rayev A. Fan-texnika taraqqiyoti va paxtachilik. – T.: Mehnat, 1987. – 44 bet
10. FVDA, 1126-jamg'arma, 2-ro'yxat, 278-yig'ma jild, 1-varaq
11. O'zbekiston SSR tarixi. To'rtinchi tom. – Toshkent, 1971.

Хасанбоева Г. Х.

Старший преподаватель кафедры «Истории Узбекистана»

Ферганский государственный университет

Gulhayoxasanboyeva29@gmail.com

СОСТОЯНИЕ КОЛХОЗОВ УЗБЕКСКОЙ ССР В 1950-1980-Х ГОДАХ И ИЗМЕНЕНИЯ В НИХ

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлено состояние колхозов Узбекской ССР и изменения в них. Рассмотрены адаптация советской аграрной политики к местным условиям, влияние централизованной системы планирования на деятельность колхозов, развитие материально-технической базы и механизмы использования трудовых ресурсов. Научный анализ также проведен в отношении экономической эффективности колхозов, политики

специализации на хлопководстве, изменений уровня жизни сельского населения и процессов формирования социальной инфраструктуры.

Ключевые слова: колхоз, совхоз, фонд, гектар, механизатор, материально-техническая база, сельское хозяйство.

Khasanboyeva G. X.
Seniour lecturer at the department of «History of Uzbekistan»
Ferghana state university
Gulhayoxasanboyeva29@gmail.com

THE STATE OF COLLECTIVE FARMS OF THE UZBEK SSR AND CHANGES IN THEM IN THE 1950-1980

ABSTRACT

This article presents the state of collective farms of the Uzbek SSR and changes in them. The adaptation of Soviet agrarian policy to local conditions, the impact of the centralized planning system on the activities of collective farms, the development of the material and technical base, and the mechanisms for using labor resources are covered. The economic efficiency of collective farms, the policy of specialization in cotton growing, changes in the living standards of the rural population, and the processes of formation of social infrastructure are also analyzed on a scientific basis.

Keywords: collective farm, state farm, fund, hectare, mechanizer, material and technical base, agriculture.

Qodirova R. M.
«Jahon tarixi» kafedrasi katta oʻqituvchisi, PhD
Fargʻona davlat universiteti
Ranoimron16@gmail.com

SOVET HOKIMIYATINING DASTLABKI YILLARIDA TURKISTON XALQ MAORIFI VA JAMIYATSHUNOSLIK FANINING SHAKLLANISHI

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola 1917–1925-yillarda Turkistonda sovet hokimiyati davrida maktab ta’limi va maorif tizimining rivojlanishini, tarix va jamiyatshunoslik fanlarining maktablarda oʻqitilishi jarayonlarini oʻrganadi. Maqolada bolsheviklar hokimiyatga kelgach, eski maorif institutlarini tugatib, yangi sovet maktablarini tashkil etish, ona tilida milliy maktablar yaratish, darslik va metodik qoʻllanmalar muammolari, shuningdek, jamiyatshunoslik fanining tarix fani oʻrnini bosishi va pedagogik uslublarning oʻzgarishi muhokama qilinadi. Tadqiqotning ahamiyati shundaki, u Turkiston ASSRda dastlabki sovet ta’lim siyosatini va yosh avlodni gʻoyaviy-siyosiy ruhda tarbiyalashning tarixiy kontekstini koʻrsatadi.

Kalit soʻzlar: Sovet ta’limi, Turkiston ASSR, milliy maktablar, jamiyatshunoslik fani, tarix oʻqitish, maorif siyosati, darsliklar, pedagogik uslublar, bolsheviklar, 1917–1925.

KIRISH

1917-yil Oktyabr toʻntarishidan keyin Turkistonda sovet hokimiyati oʻrnatilib, oʻlka ma’muriy jihatdan Rossiya Sovet Federativ Sotsialistik Respublikasi (RSFSR) tarkibiga kiritilgandan soʻng hokimiyatga kelgan bolsheviklar partiyasi ilk kunlaridanoq mamlakatda maorif tizimini tubdan oʻzgartirishni oʻz oldiga asosiy vazifa qilib qoʻydi. Yangi hokimiyat, avvalambor, maorif tizimini boshqargan eski davlat institutlarini yoʻq qilib, ularning oʻrniga yangi organlarni tashkil etdi. 1917-yil 25-oktyabrda A.V.Lunacharskiy boshchiligida Maorif xalq komissarligi (MXK) tashkil etildi [12:7].

Bolsheviklar hokimiyatga kelgach, eski mafkuraviy muassasalarni va oʻtmish dunyoqarashini yoʻq qilishga kirishdi. Bu jarayon yoki taqiqlarni bekor qilish, yoki an’anaviy mazmunni yangilash orqali amalga oshirildi. 1918-yildayoq maktab oʻquv dasturiga sotsializm, mehnat va san’at tarixi fanlari kiritildi. Bundan maqsad oʻquvchilarda jamiyat taraqqiyotini materialistik nuqtayi nazardan tushunish uchun inqilobiy dunyoqarash va koʻnikmalarni shakllantirish edi. 1919-yil yanvarda V.I. Lenin maktabni siyosat bilan chambarchas bogʻlash yoʻlini e’lon qildi. Bolsheviklar rahbariyati maktab siyosatini davlat manfaatlariga, yosh avlodni siyosiylashtirishga va kommunistik gʻoyalarga sadoqat ruhida tarbiyalashga yoʻnaltirdi. Shu bilan birga, oʻquvchilarni faollashtirish, dinga qarshi tashviqot olib borish va ularni atrof-muhit bilan bogʻlash kabi vazifalar belgilandi. Bu siyosat dastlab RSFSRda joriy etilib, keyinchalik boshqa hududlarga ham tatbiq qilindi. Gʻayrirus millatlar faqat kommunistik mafkuraga xizmat qilishi rejalashtirildi.

Shunday qilib, yangi sovet maktablari siyosiy maqsadlar va inqilobiy g‘oyalar asosida tashkil etildi.

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

1918-yil 29-martda Turkiston Xalq Komissarlari Sovetining (XKS) “Xalq maorifi ishini tashkil etish to‘g‘risida”gi buyrug‘iga ko‘ra [16:89,90], 1918-yilning iyun oyida o‘lka xalq maorifi kengashlari tugatilib, ularning o‘rniga TASSR Ta’lim xalq komissarligi hamda viloyat, uyezd, volost xalq maorifi bo‘limlari tashkil etildi [14:14,15].

1918-yil avgust oyida Turkiston ASSR MIQ maktab ta’limini ona tilida olib borish haqida dekret chiqardi. Shu sanadan boshlab, milliy maktablar tashkil etilib, o‘lkada yashagan har bir yirik etnik guruh vakillari o‘z farzandlarini ona tillarida o‘qitish imkoniyatiga ega bo‘ldilar. 1918-yil oxirida sobiq rus-tuzem maktablari negizida o‘zbek, yahudiy, qirg‘iz va tatar bolalari uchun milliy maktablar tashkil etildi. Bu maktablar davlat tomonidan moliyalashtirilishi belgilandi [7:411].

1918-yil 20-noyabrda Turkiston ASSRda ham shunday qaror qabul qilinib, diniy maktab va madrasalarda diniy fanlarni o‘qitish, maktablarda esa ilohiyot darslari va diniy marosimlarni o‘tkazish taqiqlandi.

1918-yil oxiri – 1919-yil boshlarida Turkistonga RSFSR MXK tomonidan ishlab chiqilgan “Mehnat maktabida ta’lim ishlarini yo‘lga qo‘yish bo‘yicha materiallar” yuborildi. Ushbu “Materiallar” o‘ziga xos o‘quv dasturi bo‘lib, I bosqich maktablarida amalga oshiriladigan pedagogik faoliyatning mazmun va uslublariga bag‘ishlangan tavsiyalardan iborat edi. Ammo hujjatning o‘zida mazkur tavsiyalar “majburiy ham, namunaviy ham” emasligi ta’kidlangan edi [9: 105].

Sovet davrining dastlabki bosqichlarida maktablar soni ko‘paygan bo‘lsa-da, ularni zarur o‘quv adabiyotlari bilan ta’minlashda jiddiy muammolar mavjud edi. Ayniqsa, darsliklar tayyorlash va nashr etish ishlari juda sust kechgan. Ma’rifatparvar ziyoli Vadud Mahmud Turkiston xalqlari uchun tarix va geografiya darsliklari bosilmayotganini tanqid qilib, Buxoroda matbaa imkoniyatlari bo‘la turib kitoblar nashr etilmayotganini katta xato deb baholaydi. U o‘quvchilar o‘z yurti – Turkistonni yaxshiroq anglashlari uchun tarixiy va geografik bilimlarga ega bo‘lishi zarurligini ta’kidlab, bu boradagi resurslar yo‘qligidan afsus bildiradi. Vadud Mahmud bu holatni xalqni o‘z tarixidan bexabar qoldirish bilan teng deb hisoblaydi. “Mehnatkashlar tovushi” gazetasi ham darslik yetishmovchiligi sabab o‘quvchilar bilimining yuzaki ekanini, ko‘plab maktablarda hatto o‘qituvchilar uchun ham metodik qo‘llanmalar yo‘qligini tanqid qiladi [4:27,28].

Sovet hokimiyatining dastlabki yillarida Turkistonda boshlang‘ich maktablarda tarix alohida fan sifatida emas, balki geografiya bilan qo‘shib o‘tilgan. Tarix va geografiyadan iborat bu qo‘shma o‘quv fani “Vatanshunoslik” yoki “Turkistonshunoslik” deb atalgan. Ushbu fanni o‘quv adabiyoti bilan ta’minlash maqsadida 1918-yil Toshkentda o‘zbek tilida Bakr Muxtorning Turkiston o‘lkasi tarixi va jo‘g‘rofiyasi xususida bahs yurituvchi darslik kitobi nashr etildi [3]. Keyingi yil shu nomdagi darslik qisqartirilgan hajmda chop etildi [5]. Ayni yilda

oʻrta maktablar uchun moʻljallangan shunga oʻxshash kitob rus tilida Skobelev shahrida nashr qilindi [15].

Keyinchalik tarix va ijtimoiy fanlarni oʻqitishda milliy respublikalar tarixiga e’tibor kamayib, mahalliy tarixni oʻrganish asosan ixtiyoriy oʻlkashunoslik toʻgaraklari bilan cheklanib qoldi va unda oʻquvchilar ekskursiyalar orqali oʻz hududining tabiati hamda tarixi haqida materiallar toʻplab, maktab muzeylariga joylashtirishardi [1: 3]. Turkiston ASSR RSFSR tarkibidagi muxtor respublika boʻlgani sababli maorif siyosati markaz tomonidan belgilanib, maktablarda RSFSR tomonidan tasdiqlangan oʻquv reja, dastur va darsliklar mahalliy tillarga tarjima qilinib qoʻllanilgan. Kommunistik tuzumning ilk yillarida yoshlarni gʻoyaviy-siyosiy ruhda tarbiyalash maqsadida 1919-yil 22-fevralda Rossiya tarixi oʻrniga jamiyatshunoslik fanini joriy etish hamda uning tarkibiga madaniyat va texnika tarixi, mamlakatshunoslik, siyosiy iqtisod, huquq va etnografiya kabi yoʻnalishlarni kiritish taklif etilgan [9: 116-117].

1919-yilga kelib, RSFSR MXK tomonidan maktablarda tarix ta’lim tizimini yoʻlga qoʻyishda jiddiy xatoliklarga yoʻl qoʻygan Maktabni isloh qilish boʻlimi tugatildi va uning vazifalari yangi tashkil etilgan Yagona mehnat maktabi boʻlimi zimmasiga yuklatildi. 1920-yil boshlarida Yagona mehnat maktabi boʻlimi I va II bosqich maktablar uchun moʻljallangan oʻquv reja va dasturlarni qayta ishlashga kirishdi. 1920/1921-oʻquv yilining boshlarida yangi oʻquv rejalar e’lon qilindi.

1921-yilda RSFSR Maorif xalq komissarligi yetti yillik maktablar uchun yangi dastur ishlab chiqib, siyosiy iqtisod, huquq va tarix fanlarini yagona jamiyatshunoslik faniga birlashtirdi va bu usul vaqtni tejash hamda bilimlar oʻrtasidagi bogʻliqlikni kuchaytirish bilan izohlandi. Biroq turli fanlarning umumiy tarzda birlashtirilishi oʻquvchilar uchun mavzularni tushunishni qiyinlashtirib, nazariy bilimlarni amalda qoʻllashda muammolar keltirib chiqardi. Natijada tarixning jamiyatshunoslik bilan almashtirilishi butun sobiq Ittifoqda tarix ta’limining izdan chiqishiga sabab boʻlib, oʻquv-metodik ta’minot yetishmasligi va oʻqituvchilar tayyorgarligining pastligi fonida jamiyatshunoslik ham samarali oʻqitilmadi [13: 418].

Tarix oʻrniga jamiyatshunoslik fanining kiritilishi turlicha qabul qilinib, koʻp oʻqituvchilar buni oddiy nom oʻzgarishi deb tushungani sababli 1921-yilgi dasturni joriy etish paysalga solindi. 1923-yildan boshlangan katta islohotlar natijasida Davlat ilmiy kengashi qarori bilan boshlangʻich maktab dasturidan tarix butunlay chiqarilib, uning oʻrnini jamiyatshunoslik egalladi.

Kompleks dasturlarda jiddiy kamchilik mavjud boʻlib, ulardan asosiysi fanlar oʻrtasidagi tabiiy bogʻlanishlar buzilganligidir. Oqibatda fan asoslarini puxta oʻzlashtirishga yetarli e’tibor berilmadi, oʻquv vaqtidan unumli foydalanilmadi, zarur koʻnikmalarni shakllantirish ishlari olib borilmadi, oʻquvchilar bilimida pala-partishlik, beparvolikka yoʻl qoʻyildi. Maktab oʻquvchilari tarixdan tizimli bilim olish u yoqda tursin, hatto tarixiy jarayon haqida umumiy tasavvurga ham ega emasdi.

I va II bosqich maktablari uchun tuzilgan kompleks oʻquv dasturlarda jamiyatshunoslik fanini kommunistik partiya va sovet hokimiyatining mafkuraviy gʻoyalariga bogʻlagan holda oʻqitishga alohida e’tibor qaratilgan edi. Bu dasturlar

eski maktabning eng katta nuqsoni bo‘lgan ta’limning “hayotdan uzilib qolishi”ni bartaraf qilishga qaratilgan edi. Yuqori sinflarda esa fuqarolar urushiga bag‘ishlangan ma’ruza va mitinglar, siyosiy va ateistik xarakterdagi suhbatlar, shuningdek, ilmiy masalalarga bag‘ishlangan munozaralar tashkil etildi[9: 194,196].

Mehnat maktablari o‘qituvchilari uchun nashr qilingan jamiyatshunoslik fanidan metodik qo‘llanmalarda ibdtidoiy odamlarning qanday yashaganligi, ularning turmush tarzi, Qadimgi Rusdagi qishloqlar, Qadimgi va G‘arbiy Yevropa feodalizmi, Moskva davlati, Rossiyaning XVII-XVIII asrlardagi bozor iqtisodiyoti, Buyuk fransuz burjua inqilobi, Rossiyaning iqtisodiy o‘sishi haqidagi mavzular berilgan edi. Bu davrda yaratilgan uslubiy qo‘llanmalar, darsliklarlarda asosiy maqsad daxriylikka asoslangan, rus xalqidan boshqa xalqlarning o‘z tarixini, o‘zligini anglashdan uzoq tutishga qaratilgandi [10,11]. Shu bois, XX asr 30-yillari oxiriga qadar RSFSR tarkibiga kirgan hududlarning tarixi umumta’lim maktablarida ham, oliy o‘quv yurtlarida ham o‘qitilmagan.

Tarix (jamiyatshunoslik) o‘qitish mazmunining o‘zgarib borishi hamda rahbar va o‘qituvchi kadrlar tarkibining yangilanishi bilan o‘quv-tarbiya ishlarida o‘zgarishlar ko‘zga tashlandi. Dars jarayonida tobora eski metod va usullardan voz kechilishi kuzatildi. Darslik kitobni yodlash o‘rniga darslarda ko‘proq o‘quvchilarni faollashtirishga qaratilgan usullar – mahalliy materiallardan foydalanish, mustaqil tarzda yozma ish va referatlar tayyorlash, ekskursiyalar uyushtirish, ko‘rgazmali qurollar yasash, rasm va chizmalar chizish, diagrammalar va kontur xaritalar tuzish, gazeta va jurnallardan olingan materiallardan foydalanish kabi usullar qo‘llanildi.

Bu davrda tarix o‘qitishning “tadqiqot uslubi” va “mehnat uslubi” deb atalgan uslublaridan ko‘proq foydalanildi. “Tadqiqot uslubi”ning mazmuni shundan iborat ediki, o‘quvchilar birlamchi manbalar bilan ishlashga va referatlar tayyorlashga jalb etilardi. Ular tayyorlagan referatlar darsda muhokama qilinardi. “Mehnat uslubi”ni qo‘llaganda esa ko‘proq moddiy madaniyat predmetlarini yasash bilan bog‘liq amallar bajarilardi. Jumladan, darsda o‘quvchilar turli predmetlarning rasm va maketlarini yaratishardi. Masalan, Skobelev shahridagi 4-sonli I bosqich maktab o‘qituvchisi K.Subbotina 1923/1924-o‘quv yilida III sinfda o‘tilishi mo‘ljallangan jamiyatshunoslik fanida M.Kovalevskiyning “Rus tarixi” kitobiga asoslangan holda, o‘quvchilarga mavzuni tushuntirishi va uning asosiy mazmunini daftarlariga yozdirib qo‘yishi rejalashtirilgan[2: 84].

Bu davrda suhbat va hikoya bilan bir qatorda o‘quv-tarbiya ishlarining boshqa shakllari – o‘quvchilar tomonidan og‘zaki va yozma ma’ruzalar tayyorlash, diagrammalar, chizmalar va xaritalar tuzish, modellar va plakatlar yasash, sahna ko‘rinishlari tashkil etish, siyosiy voqealar kundaligini yaratish kabi shakllari keng tarqaldi. O‘lkashunoslik ishlarini yo‘lga qo‘yish va ekskursiyalar tashkil etishga e’tibor kuchaydi. Maktablar qishloq yig‘inlarini tashkil etishda, inqilobiy bayramlar va targ‘ibot kampaniyalarini o‘tkazishda ishtirok etgan.

XULOSA

1924–1925-yillarda bir guruh ilg‘or uslubchilar o‘qituvchilar uchun “Jamiyatshunoslik” deb nomlangan besh jildli o‘quv qo‘llanmani nashr qilishdi. Mazkur qo‘llanmada Rossiya va xorijiy mamlakatlarning eng qadimgi zamonlardan to XX asrning boshlariga qadar kechgan tarixini ilk marotaba materialistik asosda yaxlit tarzda bayon qilishga harakat qilindi.

Ammo Turkiston ASSRda maktablarni darslik kitob va qo‘llanmalar bilan ta’minlash masalasi, xususan milliy maktablarda juda og‘ir edi. XX asr 20-yillarining o‘rtalarida tub joyli millatga mansub o‘quvchilarning darsliklar bilan ta’minlanishi 10 foizdan oshmas edi [2:141].

Maorif xalq komissarligi xodimlari kompleks dasturlarning hayotga tatbiq etilishi maktabda o‘quv fanlarini o‘qitishning tizimli tartibini buzishini yaxshi anglar edilar. Bir tomondan, dasturlar maktabni mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotiga yaqinlashishga chorlardi, bu, shubhasiz, progressiv ahamiyatga ega edi. Ikkinchi tomondan esa, kompleks dasturlar va ijtimoiy-siyosiy fanlarning mazmunini bayon qilishdagi sotsiologik sxematizm o‘quvchilarga chuqur, tizimli bilim berish imkoniyatini bermasdi. Shuning sababli, 1920-yillarining ikkinchi yarmida ilg‘or pedagoglar va jamoatchilik maktablarda tarix fanini qaytarish va kompleks dasturlardan voz kechish uchun kurash olib bordilar.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Farg‘ona VDA. 131-fond, 1-ro‘yxat, 104-yig‘majild – Farg‘ona, – 1–3-varaqlar.
2. Farg‘ona VDA. 83-fond, 1-ro‘yxat, 38-yig‘majild – Farg‘ona, – 84-varaq.
3. Muxtor B. Turkiston qit’asi tarixiy va jug‘rofiy jihatdan [Darslik]. – Toshkent: Birodoron Bakirovlar va boshq., 1918.
4. Tursunova Y.B. Sovet hokimiyatining Turkiston–O‘zbekiston SSR dagi ta’lim siyosati (1918–1940-yillar): Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori dissertatsiyasi. – Toshkent, 2024. – B. 27–28.
5. Turkiston. Tarixiy va jug‘rofiy jihatdan [Darslik]. – Toshkent: Maorif komissarligi, 1919.
6. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. – Тошкент: Шарқ, 2000.
7. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане. – Москва: Педагогика, 1960.
8. Боргман А.И. Сборник упражнений по обществоведению (методические опыты). – Ленинград: Госиздат, 1925.
9. Бущик Л.П. Очерк развития школьного исторического образования в СССР. – Москва: Просвещение, 1961.
10. Диомидов И.М. Советский строй: методическое пособие по обществоведению для трудовой школы. – Москва, 1925.
11. Замысловская Е.К. Обществоведение. Часть 1. – Москва, 1924.
12. Из декрета Второго Всероссийского съезда Советов «Об образовании Рабочего и Крестьянского правительства» (26 октября 1917 г.) // Народное образование в СССР. Сборник документов. 1917–1973 гг. – Москва, 1974.

13. Икрамов А. Избранные сочинения в трёх томах. Том 1. – Ташкент: Узбекистан, 1972.

14. Казанчанц П.Т. Становление и развитие народного образования в Советском Туркестане. – Ташкент: Укитувчи, 1962.

15. Корженевский Н. Туркестановедение. Конспективный курс средней школы. Часть 1. – Скобелев, 1919.

16. Музапаров Ш. К вопросу о школьном строительстве в Туркестанской АССР (1918–1920 гг.) // Материалы по истории Узбекистана. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1963.

Кодирова Р. М.
PhD., старший преподаватель кафедры «Всемирной истории»
Ферганский государственный университет
Ranoimron16@gmail.com

ФОРМИРОВАНИЕ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК В ТУРКЕСТАНЕ В ПЕРВЫЕ ГОДЫ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ

АННОТАЦИЯ

Статья исследует развитие школьного образования и системы народного просвещения в Туркестане в 1917–1925 годах, а также процесс преподавания истории и обществоведения в школах. Рассматриваются создание советских школ после прихода к власти большевиков, организация национальных школ на родном языке, проблемы учебников и методических пособий, а также замена истории обществоведением и изменения педагогических методов. Значение исследования заключается в демонстрации исторического контекста начальной советской образовательной политики в Туркестанской АССР и воспитания молодежи в идеологическом и политическом духе.

Ключевые слова: Советское образование, Туркестанская АССР, национальные школы, обществоведение, преподавание истории, образовательная политика, учебники, педагогические методы, большевики, 1917–1925.

Kodirova R. M.
PhD., senior lecturer at the department of «World History»
Ferghana state University
Ranoimron16@gmail.com

THE DEVELOPMENT OF PUBLIC EDUCATION AND THE SOCIAL SCIENCES IN TURKESTAN DURING THE FIRST YEARS OF SOVIET RULE

ABSTRACT

The article examines the development of school education and the system of public education in Turkestan during 1917–1925, as well as the process of teaching history and social studies in schools. It covers the establishment of Soviet schools

following the Bolsheviks' rise to power, the organization of national schools in native languages, issues with textbooks and teaching aids, the replacement of history by social studies, and changes in pedagogical methods. The study highlights the historical context of early Soviet educational policy in the Turkestan ASSR and the ideological and political education of the youth.

Key words: Soviet education, Turkestan ASSR, national schools, social studies, history teaching, educational policy, textbooks, pedagogical methods, Bolsheviks, 1917–1925.

Ergashev U. M.
«Arxivshunoslik va manbashunoslik» kafedrasi oʻqituvchisi
Oʻzbekiston Milliy universiteti
uergashev6677@gmail.com

OʻZBEKISTON SSRDA SOLIQ TIZIMINING TASHKIL ETILISHI (TOSHKENT OBLASTI MISOLIDA)

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Oʻzbekiston SSR Toshkent oblastida 1920-yillarning oʻrtalarida sovet hokimiyati tomonidan yuritilgan soliq siyosati hamda hududiy soliq tizimini shakllantirish jarayonlari tahlil etiladi. Shuningdek, Toshkent oblastida moliya va soliq boshqaruvini markazlashtirish doirasida joriy etilgan ma’muriy-boshqaruv mexanizmlari va ularning soliq ma’murchiligini takomillashtirishdagi oʻrni ilmiy asosda yoritiladi.

Kalit soʻzlar: Moliya, soliq, yigʻim, toʻlov, budjet, qishloq xoʻjaligi soligʻi, daromad, egri soliqlar, toʻgʻri soliqlar, moliyaviy-iqtisodiy komissiya, uyezd.

KIRISH

Oʻzbekiston SSRning tashkil topishi sovet hokimiyatining iqtisodiy tayanchi hisoblangan soliqlarni belgilash, davlat budjetini shakllantirish va moliyaviy boshqaruvni yoʻlga qoʻyishda asos boʻlib xizmat qildi. Oʻzbekiston SSR Markaziy Inqilobiy qoʻmitasining 1925-yil 29-yanvardagi qaroriga muvofiq respublikaning ma’muriy-hududiy tuzilishi qayta shakllantirilishi bu jarayonning muhim huquqiy jihatlaridan biri boʻldi. Viloyatlar, uyezdlar va ularga tegishli ma’muriy markazlarning belgilanishi soliqqa tortish obyektlari, aholi soni, iqtisodiy resurslar va mahalliy budjetlarning shakllanishiga bevosita ta’sir koʻrsatadigan omil sifatida qaraldi.

Bu davrda Oʻzbekiston SSR tarkibidagi Toshkent oblasti respublikaning muhim iqtisodiy markazlaridan biri boʻlib respublika budjetiga soliqdan keladigan daromadlar boʻyicha ham Toshkent oblasti boshqa oblastlarga nisbatan yuqori oʻrinda boʻlgan. Bu jarayonda Toshkent oblasti oʻzining yarim millionlik aholisi hamda rivojlangan qishloq xoʻjaligi – xususan, paxtachilik, sholikorlik va bogʻdorchilik salohiyati bilan sovet hokimiyatining asosiy soliq bazalaridan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etdi.

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

Oʻzbekiston SSR Markaziy inqilobiy qoʻmitasining 1925-yil 29-yanvardagi qaroriga koʻra yangi tuzilayotgan respublikaning ma’muriy-hududiy tuzilishi belgilangan. Qarorga koʻra Oʻzbekistonda dastlabki 7 ta viloyat Zarafshon, Samarqand, Fargʻona, Surxondaryo, Qashqadaryo, Xorazm va Toshkent, alohida Nurota uyezdi va Konimex avtonom rayoni boʻlgan [1, ст.1164.]. Toshkent oblasti esa markazi Toshkent shahrida boʻlib, quyidagi uyezdlardan iborat: Toshkent

uyezdi, markazi Toshkent shahri – 12 volost; Mirza-Cho‘l uyezdi, markazi Mirza-Cho‘l shahri – 7 volost [2, Б.40].

Yangi tashkil etilgan hududlarda sovet hokimiyati manfaatlariga xizmat qiladigan davlat muassasalarini tashkil etish zarur edi. Shu jihatdan, 1925-yil mart oyida Butunrossiya Kommunistik partiyasi Markaziy Qo‘mitaning O‘rta Osiyo byurosi plenumi yer-suv munosabatlarini, aholining turli ijtimoiy qatlamlari ahvolini, shahar va qishloq o‘rtasidagi aloqalarni, sovet va partiya apparatini, shuningdek “Qo‘shchi” ittifoqlari faoliyatini o‘rganish hamda partiya va sovet ishlarini chuqurlashtirish maqsadida qishloq va ovullarni tanlab tekshirish zarurligini e’tirof etdi. Shu maqsadda maxsus komissiya tuzildi. Ushbu komissiyaning asosiy maqsadi kelgusida sovet hokimiyatiga o‘z tadbirlarini to‘g‘ri yo‘naltirish, soliqlarni belgilash, budjet va mablag‘larni taqsimlash hamda qishloq va ovullardagi siyosatni muayyan hudud aholisi iqtisodiy ehtiyojlariga muvofiq olib borish imkonini yaratishdan iborat edi[3, ст. 4].

1926 yil mart oyi boshlarida O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy qo‘mitasi huzurida rayonlashtirish bo‘yicha Markaziy siyosiy komissiya tashkil qilindi. Komissiya tarkibiga 16 nafar kishi kiritilib, unga O‘zbekiston SSR Ishchi-Dehqon inspeksiyasi xalq komissari Axmadbek Mavlonbekov rais qilib tayinlandi. Markaziy siyosiy komissiya tomonidan o‘z navbatida 4 ta kichik komissiya: texnikaviy, ilmiy, sovet qurilishi va moliyaviy-iqtisodiy kabi kichik komissiyalar tashkil qilindi.

Moliyaviy-iqtisodiy kichik komissiyasi zimmasiga yangi tashkil qilinadigan ma’muriy iqtisodiy birliklarning budjeti, hududlarning soliq tizimi va shtati kabi masalalarni hal qilish vazifasi yuklatildi[4, Б. 60].

1926-yilgi rayonlashtirish shunchaki ma’muriy-hududiy birliklarni belgilash kabi masalalarni emas, balki davlat moliya va soliq tizimini tartibga solish ishlarini ham amalga oshirdi. Axmadbek Mavlonbekov boshchiligidagi komissiya soliq tushumlarini miqdorini kafolatlash orqali sovet hokimiyatining iqtisodiy tayanchini yaratdi.

Shu bilan birgalikda oblastlarning moliya bo‘limlari hamda ularning boshqaruv tizimini tashkil etish masalalari ham hal qilindi.

Toshkent oblasti moliya bo‘limi viloyatda amalga oshiriladigan soliq sohasidagi barcha ishlarni amalga oshirishgan va viloyatda mavjud moliya hamda soliq muassasalari faoliyatini boshqargan hamda ular ustidan nazoratni ta’minlagan.

1925-yilda oblast moliya bo‘limining vakolatlari soliq va soliq bo‘lmagan daromadlar asosida davlat hamda mahalliy budjetlarni shakllantirish, ularning ijrosini boshqarish va kassa-hisob ishlarini yuritishni qamrab olgan. Shuningdek, bo‘lim budjet mablag‘larining aylanishi va muassasalar xarajatlari ustidan hujjatli nazorat o‘rnatish bilan birga, Moliya xalq komissarligining maxsus topshiriqlari hamda ko‘rsatmalari ijrosini ta’minlashga mas’ul etib belgilangan[5] .

Toshkent oblasti moliya bo‘limi oblast Ijroiya qo‘mitasi tarkibida faoliyat yuritgan bo‘lib, bevosita O‘zbekiston SSR Moliya xalq kommisarligiga bo‘ysungan. Toshkent oblast moliya bo‘limi shu hududdagi barcha moliyaviy va soliq ishlarini amalga oshirish vazifasi va vakolati yuklatilgan. Uning vakolatiga

soliq va soliqdan tashqari daromadlar, umumdavlat va mahalliy moliya doirasida smeta-budjet ishlari, Toshkent oblasti boʻyicha davlat va mahalliy budjetlarning ijrosi, viloyat muassasalarining pul aylanmalari boʻyicha keyingi hujjatli tekshiruvni amalga oshirish va boshqa vazifalar biriktirilgan.

Toshkent oblast moliya boʻlimi tarkibida Toshkent uyezdi moliya boʻlimi (Toshkent shahri), Eski shahar moliya boʻlimi (Eski shahar, Toshkent) va Mirzachoʻl uyezd moliya boʻlimlari faoliyat yuritgan. Bu vaqtda Toshkent oblasti moliya boʻlimi mudiri Abbos Saidxonov uning oʻrinbosari esa Nijelskiy boʻlgan[6, ст. 405].

Uning mudiri oblastdagi barcha moliya muassalari faoliyatini nazoart qilgan holda Oʻzbekiston SSR Moliya xalq komissarligi va oblast ijroiya qoʻmitasi oldida javobgar boʻlgan. oblastning moliya boʻlimi mudiri viloyat ijroiya kommiteti tomonidan saylangan lekin saylangan nomzod Oʻzbekiston SSR Moliya Xalq kommissarligi tomonidan rad etilishi ham mumkin boʻlgan. Shu bilan birgalikda viloyat moliya boʻlim mudirining oʻrinbosari ham mavjud boʻlib u viloyat ijroiya komiteti tomonidan tayinlangan lekin tayinlangan oʻrinbosarni moliya xalq kommisarligi rad etish huquqiga ega boʻlgan[7]. Toshkent oblasti moliya boʻlimining qolgan tarkibi ya’ni nazorat-buxgalteriya boshqaramasining katta nazoratchilari, moliya inspektorlari, soliq inspektorlari, davlat daromadlari boʻyicha inspektorlar va kooperativ kredit inspektorlari Toshkent viloyat Moliya boʻlimi mudirining oʻzi tomonidan tayinlangan. Shuni ta’kidlash lozimki, ushbu lavozimlarga tayinlangan nomzodlar haqida batafsil ma’lumotlar Oʻzbekiston SSR Moliya xalq komissarligiga yuborilishi va komissarlik ushbu nomzodlarga e’tiroz bildirgan holda rad etish vakolatiga ham ega boʻlgan.

Mulohaza oʻrnida ta’kidlash joizki, oblast moliya boʻlimidagi ushbu tartib bu davrda moliya boshqaruvining markazlashtirish malalasiga alohida urgʻu berilganligidan dalolat beradi.

Toshkent oblasti moliya boʻlimida faoliyat yuritayotgan boshqa barcha xodimlar viloyat moliya boʻlimining oʻzi tomonidan tayinlangan va boʻshatilgan. Viloyatda soliqlar va yigʻimlar masalasiga ham alohida e’tibor qaratilgan. Bundan tashqari viloyat mahalliy aholisining ushbu soliqlar va yigʻimlarga boʻlgan munosabatini oʻrganish, davlat va mahalliy soliqlar hamda yigʻimlar boʻyicha shikoyatlarni koʻrib chiqish maqsadida Toshkent oblast moliya boʻlimi huzurida soliq komissiyalari tuziladi. Ularning tarkibi va faoliyati maxsus qonun hujjatlari asosida shakllantirilgan. Bundan tashqari viloyat budjetining daromad manbalari va sarflanishini nazorat qilish hamda belgilash uchun viloyat moliya boʻlimi huuzurida, boʻlim mudiri raisligida budjet komissiyasi tuzilgan.

Viloyat moliya boʻlimi tarkibi umumiy boʻlim, smeta kassa, valyuta, mahalliy moliya, soliq va davlat daromadlari kabi boʻlimlardan tashkil topgan.

Shu bilan birgalikda oblast moliya boʻlimi tarkibida maxsus nizom asosida faoliyat yurituvchi viloyat daromadlari va harajatlarini nazorat qiluvchi kichik boʻlim ham faoliyat yuritgan[8].

Toshkent oblast moliya boʻlimi tarkibidagi ba’zi asosiy boʻlimlarning faoliyat yoʻnalishlari va vazifalariga toʻxtalib oʻtadigan boʻlsak.

Oblast moliya bo‘lim tarkibidagi umumiy bo‘limning vazifalari O‘zbekiston SSR Moliya xalq komissarligining nizomlari va topshiriqlari asosida Toshkent oblasti hududida mavjud moliya muassasalarning tashkil etilishini ta’minlash, viloyat moliya bo‘limida mavjud kadrlar tarkibini nazorat qilish, viloyat moliya bo‘limiga bo‘ysunuvchi barcha moliya organlari xodimlari hisobini yuritish, viloyat moliya bo‘limi mudiri tomonidan chiqariladigan xodimlar to‘g‘risidagi buyruqlar loyihalarini ta’minlash, hujjatlar hisobini yuritish, bo‘limning barcha tarkibi tomonidan hujjatlarning ijrosini o‘z vaqtida taminlanishini nazorat qilish, O‘zbekiston SSR Moliya xalq komissarligi ruxsati bilan viloyat moliya bo‘limi xodimlari uchun yig‘ilishlar, kengashlar tashkil etish va arxiv ishiga rahbarlik qilish kabi masalalarni o‘z ichiga olgan.

Soliqlar bo‘limi tarkibida esa bir nechta bo‘linmalar mavjud bo‘lib ular bu davrda mavjud soliqlarning Toshkent oblastidan tizimli tarzda undirillishini nazorat qilgan. Bunday bo‘linmalarga hunarmandchilik (sanoat) solig‘i, daromad va mol mulk solig‘i, to‘g‘ri soliqlar, egri soliqlar hamda yagona qishloq xo‘jaligi solig‘i kabi bo‘linmalarni kiritish mumkin bo‘lgan. Yuqorida keltirib o‘tilgan bo‘linmalar viloyat mahalliy budjetining asosi hisoblangan soliqlarning belgilangan tartibda undirilishini nazorat qilgan va har bir bo‘linma o‘z yo‘nalishida belgilangan vazifalarni amalga oshirgan. Xususan, hunarmandchilik (sanoat) solig‘i bo‘linmasi korxonalar va jismoniy shaxslar tomonidan patentlarning to‘g‘ri tanlanishini umumiy boshqarish va nazorat qilish, savdo va hunarmandchilik faoliyatini umumiy tekshirish rejasini tasdiqlash hamda unga rahbarlik qilish, sanoat solig‘i to‘g‘risidagi nizom buzilishi yuzasidan tuzilgan bayonnomalarni ko‘rib chiqish shu bilan birga korxonalarni to‘g‘ri soliqlarga to‘liq jalb etilishini nazorat qilish hamda soliq solinadigan aylanmani belgilash usullarining to‘g‘ri qo‘llanilishini tekshirish kabi masalalarni tartibga solgan[9, ст. 210.].

Daromad va mulk solig‘i bo‘linmasi esa soliq to‘lovchilar hisobining to‘g‘ri yuritilishi va soliq miqdorlarining to‘g‘ri hisoblanishini tekshirish, daromad va mulk solig‘i to‘g‘risidagi nizom asosida viloyatdagi soliq ishlarini bevosita amalga oshirishni nazorat qilgan. To’g’ri soliqlar bo’linmasining vazifalari gerb yig‘imi to‘g‘risidagi nizom buzilishlari yuzasidan tuzilgan hujjatlarni ko‘rib chiqish, mahalliy savdo shoxobchalari uchun gerb yig‘imlarini belgilashda ishtirok etish, meros soliqlarini o‘z vaqtida, to‘g‘ri undirilishini nazorat qilish, Toshkent oblastida soliq ishlarni amalga oshirish bo‘yicha umumiy boshlang‘ich reja tuzish va tegishli idoralar bilan muvofiqlashtirish kabi masalalarni o‘z ichiga olgan.

Toshkent oblastida aksiz soliqlariga oid me’yoriy-huquqiy ko‘rsatmalarni bajarilishini va ularga rioya qilinishini nazorat qilish, aksiz soliqlar inspeksiyasini ishini boshqarish, aksiz soliqlarini hisoblash, aksiz tovarlari ishlab chiqarilishi, hisobga olinishi, saqlanishi va savdoga chiqarilishini, shuningdek, kontrabandaga qarshi kurashni tashkil qilish, aksiz soliq to‘lovchi korxonalarga hisob-kitob daftarlari, yuk hujjatlari va spirtli ichimliklar hamda tamaki mahsulotlarini sotish huquqini beruvchi maxsus ruxsatnomalarni taqdim etish bilan birga aksiz tovarlarini bojxona va maxsus ajratilgan joylarga yetkazib berish rejasini tuzish hamda aksiz va bojxona daromadlarini hisobga olish, belgilangan buxgalteriya

hisobotini tayyorlash va tushumlarni nazorat qilish kabi maslalar egri soliqlar bo‘linmasi zimmasida bo‘lgan[10].

1926-yil 13-iyunda O’zbekiston SSR Moliya xalq komissarligi soliq boshqarmasining buyrug‘iga asosan O‘zbekiston SSRda mavjud viloyatlar tarkibidagi hududiy birliklarida soliq yig‘ishni tartibga solish, davlat ro‘yxatiga olinmagan obyektlarni ro‘yxatga olish, qurilish solig‘i, uy-joy solig‘i ijara to‘lovlari va qishloq xo‘jaligi solig‘ini samarali undirish maqsadida barcha viloyatlarda xususan Toshkent oblastining bir nechta uyezdlarida va volostlarida moliya uchhastkalari tashkil qilinishi to‘g‘risidagi qarori qabul qilindi. Unga ko‘ra Toshkent viloyatida bu vaqtda 19 ta moliya uchastkasi (Farg‘ona viloyatidan keyin ikkinchi o‘rin 21 ta) mavjud bo’gan bo‘lsa 1927-yilning oktabriga qadar 22 taga yetkazilishi belgilab qo‘yildi.

Ta’kidlash lozimki, Toshkent oblastida ushbu tashkil etilishi belgilangan moliya uchastkalarining soni boshqa viloyatlarga nisbatan yuqori bo‘lgan masalan, bu davrdagi poytaxt Samarqandda 13 ta moliya uchastkasi bo‘lgan bo‘lsa, ushbu qarordan keyin uni soni 15 taga yetgan, Xorazm viloyatida 5 tadan 6 taga ko‘paygan[11].

1928-yilda Toshkent okrugi moliya bo‘limi tarkibida 17 ta soliq uchastkasi, shundan 5 tasi qishloq hududlarida, mahalliy soliqlar bo‘yicha 2 ta uchastka faoliyat yuritgan[12]. 1929-yil yanvar oyining oxirida O‘zbekiston SSR Moliya xalq komissarligi qarorini ijro etish maqsadida Toshkent shahri bo‘yicha davlat va mahalliy soliqlarni undirish bo‘limi soliq bo‘linmasiga birlashtirildi. Bundan tashqari mahalliy soliqlar va yig‘imlar bo‘limi qayta tuzilib uning zimmasida bo‘lgan mahalliy soliqlar va yig‘imlarni hisoblashga oid ishlar yangi tashkil etilgan 1-mahalliy soliqlar va yig‘imlar uchastkasiga o‘tkazilgan Toshkentning eski shahar qismida esa soliqlarni hisoblash 2-mahalliy soliqlar va yig‘imlar uchastkasiga tomonidan amalga oshirilishi belgilangan. Yangi tashkil etilgan mahalliy soliqlar va yig‘imlar bo‘limi ushbu ikki uchastka faoliyatiga umumiy rahbarlik qilish, okrug hududida mahalliy soliqlar va yig‘imlarni tashkil etish ishlarini amalga oshirgan. 1929-yil iyun oyida Moliya xalq kommisarligi qarori asosida egri soliqlar bo‘linmasi tugatilib, uning o‘rniga uchta shtat birligidan iborat kichik bo‘linma tashkil etilgan. Ushbu bo‘linmaning ayrim vakolatlari soliq inspektorlari va soliq uchastkalari zimmasiga o‘tkazilgan[13].

Xulosa qilib aytganda, Toshkent oblastida moliya va soliq boshqaruv tizimining tashkil etilishi sovet hokimiyati uchun iqtisodiy tayanchini mustahkamlash uchun asosiy ahamiyat berilishi lozim bo‘lgan masalalardan biri edi. Shuning uchun ushbu masalaga jiddiy e’tibor qaratilib hududlardagi soliq tizimi boshqaruvini markazlashtirish va soliq miqdorlarini belgilash uchun hududlarning iqtisodiy imkoniyatlari o‘rganib chiqildi. O‘zbekiston SSR Toshkent oblastining iqtisodiy imkoniyatlari, oblast hududining qishloq xo‘jaligi boshqa oblastlarga qarganda ancha unumdorligi soliq miqdorlarini Toshkent oblastida respublikaning boshqa oblastlariga qancha ancha yuqori bo‘lishiga sabab bo‘ldi. Bundan tashqari keltirib o‘tilgan omillar budjetning asosiy daromad manbalaridan biri bo‘lgan qishloq xo‘jaligi solig‘ini ham boshqa oblastlarga nisbatan yuqori bo‘lishiga olib keldi. Shu jihatda olib qaraganda Toshkent oblasti soliq tizimi

nafaqat Respublika budjeti balki ittifoq budjeti uchun ham ahamiyati yuqori hisoblanadi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Весь СССР Экономический, Финансовый, Политический и Административный справочник. Под редакцией проф. М. Г. Вронского и проф. М. А. Сиринова., Государственное Издательство – Москва, 1926, Ст. 1164.

2. Норматов О.М. Ўрта Осиёда ўтказилган Районлаштириш сиёсатининг Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий ҳаётига таъсири (Монография) Тошкент: “Turon-Iqbol”, 2022 – Б. 40.

3. Современный кишлак Средней Азии. Вып. I. Нийазбекская волость (Ташкентской области, Узбекской ССР). Ташкент, 1926. Ст. 4.

4. Норматов О.М. Ўрта Осиёда ўтказилган Районлаштириш сиёсатининг Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий ҳаётига таъсири (Монография) Тошкент: “Turon-Iqbol”, 2022 – Б. 60.

5. O‘zMA, R-93-fond, 1-ro‘yxat, 1-yig‘majild, 27-varaq.

6. Вся Средняя Азия: справочная книга на 1926 хоз. год: с приложением схематической карты Средней Азии. – Ташкент: Средне-Азиатское отделение Российско-Восточной торговой палаты, 1926. – Ст. 405.

7. O‘zMA, R-93-fond, 1-ro‘yxat, 1-yig‘majild, 28-varaq.

8. O‘zMA, R-93-fond, 1-ro‘yxat, 1-yig‘majild, 28-varaq.

9. Толкушкин А.В. История налогов в России. – Москва: «Юристъ», 2001. – Ст. 210.

10. O‘zMA, R-93-fond, 1-ro‘yxat, 1-yig‘majild, 33-varaq.

11. O‘zMA, R-93-fond, 1-ro‘yxat, 74-yig‘majild, 13-varaq.

12. O‘zMA, R-93-fond, 3-ro‘yxat, 108-yig‘majild, 1-varaq.

13. O‘zMA, R-93-fond, 3-ro‘yxat, 108-yig‘majild,3-varaq.

Эргашев У. М.

Преподаватель кафедры «Архивоведение и источниковедение»

Национальный университет Узбекистана

uergashev6677@gmail.com

ФОРМИРОВАНИЕ НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЫ В УЗБЕКСКОЙ ССР (НА ПРИМЕРЕ ТАШКЕНТСКОЙ ОБЛАСТИ)

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется налоговая политика, проводимая советской властью в Ташкентской области Узбекистанской ССР в середине 1920-х годов, а также процессы формирования региональной налоговой системы. Кроме того, научно освещается роль административно-управленческих механизмов, введённых в Ташкентской области в рамках централизации

финансового и налогового управления, в совершенствовании налогового администрирования.

Ключевые слова: Финансы, налог, сбор, платеж, бюджет, сельскохозяйственный налог, доход, косвенные налоги, прямые налоги, финансово-экономическая комиссия, уезд.

Ergashev U. M.
Teacher at the department of «Archival studies and source studies»
National University of Uzbekistan
uergashev6677@gmail.com

THE ESTABLISHMENT OF THE TAXATION SYSTEM IN THE UZBEK SSR (ON THE EXAMPLE OF TASHKENT REGION)

ABSTRACT

This article analyzes the tax policy implemented by the Soviet authorities in the Uzbek SSR's Tashkent Region during the mid-1920s, as well as the processes involved in the formation of the regional taxation system. Additionally, it provides a scholarly examination of the administrative and managerial mechanisms introduced in the Tashkent Region within the framework of centralized financial and tax governance, highlighting their role in improving tax administration.

Keywords: Finance, Tax, Levy, Payment, Budget, Agricultural Tax, Income, Indirect Taxes, Direct Taxes, Financial-Economic Commission, Uyezd.

Эргашев Ҳ. Ю.
«Ўзбекистон тарихи» кафедраси ўқитувчиси
Ўзбекистон Миллий университети
husanergashev420.@gmail.com

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИДА ОЛИБ БОРИЛГАН АРХЕОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАРНИНГ ОЛИБ БОРИЛИШИ ХУСУСИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

АННОТАЦИЯ

Истиқлол йилларида археологик тадқиқотларни олиб боришда ва уларни илмий жамоатчиликка таништиришда ЎзМу Археология кафедраси томонидан олиб борилган ишларининг кўлами ва сифатини таҳлил қилиш, бундан ташқари, республикада соҳанинг ривожига кафедранинг қўшган ҳиссасини очиб беришда ушбу кичик илмий ишланма муайян даражада хизмат қилади.

Калит сўзлар: КАТЕ, Сангиртепа, Узунқир ва Даратепа, Шўробсой ва Оёқчидарё воҳалари, Каракамар ва Ангилак ғорлари, Шаҳрисабз яқинидаги Сарой қишлоғи ва Яккабоғ тоғлари этаклари.

КИРИШ

Тарих фани жамиятнинг маънавий ўзлигини англашдаги ўрни беқиёс бўлиб, унинг соҳалари эса унинг мукаммалигини таъминлайди. Соҳанинг бирламчи моддий манбаларини тадқиқ этиш ва унинг ўтмишдаги аҳамиятини очиб беришда Археология соҳасининг ўрни ва роли катта аҳамиятга эга. Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг археологик ёдгорликларда олиб борилган илмий изланишлар Ватанимиз тарихини ўрганишдаги туб бурилиш даври бўлди. Тошкент Даватв (*ҳозирги* Ўзбекистон Миллий) университетининг Археология кафедраси томонидан 1991 йилдан бошлаб Қашқадарё археологик топографик экспедицияси (КАТЕ - Кашкадарьинская археологическая топографическая экспедиция [1])нинг махсус тадқиқотлари Қашқадарё воҳасининг қадимги ва ўрта асрлар савдо ва маданий алоқалари, ҳамда ўрта асрлар даври Кеш ва Қарши воҳасининг мозор-қўрғонлари ва эпиграфик ёдгорликларига бағишланди. Бунда факультет олимлари фаол иштирок этди.

ТАДҚИҚОТНИНГ АСОСИЙ НАТИЖААРИ

1991-1992 йилларда илк темир даври ёдгорликларига – Сангиртепа, Узунқир ва Даратепага оид археологик ишларнинг натижалари О.Н. Лушпенконинг тадқиқот ишида ўз аксини топган. Худди шу йилларда Археология кафедраси экспедицияси Шўробсой ва Оёқчидарё воҳаларининг қадимий ёдгорликларини ўрганишни қайтадан бошлади. Қашқадарё водийсининг Шарқий қисмидаги қадимий ёдгорликларни ўрганиш кафедранинг А.В. Омелченконинг (Ушбу олим бугунги кунда Санкт-

Петербургдаги "Давлат Эрмитажи" музейининг Ўрта Осиё бўлими катта илмий ходими сифатида фаолият олиб бормоқда) диссертацияси[2]да ўз аксини топди.

2001 йилда Р.Х. Сулаймонов ташаббуси билан ЎзМу Тарих факультети Археология кафедраси базасида Зарафшон тизмасининг жанубий ён бағирларида, Қашқадарё водийсидаги тош асри ёдгорликларини ўрганиш ишлари бошланди. Тадқиқотлар давомида Каракамар ва Ангилак ғорлари аниқланиб, дастлабки зондажлар натижасида уларда палеолит даврига оид маданий қатламлар мавжудлиги тасдиқланди. Ҳар икки ғорда дастлабки қазишмалар ўтказилди. Каракамар ғорида кичик зондажлар ёдгорлик деярли бузилмаганини кўрсатди: марказий қисмда юпқа гумус қатлам остида ғор томининг қулашидан ҳосил бўлган оҳактош бўлакларидан иборат қалин қулаш қатлами аниқланган[3].

Шуни таъкидлаш лозимки, сўнгги йиллардаги тадқиқотларда маданият илдизларини, халқ анъаналари келиб чиқишини, шаҳарларнинг шаклланишини ва давлатчилик тарихини ўрганишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шу тариқа, 90-йилларнинг иккинчи ярмида майдон ишлари асосан Амир Темурнинг 660 йиллиги ва Шаҳрисабз шаҳрининг 2700 йиллиги билан боғлиқ мавзулар бўйича олиб борилган. Шу даврда, шунингдек, республика ва халқаро конференциялар фаол ташкил этилган[4]. 2002 йилда Шаҳрисабз шаҳрида ва 2006 йил октябрда Қарши шаҳрида Шаҳрисабз ва Қарши шаҳарларининг 2700 йиллигига бағишланган халқаро конференциялари бўлиб ўтди, унда Қашқадарё водийси маданияти тарихига оид энг янги мавзулар муҳокама қилинди[5]. Унда факультетнинг профессор-ўқитувчилари фаол иштирок этдилар, жумладан, акад. Ю.Ф. Буряков, проф. Р.Ҳ. Сулейманов, ўқитувчилар Р.Ибрагимов, Ш.Шоназаров ва О.Муминов муносиб ҳисса қўшдилар[6].

Кўп йиллар давомида Шаҳрисабз тарихи ва маданияти Ўзбекистон Миллий университети Археология кафедраси экспедицияси томонидан ўрганиб келинди. Олимлар ҳам бу борада салмоқли тадқиқотлар олиб борди. Б.Аминов XIV–XV асрларда яшаган Кеш амирлари, саркардалари ва давлат арбоблари шажарасини тиклади. Б.Эшов ва О.Лушпенко воҳанинг қадимги шаҳар маданиятини тадқиқ этди. У.Мавлонов Кешнинг қадимги савдо йўллари ва маданий алоқаларини, Б.Ёқубов эса Китоб ва Шаҳрисабзнинг XVII–XIX асрлардаги ижтимоий-сиёсий ҳамда маданий ҳаётини ўрганди. Сўнгги йилларда экспедиция Шаҳрисабз яқинидаги Сарой қишлоғи ва Яккабоғ тоғлари этакларида милоддан аввалги VII–VI асрларга оид қишлоқ харобаларини аниқлади. Бу топилмалар воҳада энг қадимги йирик шаҳар маркази мавжуд бўлганини тасдиқлади. Маълум бўлишича, Шаҳрисабз–Китоб воҳасида шаҳар маданиятининг шаклланиши милоддан аввалги VIII–VII асрларда, яъни қарийб 2700 йил аввал бошланган бўлиб, у Узунқир тарихи билан узвий боғлиқ. Кейинчалик сиёсий ва иқтисодий омиллар таъсирида шаҳар маркази Китоб ва Шаҳрисабз ҳудудларига кўчиб, ўз тараққиётини давом эттирган [7].

2003 йилда Ўзбекистон тарихи давлат музейининг янги экспозицияси жараёни амалга оширилган бўлиб, унда республикадан жами 80 га яқин тарихчи олимлар жалб этилган. Ушбу олимлардан Р.Ҳ. Сулейманов, А.С. Сагдуллаев каби ЎзМу тарихчи олимларининг хизматлари муҳим аҳамият касб этган. Музейнинг кириш "Ўзбекситон ҳудуди тош даврида" номли залининг барча ташриф буюрувчиларга тушунарли ва давр манзарасини очиб бериши ҳанузгача манзур бўлмоқда [8].

2007 йил ноябрь ойида ЮНЕСКО Бош Ассамблеясининг 34-сессиясида пойтахтимизнинг 2200 ёши тўғрисидаги қарор тасдиқланди. Мазкур қарор асосида 2008 йил 20 апрелда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг "Тошкент шаҳрининг 2200 йиллигига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш тўғрисида"ги қарори[9] қабул қилинди. Қўйилган илмий вазифаларнинг долзарблигини ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Тарих институти билан биргаликда Археология кафедраси битирувчилари М.И. Филанович, Ю.Ф. Буряковлар Тошкент шаҳрини 2200 йиллик юбилейини ўтказишда фаол иштирок этдилар [10].

ХУЛОСА

Тўхталиб ўтилган мулоҳаза ва жиҳатлар кафедра профессор-ўқитувчилар томонидан олиб борилган ишларнинг аҳамиятини белгилаб беради. Бу эса, уларнинг илмий тадқиқот доиралари ва кўлами йиллар сайин кенгайиб борганини кўрсатади. Бу каби илмий тадқиқотлар кейинги йилларда ҳам давом эттирилиб борилди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Тошкент шаҳар Марказий Давлат Архиви. 38-фонд, 2-рўйхат, 1058-йиғма жилд, 1 - 3 - варақ.
2. Омелченко А.В. Культура восточних раёнов Южного Согда эпохи античности (конец IV в. до н.э. – VI в. н.э.).: Автореф.дисс... канд.истор.наук. – Самарканд, 2003.
3. Ражабова Н.Н. Становление и развитие археологической школы в Узбекистане (историография изучения археологических памятников долины Кашкадарьи). – Т.: Yangi asr, 2012. 133 с.
4. Ражабова Н.Н. Становление и развитие археологической школы в Узбекистане (историография изучения археологических памятников долины Кашкадарьи). – Т.: Yangi asr, 2012. 135 с.
5. Ражабова Н.Н. Кашкадарьинский оазис история изучения археологических памятников (проблемы становления и развития археологических школ в Узбекистане) кандидат исторических наук ... дисс. – Карши., 2007. Б.128
6. Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti 105 yoshda. – Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi, 2023. – 193 b.
7. Наутака Кеш Шаҳрисабз. // Халқ сўзи. 2002 йил 1 майь, № 92 (2920). 4 б.

8. Ж.Х. Исмоилова. Рустам Ҳамидович Сулейманов. Илму фанга бахшида умр [Матн] – Тошкент “Renessans press” нашриёти, 2024. / 23-б.

9. Toshkent shahrining 2200 yilligini nishonlashga tayyorgarlik ko‘rish va uni o‘tkazish to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori, 02.04.2008 yildagi PQ-828-son. // https://lex.uz/docs/-1378164, Murojaat etilgan sana:24.08.2025-yil.

10. Салимов Т.Ў. Этнологнинг археология кафедраси тарихига, фаолиятига оид хотиралари. Ўрта Осиё Археологияси кафедраси: авлодлар изланиши ва кашфиётлари. ЎзбекистоН Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети. Toshkent. 2020. 38 b.

Эргашев Ҳ. Ю.
Преподаватель кафедры «История Узбекистана»
Национальный университет Узбекистана
husanergashev420.@gmail.com

НЕКОТОРЫЕ СООБРАЖЕНИЯ О ПРОВЕДЕНИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В НАЦИОНАЛЬНОМ УНИВЕРСИТЕТЕ УЗБЕКИСТАНА

АННОТАЦИЯ

В годы независимости данная небольшая научная работа направлена на анализ масштаба и качества деятельности, осуществлённой кафедрой археологии Национального университета Узбекистана в проведении археологических исследований и представлении их научному сообществу. Кроме того, она в определённой степени способствует раскрытию вклада кафедры в развитие данной отрасли в республике.

Ключевые слова: КАТЕ, Сангиртепа, Узункыр и Даратепа, оазисы Шуробсой и Аякчидарья, пещеры Каракамар и Ангилак, село Сарай близ Шахрисабза и предгорья Яккабагских гор.

Ergashev H. Y.
Teacher at the department of «History of Uzbekistan»
National University of Uzbekistan
husanergashev420.@gmail.com

SOME CONSIDERATIONS ON THE CONDUCT OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AT THE NATIONAL UNIVERSITY OF UZBEKISTAN

ABSTRACT

During the years of independence, this brief scholarly work aims to analyze the scope and quality of the activities carried out by the Department of Archaeology of

the National University of Uzbekistan in conducting archaeological research and presenting its results to the academic community. In addition, it serves, to a certain extent, to highlight the department's contribution to the development of the field within the republic.

Keywords: KATE, Sangirtepa, Uzunqir and Daratepa, the Shurobsoy and Ayoqchidaryo oases, the Karakamar and Angilak caves, the Saroy village near Shahrisabz, and the foothills of the Yakkabog Mountains.

Xaitov Z. U.
«O‘zbekiston tarixi» kafedrasi professori, f.f.n.
Navoiy davlat universiteti
Zafarkhayitov90@mail.com

VIZANTIYA MADANIYATI VA UNING JAHON SIVILIZATSIYASIDA TUTGAN O‘RNI

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Vizantiya imperiyasining Yevropa va Osiyo o‘rtasidagi madaniy aloqalarda tutgan o‘rni hamda uning Sharq va G‘arb an’analarini uyg‘unlashtirgan sivilizatsion markaz sifatidagi ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, Vizantiya madaniyatining me’morchilik, san’at, din va ta’lim sohalari orqali Yevropa va Old Osiyo xalqlari madaniyatiga ta’siri ko‘rib chiqiladi. Maqolada Bolqon mamlakatlari, Qadimgi Rus, Kavkaz va Italiya hududlarida Vizantiya madaniy merosining namoyon bo‘lishi, Vizantiya madaniyatining o‘rta asrlar madaniy taraqqiyotida tutgan o‘rni va uning keyingi davr sivilizatsiyalariga ta’siri tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: moddiy meros, ikonalar, gumbazli kompozitsiya, xoch-gumbazli uslub, tasviriy san’at, mozaika, slavyan alifbosi, Renessans.

KIRISH

Rim imperiyasining 395 yilda ikkiga bo‘linib ketishidan keyin uning sharqiy hududlarida shakllangan Vizantiya davlati bir necha asrlar davomida Yevropa, Osiyo va Afrikadagi siyosiy, madaniy va iqtisodiy jarayonlarga katta ta’sir ko‘rsatdi. Vizantiya nafaqat markazlashgan boshqaruv tizimi, balki boy madaniy va ma’naviy merosi bilan ham jahon sivilizatsiyasida muhim o‘rin tutadi. Ming yildan ortiq mavjudligi davrida Yunon-Rim dunyosining va o‘ziga yaqin rivojlanish bosqichida bo‘lgan mamlakatlar – Misr, Suriya va Eron xalqlarining merosini o‘zlashtirib, keyingi asrlarda Yevropa va musulmon Sharqi madaniyatiga kuchli ta’sir ko‘rsatdi. Vizantiya madaniyati tarqalgan mintaqa juda keng edi: Sitsiliya va Janubiy Italiyadan boshlab Bolqon yarimoroli davlatlari, Qadimgi Rus, Kavkazorti, Shimoliy Kavkaz va Qrim – bularning barchasi ma’lum darajada Vizantiya madaniyati ta’sirida rivojlandi. Vizantiyaning madaniy merosi san’at, falsafa, me’morchilik va ta’lim sohalarida o‘chmas iz qoldirib, ayniqsa, Yevropa sivilizatsiyasining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etdi. Bundan tashqari, XIII asrgacha Vizantiya moddiy va ma’naviy taraqqiyoti darajasiga ko‘ra o‘rta asrlar Yevropasining barcha mamlakatlaridan oldinda edi. Shuning uchun ham Vizantiya tarixi va madaniyatining jahon tarixida tutgan o‘rnini, uning o‘rta asrlar, ayniqsa, Yevropa madaniy hayotiga ta’sirini o‘rganish va idrok etish orqali bugungi Yevropa xalqlarining madaniyati va dunyoqarashining o‘ziga xos jihatlari to‘g‘risida aniq tasavvurlarga ega bo‘lish mumkin.

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

Vizantiyaning Yevropa va Osiyo tutashgan hududda joylashuvi bu imperiyani Sharq va G‘arb o‘rtasidagi bog‘lovchi ko‘prikka o‘xshatar edi. Yevropa va Osiyo an’analarining aralashib ketishi Vizantiya jamiyatining ijtimoiy hayoti, davlatchiligi, diniy-falsafiy g‘oyalari va madaniyatida aks etib, ko‘p jihatdan uning madaniyatining o‘ziga xosligini belgilab berdi. Vizantiya madaniyati qo‘shni mamlakatlarga ta’sir ko‘rsatib, o‘zi ham sharq sivilizasiyalarining kuchli ta’siriga duch keldi.

Vizantiya merosining ta’siri ayniqsa me’morchilik va san’at sohasida yaqqol namoyon bo‘ladi. Vizantiya ibodatxonalariga xos bo‘lgan gumbazlar, arkalar va mozaikalar kabi me’moriy unsurlar keyinchalik Bolgariya, Serbiya, Armaniston Qadimgi Rus, Italiya va boshqa mamlakatlar cherkov me’morchiligida o‘z aksini topgan. Gumbazli kompozitsiyalarning rivojlanishi Vizantiyaning jahon me’morchiligiga qo‘shgan eng muhim hissasi bo‘ldi. Me’morlar qurilish konstruktsiyasida bazilika va xoch-gumbazli uslubni qo‘shib yuborganlar. 532-537 yillarda bunyod etilgan Vizantiya me’morchiligining eng oliy yutug‘i – Konstantinopoldagi Avliyo Sofiya sobori har ikkala me’moriy uslubning a’lo darajada uyg‘unlashtirilishining misolidir. Bu ibodatxona tashqaridan juda katta bo‘lib ko‘rinmaydi, ammo ichida 40 ta derazali va diametri 30 metrdan ortiq, go‘yo havoda suzib turgandek ko‘ringan gumbazning hajmi va bevazndek ko‘ringan qiyofasi kishini hayratga soladi. Ibodatxona qurilishiga guvoh bo‘lgan tarixchi Koripp o‘zining “Yustinianga bag‘ishlov” asarida Avliyo Sofiyani dunyoning mo‘jizasi deb ataydi: Bu ibodatxona boshqa barcha ibodatxonalarni soyada qoldiradi va osmonning aniq ifodasidir. Rang-barang marmarlarning yarqirashi, mozaika va qimmatbaho ashyolarning oltin nurlari, ko‘plab lampalarning porlashi, porloq gumbazning suzib yurishi – bularning barchasi sobor fazosining cheksizligi illyuziyasini yaratdi, uni koinotga o‘xshatib, ramziy ma’noda Olam obraziga yaqinlashtirdi. Mashhur tarixchi Prokopiy Kesariyalik u haqda shunday yozgan: «Ibodatxona ajoyib va ulkan bo‘lib chiqdi; u shahar uzra qoziqqa bog‘langan kemadek ko‘tariladi. Ichkarida yorug‘likning xursand qiluvchi o‘yini hayratga soladi: yorug‘lik ibodatxonada o‘sayotgandek» [1]. Sharqda va slavyanlar orasida xristian dini targ‘iboti uchun Konstantinopoldagi Avliyo Sofiya ibodatxonasi imperiya uchun barcha urushlardan ko‘ra ko‘proq xizmat qildi. Rus davlatining xristian dinini qabul qilishidan oldin Vladimir Svyatoslavichning bir necha rus elchilari Konstantinopolga kelganlarida, hashamatli cherkovni ko‘rib, «o‘zlarini osmonda ekanday his qilishgan»: «…osmondami yoki yerdami ekanimizni bilmaymiz; yerda bunday ko‘rinish va go‘zallik yo‘q… Avliyo Sofiya o‘z muhandislik yechimi va ichki bezagi bilan asrlar davomida Yevropa va musulmon me’morchiligiga kuchli ta’sir ko‘rsatdi.

VII-VIII asrlarda Vizantiya va Vizantiyaning madaniy ta’sirida bo‘lgan mamlakatlar ibodatxona me’morchiligida xoch-gumbazli kompozitsiya ustuvorlik qilgan. Binolarning bezagidagi o‘zgarishlardan tashqari, arxitektura shakllari va binolarning o‘zining kompozitsiyasi ham o‘zgardi. Quruvchilar ko‘pincha naqshli g‘ishtlarni qo‘llashga o‘tdilar. Yangi me’moriy uslubning xususiyatlari bir qator mahalliy maktablarda ham namoyon bo‘ldi. Masalan, Yunonistonda X-XII asrlarda

arxitektura shakllarining bir oz arxaik elementlari saqlanib qolishi kuzatilgan. Biroq, yangi uslubning yanada rivojlanishi va ta'sirining ortishi bilan bu yerda ham naqshli g'isht bezagi keng qo'llanila borgan.

Vizantiya cherkovini bezash tizimi imperiya chegaralaridan tashqaridagi cherkovlar binolari rasmlariga katta ta'sir ko'rsatdi. Masalan, Kiyevdagi muqaddas Sofiya ibodatxonasi, Palermodagi Palatina kapellasi, Venetsiyadagi muqaddas Mark sobori, Gruziyadagi Gelati monastыri ansambllari bunga misol bo'ladi. 988 yilda Kiyev Rusi xristianlikni qabul qilgach, Vizantiya ibodat me'morchiligi, ikonalar va yozuv an'analari bu hududlarga kirib borgan. Konstantinopol Rusga mitropolitlar, ruhoniylar va missionerlar, shuningdek, ikonalar va diniy kitoblar yubordi. Rus ibodatxonalari esa yunon namunasida qurib, Vizantiya cherkoviga xos toat-ibodat qoidalari qabul qilindi. Tarixchilarning qayd etishicha, aynan vizantiya xristianligi maktab, kitobiy madaniyat va cherkov san'atini olib keldi.

Qo'shni mamlakatlar rassomlari Vizantiya an'analariga amal qilishda davom etsalar-da, biroq, ushbu mintaqalarning ibodatxona rasmlarida milliy avliyolarning hayotidan olingan yangi syujetlar paydo bo'lib, tasviriy san'atda milliy xususiyatlar o'z ifodasini topganini ko'ramiz. VIII asr boshlarida Vizantiyada ikonalarga qarshi kurash boshlanib, bu dunyoviy rassomlik va me'morchilikning yangi pog'onaga ko'tarilishiga olib keldi. Ikonalarga qarshi kurashni qo'llagan imperatorlar davrida Vizantiyaga musulmon me'morchiligi ta'siri kirib keldi. Masalan, Konstantinopol saroylaridan biri Vrias – Bog'dod saroylari rejasi bo'yicha bunyod etilgan. Barcha saroylar favvorali, ekzotik gullar va daraxtlar bilan o'ralgan [2].

Vizantiya san'atida mozaika va ikona tasvirlari muhim o'rin tutgan. Undagi shishalar va oltin fondan foydalanish uslublari keyinchalik rus va bolgar ikona maktablarida amaliyotda keng qo'llanildi.

Yevropa xalqlari o'rtasida pravoslaviya e'tiqodini tarqatishda Vizantiyaning xizmati katta bo'ldi. Vizantiya imperiyasi o'rta asrlar davomida nafaqat qudratli siyosiy davlat, balki Sharqiy xristian sivilizatsiyasining markazi sifatida ham katta tarixiy rol o'ynadi. Uning jahon tamaddunidagi muhim o'rinlaridan biri Yevropa xalqlari o'rtasida pravoslav xristianlik e'tiqodini yoyish va mustahkamlash bilan bog'liqdir. Xususan, Vizantiyalik xristian missionerlari orqali IX asrda Bolgariya, 988 yilda Qadimgi Rus davlati, Serbiya, Gruziya va Armaniston xristianlikka o'tdi. Diniy aloqalardan o'z manfaatlari yo'lida foydalanish Vizantiya diplomatiyasining ajralmas qismi edi. Vizantiya xristianlikni o'z madaniy va siyosiy ta'sir doirasini kengaytirish, yangi ittifoqchilar topish vositasi sifatida faol targ'ib qilgan [3]. Missionerlik faoliyati qo'shni xalqlarni, xususan slavyanlarni xristian diniga o'tkazishga qaratilgan. Kirill va Mefodiyning faoliyati bunga yorqin misol bo'la oladi. Shuningdek, Vizantiya chegaralarini egallab olgan varvar xalqlari orasida xristianlikni targ'ib qilish yo'li bilan ularni Vizantiyaning ta'sir doirasiga kiritishga harakat qilindi. Xristianlikni Qora dengiz sohillaridan to Abissiniya tog'liklari va Sahroi Kabir vohalarigacha tarqatayotgan missionerlarning faoliyati o'rta asrlardagi Vizantiya diplomatiyasining o'ziga xos xususiyatlaridan biri edi [4].

Vizantiya o'zining diniy, madaniy va ma'rifiy siyosati orqali Sharqiy Yevropa hamda Bolqon hududlarida yangi diniy-madaniy makon shakllanishiga katta hissa

qo‘shdi. Avvalo, Vizantiya pravoslav cherkovi orqali xristianlikning sharqiy yo‘nalishini keng yoydi. Konstantinopol patriarxligi diniy markaz sifatida faoliyat yuritib, turli xalqlar orasida missionerlik faoliyatini olib bordi. Vizantiya hukmdorlari va ruhoniylari yangi xalqlarni xristian diniga kiritishni siyosiy va madaniy ta’sir vositasi sifatida ham ko‘rganlar. Natijada Bolqon yarim oroli, Sharqiy Yevropa va qisman Kavkaz hududlarida pravoslav e’tiqodi keng tarqaldi. Vizantiya ta’sirida xristianlik janubiy slavyan qabilalari orasida jadal tarqaldi [5].

IX asrda Vizantiya madaniy siyosati va xristian missionerligi doirasida yuz bergan eng muhim voqealardan biri slavyan alifbosining yaratilishi bo‘ldi. Slavyan qabilalari og‘zaki ijodga boy bo‘lgan, ammo yozma an’anaga ega emas edilar. Diniy tashkilotlarnii mustahkamlash uchun yozuv tizimi zarur edi. 863 yili Buyuk Moraviya hukmdori – Rostislav iltimosiga binoan xristianlikni targ‘ib qilish uchun Vizantiyadan aka-uka monaxlar – Konstantin(Kirill) va Mefodiy yuboriladi. Kirill 855 yilda Solunda slavyanlar uchun alifbe tuzdi (u kirillitsa deb ataldi) [6]. Unga grek alifbesidagi harflar asos qilib olindi. Kirill va Mefodiy bir necha ming moravlar va chexlarni cho‘qintirdilar, diniy kitoblar slavyan tiliga o‘girilib, cherkov ibodati slavyan tilida olib boriladigan bo‘ldi. Shunday qilib, pravoslav dini tasdiqlangan va Konstantinopol cherkovi bilan mustahkam bog‘liq bo‘lgan mamlakatlarda Vizantiyaning madaniy ta’siri kuchli sezilardi.

XULOSA

Ming yildan ortiq mavjud bo‘lgan Vizantiya imperiyasi jahon sivilizatsiyasi tarixida Sharq va G‘arb o‘rtasidagi madaniy ko‘prik sifatida alohida o‘rin tutadi. Bu davlat antik dunyo merosini saqlab qolish, xristian madaniyatini shakllantirish va uni keng hududlarga yoyishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi. Vizantiya qadimgi yunon va Rim madaniyati an’analari va sharqiy xalqlar merosini o‘zida uyg‘unlashtirgan holda o‘rta asrlar dunyosida madaniy, siyosiy va ma’naviy markaz vazifasini bajardi. Vizantiya madaniyati nafaqat o‘z hududida, balki Yevropa, Yaqin Sharq va Sharqiy Yevropa xalqlari tamadduniga kuchli ta’sir ko‘rsatdi. Shuning bilan birga, u ilk Italyan Uyg‘onish madaniyatining shakllanishida muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. 1453 yilda Konstantinopol qulaganidan so‘ng, ko‘plab Vizantiya olimlari Italiyaga ko‘chib o‘tib, antik bilimlarning qayta tiklanishiga hissa qo‘shganlar. Shu bois Vizantiya madaniyati nafaqat mintaqaviy, balki umuminsoniy ahamiyatga ega. Vizantiya madaniyati, ilm-fani yutuqlari keyingi davrlarda, ayniqsa Renessans davrida G‘arbiy Yevropa mamlakatlarida tarqaldi va bu Yevropa ilm-fanining rivojlanishiga katta hissa qo‘shdi. Shu ma’noda, Vizantiya madaniyati haqli ravishda Yevropa va butun insoniyatning umumiy rivojida alohida o‘rin egallaydi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. https://www.vostlit.info/Texts/rus/Prokop_3/text1.phtml
2. Попова О. С. Проблемы византийского искусства. Мозаики, фрески, иконы. М., 2006.
3. Иванов С. А. Византийское миссионерство: Можно ли сделать из “варвара” христианина? М., 2003. –С. 171.

4. Византия между Западом и Востоком. Опыт исторической характеристики(Отв. ред. Г.Г, Литаврин). -СПб. 1999.

5. Попова О. С. Пути византийского искусства. М., Юрайт, 2013.

6. Попова О. С. Захарова А. В., Орецкая И. А. Византийская миниатюра второй половины X - начала XII в. М., Юнити, 2012.

Хайитов З. У.
к.ф.н., и.о. профессора кафедры «История Узбекистана»
Навоийский государственный университет
Zafarkhayitov90@mail.com

КУЛЬТУРА ВИЗАНТИИ И ЕЕ РОЛЬ В МИРОВОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается роль Византийской империи в культурных связях между Европой и Азией, а также её значение как цивилизационного центра, объединившего традиции Востока и Запада. Кроме того, анализируется влияние византийской культуры на культуры народов Европы и Передней Азии через такие сферы, как архитектура, искусство, религия и образование. В статье также рассматриваются проявления византийского культурного наследия в странах Балкан, Древней Руси, на Кавказе и в Италии, анализируется место византийской культуры в культурном развитии Средневековья и её влияние на последующие цивилизации.

Ключевые слова: материальное наследие, иконы, купольная композиция, крестово-купольный стиль, изобразительное искусство, мозаика, славянский алфавит, Ренессанс.

Khayitov Z. U.
PhD., professor at the department of «History of Uzbekistan»
Navoi State University
Zafarkhayitov90@mail.com

THE CULTURE OF BYZANTIUM AND ITS ROLE IN WORLD CIVILIZATION

ABSTRACT

This article examines the role of the Byzantine Empire in cultural relations between Europe and Asia and highlights its significance as a civilizational center that harmonized the traditions of the East and the West. It also considers the influence of Byzantine culture on the peoples of Europe and the Near East through architecture, art, religion, and education. The article analyzes the manifestation of Byzantine cultural heritage in the Balkans, Kievan Rus, the Caucasus, and Italy. In addition, it explores the place of Byzantine culture in the cultural development of the Middle Ages and its influence on the civilizations of later periods.

Key words: material heritage, icons, domed composition, cross-domed style, visual arts, mosaic, Slavic alphabet, Renaissance.

Юлдашева Ш. Ю.
Магистрант 2 курса кафедры «Всемирная история»
Национальный Университет Узбекистана
yu.shohsanam95@gmail.com

ВЕНСКАЯ СИСТЕМА МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ МУЗЕЙНОГО ДЕЛА ВО ФРАНЦИИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена комплексному изучению влияния Венской системы международных отношений, установленной по итогам Венского конгресса 1814–1815 годов, на развитие музейного дела во Франции в первой половине XIX века. Исследование основано на изучении широкого круга исторических источников и научной литературы, позволяющих проследить трансформацию французских музейных учреждений в постнаполеоновский период. В статье подробно рассматривается процесс реституции музейных ценностей, начатый решениями Венского конгресса, который стал поворотным пунктом в истории музейного дела не только Франции, но и всей Европы. Особое внимание уделяется деятельности таких ключевых фигур, как Доминик Виван-Денон, Антонио Канова, а также роли Луи-Филиппа Орлеанского в создании новых музейных учреждений.

Ключевые слова: Венский конгресс, Венская система международных отношений, музейное дело, Франция, реституция культурных ценностей, Лувр, Доминик Виван-Денон, национальный музей, исторический музей Версаля.

ВВЕДЕНИЕ

История музейного дела знает немало примеров того, как войны и политические потрясения влияли на судьбу художественных коллекций. Создание Венской системы международных отношений, завершившей эпоху Наполеоновских войн, не только перекроило политическую карту Европы, но и оказало глубокое воздействие на культурную сферу, в частности на развитие музейных учреждений. Франция, являвшаяся главным агрессором и главным обладателем художественных трофеев эпохи, оказалась в центре беспрецедентного процесса реституции. За два десятилетия императорских войн страна накопила в своих музеях, прежде всего в Лувре, огромное количество произведений искусства, вывезенных из Италии, Нидерландов, Германии, Австрии, Пруссии. Теперь победители требовали возврата награбленного, и французское правительство не могло им отказать. Решения Венского конгресса обязали её вернуть тысячи произведений искусства, захваченных в ходе военных кампаний. Этот процесс стал катализатором глубоких трансформаций во французском музейном деле, заставив переосмыслить саму концепцию музея и его роль в обществе.

ОСНОВНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Венский конгресс 1814–1815 годов стал первым в истории международным форумом, где культурные ценности заняли столь значимое место в повестке дня. Вопрос реституции произведений искусства, награбленных французскими войсками в ходе Наполеоновских войн, стал одним из центральных в переговорах представителей европейских держав[1]. Победившие державы - Россия, Австрия, Пруссия, Великобритания - настояли на возвращении культурных ценностей их законным владельцам. Это требование было закреплено в международно-правовых актах, положивших начало новой эре в отношениях между государствами в сфере культуры. Впечатляющие масштабы реституции свидетельствуют о размахе наполеоновских грабежей: Франции пришлось вернуть 2065 картин, 280 произведений скульптуры, 289 предметов из бронзы, 1199 эмалей [2, с. 12-13]. Среди наиболее известных возвращённых произведений - Гентский алтарь братьев ван Эйков (Бельгия), статуя Аполлона Бельведерского (Италия), множество шедевров из коллекций папских государств [3].

Особую роль в переговорах играл итальянский скульптор Антонио Канова, представлявший интересы Папского государства. Его противостояние с директором Лувра Домиником Виван-Деноном, который изо всех сил пытался сохранить коллекции во Франции, стало символом борьбы между старой и новой концепцией музея. Важно отметить, что Венский конгресс установил принципиально новый подход к культурным ценностям в международном праве: они перестали рассматриваться как законная добыча победителя, а были признаны неотъемлемой частью национального наследия каждого народа. Этот принцип лёг в основу последующего развития музейного дела. Падение Наполеона и решения Венского конгресса привели к радикальной трансформации главного французского музея. Музей Наполеона, созданный в 1803 году по инициативе Виван-Денона и представлявший собой «всемирный» музей с коллекциями со всех концов Европы, был вынужден вернуть большую часть своих сокровищ [4]. Директор Виван-Денон превратил Лувр в главный художественный музей континента, где экспонировались шедевры античности, итальянского Возрождения, фламандской и голландской живописи. Музей стал символом французского культурного превосходства и императорской мощи. Сюда приезжали со всей Европы, чтобы увидеть собранные под одной крышей шедевры мирового искусства.

После первого отречения Наполеона в апреле 1814 года начался первый этап реституции. Многие произведения были возвращены ещё до Венского конгресса. Однако окончательное решение о масштабной реституции было принято именно в Вене В 1814 году музей вновь сменил название на Королевский музей, что символизировало возвращение к монархическим традициям после революционно-императорского периода [5, с. 14]. Эта смена названия отражала не просто политические перемены, но и глубокую переоценку музейной миссии. Реституция оказала двоякое влияние на Лувр.

С одной стороны, коллекции значительно поредели, что стало тяжёлым ударом для престижа музея. С другой стороны, это вынудило французских музейных деятелей переосмыслить концепцию собрания, сделав акцент на национальной школе и собственных культурных традициях [6]. Виван-Денон, несмотря на все усилия по сохранению коллекций, вынужден был покинуть пост директора. Однако его наследие - введение хронологического и национального принципов развески картин, создание «зримой истории искусств» - сохранилось и стало основой для дальнейшего развития музея. Процессы, запущенные Венской системой, стимулировали появление новых музейных учреждений во Франции, ориентированных на национальную культуру и историю.

В 1818 году в Люксембургском дворце был открыт Музей современного французского искусства, призванный демонстрировать достижения живописцев Франции, а не трофейные шедевры завоёванных народов. Это стало важным шагом к формированию национальной художественной идентичности. Особое значение имело создание в 1837 году Исторического музея в Версальском дворце по инициативе короля Луи-Филиппа Орлеанского. Надпись на фронтоне дворца - «Всем славам Франции» - отражала новую концепцию: музей должен был воспитывать национальное самосознание и чувство патриотизма. Версальский музей представлял собой принципиально новый тип учреждения - «музей событий». Он состоял из трёх частей: зала 1792 года, Галереи Битв и зала 1830 года, демонстрируя важнейшие моменты французской истории. При этом художественная ценность экспонатов отходила на второй план по сравнению с их историко-документальным значением. В 1830 году была создана Служба исторических памятников под руководством Луи Вите, позже Проспера Мериме и Эжена Виолле-ле-Дюка. Эта структура занималась сохранением и реставрацией архитектурного наследия, что стало важным дополнением к музейной системе [7].

Проблема реституции затронула не только парижские музеи, но и провинциальные учреждения. История создания провинциальных музеев во Франции началась ещё в революционную эпоху. В 1799 году Совет Пятисот одобрил идею открытия пяти провинциальных школ живописи, скульптуры и архитектуры с музейными коллекциями при них. Однако реальные шаги были предприняты лишь в 1801 году, когда министр внутренних дел Ж.-Л. Шапталь предложил первому консулу Наполеону передать часть произведений искусства в провинциальные музеи. Указ от 1 сентября 1801 года включал список из 15 городов: Лион, Бордо, Страсбург, Брюссель, Марсель, Руан, Нант, Дижон, Тулуза, Женева, Кан, Лилль, Майнц, Ренн и Нанси. Всего в провинцию отправилось 846 картин: 230 итальянских, 234 фламандских, голландских, немецких и 382 французских мастеров. Решения Венского конгресса и последовавшая реституция серьёзно ударили по провинциальным музеям. Многие из них, особенно в приграничных регионах, лишились значительной части своих коллекций, полученных в наполеоновскую эпоху. Однако в отличие от Лувра, провинциальные музеи

быстрее адаптировались к новым условиям. Они изначально имели более скромные коллекции и не претендовали на статус «всемирных» музеев. Поэтому переход к национальной концепции прошёл для них менее болезненно. В первой половине XIX века провинциальные музеи продолжали развиваться. В начале XIX века вне Парижа существовало 22 музея. Центральная власть продолжала оказывать им поддержку, хотя уже не в том масштабе, как при Наполеоне. Важной чертой этого периода стало усиление местных инициатив. Городские власти, художественные общества, частные коллекционеры всё активнее участвовали в жизни музеев. Вопрос о распределении произведений искусства между Парижем и провинцией оставался спорным. Часть общественного мнения придерживалась традиционного взгляда на культурное превосходство столицы. Другие, напротив, отстаивали принцип «географического равенства» граждан во владении национальным достоянием. Этот конфликт отражал более широкую проблему: должны ли культурные ценности концентрироваться в одном месте или распределяться по всей стране? Венская система и последовавшая реституция фактически решили этот вопрос в пользу децентрализации, поскольку многие произведения вернулись в провинциальные музеи своих стран происхождения. Венская система и последовавшая за ней реституция повлияли не только на содержание музейных коллекций, но и на их форму. В середине XIX века здание музея выделилось в особый архитектурный тип - «музей-дворец», ставший обязательным компонентом городского пространства. Экспозиционные принципы также претерпели существенные изменения. Если в эпоху Наполеона доминировала идея «всемирного» музея, где шедевры всех времён и народов демонстрировались вместе, то после 1815 года во Франции утвердился принцип национальной школы. Хронологическая и национальная систематизация, введённая ещё Виван-Деноном, получила дальнейшее развитие. Музей превращался в «материализованную энциклопедию», где предметы организовывались согласно научным, а не декоративным соображениям. Влияние Венского конгресса на французское музейное дело оказалось глубоким и многогранным. Во-первых, были заложены правовые основы для защиты культурного наследия в международных конфликтах, что впоследствии нашло развитие в Гаагских конвенциях [8, с. 7]. Во-вторых, формирование национальной музейной системы во Франции стало ответом на утрату «всемирной» коллекции. Провинциальные музеи, создание которых началось ещё в революционную эпоху, получили новый импульс развития. В-третьих, идея музея как инструмента национального воспитания, зародившаяся в Версале при Луи-Филиппе, получила широкое распространение и оказала влияние на музейное дело других стран [9].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Подводя итоги, можно сказать, что Венская система международных отношений, установленная в 1814–1815 годах, оказала глубокое и долгосрочное влияние на развитие музейного дела во Франции. Процесс

реституции, ставший неизбежным следствием поражения Наполеона, вынудил французское общество переосмыслить роль и функции музея. Утрата «всемирной» коллекции Лувра, собранной в ходе военных кампаний, стала мощным стимулом для развития национального музейного дела. Возникли новые типы музейных учреждений - музей современного искусства, исторический музей, музей событий. Сформировались новые экспозиционные принципы, ориентированные на национальную школу и хронологическую последовательность. Важнейшим наследием Венского конгресса стало признание культурных ценностей неотъемлемой частью национального наследия, подлежащей защите международным правом. Этот принцип, впервые закреплённый в решениях 1815 года, остаётся актуальным и в наши дни, определяя дискуссии о реституции культурных ценностей.

Таким образом, Венская система не только перекроила политическую карту Европы, но и заложила основы современного музейного дела, сделав акцент на национальной культуре и исторической памяти.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

1. The Ethics of Restitution of the Louvre's Napoleonic Legacy // CMSMC. URL: https://cmsmc.org/publications/conquete-militaire.

2. Куклинова И. А. Музеи Франции. СПб.: СПбГИК, 2022. 89 с..

3. Реституция: боль человечества // Smartcollection. URL: https://smartcollection.art/stati/restitucziya-bol-chelovechestva/.

4. Museum - Art, History, Culture // Britannica. URL: https://www.britannica.com/topic/museum-cultural-institution/The-Louvre.

5. Куклинова И. А. Музеи Франции. СПб.: СПбГИК, 2022. 89 с.

6. Французская революция и рождение публичного музея // Studfile. URL: https://studfile.net/preview/21981729/page:9/

7. Музей и музейное дело в Европе в конце XVIII - начале XIX в. // VK.

8. Савуа Б., Сарра Ф. Доклад о реституции африканского культурного наследия. Париж, 2018. 234 с.

9. Pommier E. Naissance des musées de province // Les lieux de memoire. II. La Nation: 3v. Paris, 1986. V. 2. Le territoire. L'Etat. Le patrimoine. P. 472.

10. Поммье Э. Рождение провинциальных музеев // Локусы памяти. М.: НЛО, 2012. С. 234–256.

Yuldasheva Sh. Yu.
«Jahon tarixi» kafedrasi 2 kurs magistranti
O'zbekiston Milliy Universiteti
yu.shohsanam95@gmail.com

VENA XALQARO MUNOSABATLAR TIZIMI VA UNING XIX ASRNING BIRINCHI YARMIDA FRANSIYADA MUZEY SANOATINING RIVOJLANISHIGA TA'SIRI

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola 1814-1815 yillardagi Vena kongressi yakunlari bo'yicha o'rnatilgan Vena xalqaro munosabatlar tizimining XIX asrning birinchi yarmida Fransiyada muzey ishini rivojlantirishga ta'sirini kompleks o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqot keng ko'lamli tarixiy manbalar va ilmiy adabiyotlarni o'rganishga asoslangan bo'lib, Napoleon davridan keyingi davrda fransuz muzey muassasalarining o'zgarishini kuzatish imkonini beradi. Maqolada nafaqat Fransiya, balki butun Yevropa muzey ishi tarixida burilish nuqtasi bo'lgan Vena kongressi qarorlari bilan boshlangan muzey boyliklarini qaytarish jarayoni batafsil ko'rib chiqiladi. Dominik Vivan-Denon, Antonio Kanova kabi muhim shaxslar faoliyatiga, shuningdek, Orleanlik Lui-Filippning yangi muzey muassasalarini yaratishdagi roliga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: Vena kongressi, xalqaro munosabatlarning Vena tizimi, muzeyshunoslik, Fransiya, madaniy boyliklarni qaytarish, Luvr, Dominik Vivan-Denon, milliy muzey, Versal tarixiy muzeyi.

Yuldasheva Sh. Yu.
2nd year master student at the department of «World History»
National University of Uzbekistan.
yu.shohsanam95@gmail.com

THE VIENNA SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS AND ITS INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF MUSEUM BUSINESS IN FRANCE IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

ABSTRACT

This article is devoted to a comprehensive study of the influence of the Vienna system of international Relations, established following the Vienna Congress of 1814-1815, on the development of museum business in France in the first half of the 19th century. The research is based on the study of a wide range of historical sources and scientific literature, which make it possible to trace the transformation of French museum institutions in the post-Napoleonic period. The article examines in detail the process of museum property restitution initiated by the decisions of the Congress of Vienna, which became a turning point in the history of museum business not only in France, but throughout Europe.. Special attention is paid to the

activities of such key figures as Dominique Vivandenon, Antonio Canova, as well as the role of Louis Philippe d'orleans in the creation of new museum institutions.

Keywords: Congress of Vienna, Vienna System of International Relations, museum studies, France, restitution of cultural property, Louvre, Dominique Vivant-Denon, National Museum, Historical Museum of Versailles.